Lucian boia occidentul o interpretare istorică seriile de Autor

HUMANITAS

LUCIAN BOIA, născut în Bucureşti la 1 februarie 1944, este profesor la Facultatea de Istorie a Universităţii din Bucureşti. Opera sa, întinsă şi variată, cuprinde numeroase titluri apărute în România şi în Franţa, precum şi traduceri în engleză, germană şi în alte limbi. Preocupat îndeosebi de istoria ideilor şi a imaginarului, s-a remarcat atât prin lucrări teoretice privitoare la istorie (*Jocul cu trecutul. Istoria între adevăr şi ficţiune*) şi la imaginar (*Pentru o istorie a imaginarului*), cât şi prin investigarea consecventă a unei largi game de mitologii (de la viaţa extraterestră şi sfârşitul lumii până la comunism, naţionalism şi democraţie). În 1997, lucrarea sa *Istorie şi mit în conştiinţa românească* a stârnit senzaţie şi a rămas de atunci un punct de reper în redefinirea istoriei naţionale.

LUCIAN BOIA

OCCIDENTUL

O interpretare istorică

Traducere din franceză de

EMANOIL MARCU

HUMANITAS

BUCUREŞTI

Coperta seriei

RĂZVAN LUSCOV

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României

BOIA, LUCIAN

Occidentul: o interpretare istorică / Lucian Boia; trad.: Emanoil Marcu.

— Bucureşti: Humanitas, 2007

ISBN 978 – 973 – 50 – 1878 – 8

I. Marcu, Emanoil (trad.)

94 (100 – 15)

LUCIAN BOIA

L'OCCIDENT
UNE INTERPRETATION HISTORIQUE
© Les Belles Lettres, 2007
©HUMANITAS, 2007, pentru prezenta versiune românească
EDITURA HUMANITAS
Piaţa Presei Libere 1, 013701 Bucureşti, România tel. 021/3171819, fax 021/3171824
www.humanitas.ro
Comenzi CARTE PRIN POŞTĂ: tel. 021/3112330, fax 021/3135035, C.P.C.E. – CP 14, Bucureşti e-mail: cpphumanitas.ro www.librăriilehumanitas.ro

Articol I.I. Introducere – O Europă sau mai multe?

Secţiune 1.01 De la o lume fărâmiţată la mondializare

Omenirea a evoluat mult timp pe căi separate. Până într-o epocă destul de recentă, istoria lumii se prezintă ca un mănunchi de istorii specifice, fiecare păstrându-şi autonomia. Desigur, separarea nu a fost niciodată totală. Toate fragmentele, mari sau mici, triburi sau imperii, erau prinse într-o reţea de schimburi care, de la o regiune la alta, tindeau să acopere spaţii considerabile; însă particularul se dovedea mai puternic decât universalul. Pământul era prea mare, cu mult mai mare decât în zilele noastre. Sub acest aspect, distanţele în sine nu spun mare lucru. Măsura adecvată în acest caz e cea de spaţiu/timp. Imperiul Roman „dura" două-trei luni de la un capăt la altul: timpul în care putea fi parcurs cu mijloacele disponibile; cu alte cuvinte, era mai vast decât întreaga lume de astăzi. În zorii revoluţiei industriale, la sfârşitul secolului al XVIII-lea, pentru a străbate Franţa de la nord la sud era nevoie de cel puţin zece zile (într-o epocă în care ocolul lumii însemna doi ani de navigaţie).[1] Chiar şi

1 Timpul necesar pentru a parcurge distanţele, din Antichitate până în epoca modernă (în spaţiul mediteranean), la Fernard Braudel, La Méditerranée et le monde méditerranéen a l'époque de Philippe II, ed. II, vol. I, Paris, 1966: „L'espace, ennemi numéro 1", pp. 326-361. Acelaşi autor, despre Franţa în secolul al XVIII-lea: Civilisation

pretinsele „Imperii universale” intrau în logica unei lumi fragmentate şi compartimentate, prea mare nu doar pentru a forma un ansamblu unitar, ci chiar şi pentru a permite principalilor actori istorici să ia cunoştinţă unii de existenţa celorlalţi. Romanii şi chinezii credeau că hotarele lor se întindeau până la marginile lumii; se ignorau reciproc şi nici unii, nici ceilalţi nu aveau nicio idee despre imperiile indiene din America. Într-o epocă mai recentă, „economiile-lumi” identificate de Immanuel Wallerstein şi Fernand Braudel (Occidentul, Rusia, Imperiul Otoman, China…) continuau să-şi păstreze personalitatea distinctă în pofida forţelor ce acţionau deja pentru unificarea planetei.

Cu siguranţă, această lume fărâmiţată nu mai este a noastră. Acum trăim pe un Pământ din ce în ce mai mic (mai mic decât Franţa secolului al XVIII-lea) şi în care cel mai mic segment e bine integrat într-un ansamblu universal. O evoluţie irezistibilă, materială şi în acelaşi timp mentală, a sfârşit prin a dezenclaviza spaţiul, deschizând istoriei un curs nou, iar omenirii perspective nebănuite.

Ca să ajungă la acest rezultat, oamenii trebuiau să-şi schimbe viziunea: să mizeze pe schimbare în loc să insiste pe conservarea lumii existente, să lichideze frontierele în loc să se închidă la adăpostul lor protector. Pentru asta era necesar un tip de civilizaţie diferit, capabil să imagineze un proiect inedit şi să-l pună în practică. Reelaborare extrem de complexă, dar care poate fi rezumată într-un singur cuvânt: *Occidentul*. O civilizaţie diferit structurată şi motivată a irupt la un moment dat în istorie şi a schimbat complet datele jocului. Lumea de astăzi, cu bune şi cu rele, este produsul Occidentului, invenţia lui exclusivă, „marca lui înregistrată”. Nu e vorba de a ignora participarea „celorlalţi” la acest proces, dar ei au trebuit să participe, cu sau fără voie, la un joc impus (chiar dacă

---

matérielle, économie et capitalisme XVe– XVIIIe siècle, vol. III, Paris, 1979, pp. 270-271.

uneori, după o perioadă de ucenicie, i-au egalat – iar mâine poate îi vor depăşi – pe cei care I-au inventat).

Motivele acestei cariere excepţionale a Occidentului şi a modelului occidental – iată ce-şi propune să cerceteze eseul de faţă, combinând o reexaminare critică a interpretărilor de până acum cu puncte de vedere mai personale. Funcţia istorică a Occidentului merită analizată cu atât mai mult cu cât în zilele noastre ea riscă să devină mai puţin evidentă. După ce a împins lumea pe calea mondializării şi implicit a occidentalizării, Occidentul plăteşte preţul succesului său. Valorile şi instrumentele inventate în Vest au ajuns – în amestecuri şi proporţii variate – în toate colţurile planetei. „Ceilalţi" au învăţat regulile jocului, iar cei mai performanţi sunt deja, sau vor fi în curând, la acelaşi nivel cu modelul lor. Liniile de fractură se desenează altfel decât în trecut; opoziţia Nord-Sud, între jumătatea bogată şi jumătatea săracă a planetei, a devenit mai reprezentativă decât vechea distincţie între Occident şi „restul lumii".

Secţiune 1.02 Două sau trei Europe

La fel, construcţia europeană, deşi pornită din Vest, depăşeşte deja spaţiul istoric al Occidentului. Aşteptând finalizarea proiectului, pare deja potrivit să scoatem în evidenţă unitatea istorică a continentului întreg, şi nu doar a jumătăţii sale occidentale. Separate cu forţa de dominaţia sovietică şi de Războiul Rece, naţiunile Europei Centrale şi de Est şi-ar regăsi astfel familia, casa comună. Din punct de vedere istoric, e numai parţial adevărat: atribuind trecutului culorile viitorului, riscăm să greşim epoca.[2] Delimitarea Est-Vest nu poate fi imputată exclusiv comunismului: acesta a lărgit o falie deja existentă,

2 Printre cele mai recente istorii „unitare" ale Europei, dar în care Europa de Est e tratată destul de vag (dovadă a dificultăţii de a o lega din punct de vedere istoric de Occident), se pot consulta, în franceză: Charles-Olivier Carbonell, Dominique Biloghi, Jacques Limouzin, Frédéric Rousseau, Joseph Schultz, Une histoire européenne de l'Europe, 2 volume, Toulouse, 1999, şi în engleză: Norman Davies, Europe. A History, Londra, 1996 şi 1997.

rezultat al unei evoluţii istorice divergente (dar care tindea totuşi să se atenueze, într-un context de occidentalizare, în perioada care a precedat ruptura provocată de revoluţia rusă şi de expansiunea sovietică). Se poate paria pe viitorul Europei fără o rescriere deformată a istoriei sale. Dacă Europa va fi cu adevărat *una* (deşi jumătatea ei „rusă" continuă să pună probleme), asta nu înseamnă neapărat că a şi fost *una*, că unitatea sa era înscrisă de la început în configuraţia sau destinul ei.

În fapt, din punct de vedere geografic şi istoric, Europa este un concept destul de vag şi nu destul de funcţional, dată fiind diversitatea conţinutului său. Istoria nu se face jonglând cu continentele. Ce este Asia? Cum să aduni laolaltă, într-o interpretare coerentă, Arabia şi Japonia, India şi Siberia? Africa, la rândul ei, e net separată: o Africă neagră, sud-sahariană, şi o Africă mediteraneană, strâns legată, de-a lungul întregii sale istorii, de Europa meridională şi Orientul apropiat. Europa prezintă poate mai multă coerenţă fizică, umană şi culturală, dar nu într-atât încât să formeze o veritabilă unitate istorică. În plus, diviziunile spaţiului şi liniile civilizaţiilor se schimbă în timp. Pentru Antichitatea clasică, spaţiul comun prin excelenţă era Mediterana, situată la răspântia celor trei continente. Ea reunea într-un singur ansamblu segmente din Europa, Asia şi Africa. Grecia şi Roma erau mai apropiate, mult mai apropiate de Siria, de Egipt, de Tunisia decât de triburi le germanice şi slave care trăiau în regiunile nordice ale Europei. Misiunea istorică a Imperiului Roman a fost să lege mai strâns, într-o construcţie politică unitară, teritorii şi culturi care evoluau într-o atmosferă similară. Chiar şi după dezmembrarea lui, chiar şi după expansiunea islamică, spaţiul mediteranean a continuat să prezinte o amprentă specifică, pusă în evidenţă de cartea lui Fernand Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe* II (1949), în dezacord cu teza nu mai puţin celebră dar mai controversată a lui Henri Pirenne care – în

lucrarea sa *Mahomet et Charlemagne* (1937) – vedea în Islam factorul care ar fi distrus complet schimburi le transmediteraneene.

Dar Europa era deja pe cale să-şi redeseneze liniile de demarcaţie. Opoziţia Nord-Sud, fundamentală în timpul Antichităţii, s-a mai atenuat după aceea, deşi n-a dispărut complet niciodată şi a continuat să joace un rol istoric. În schimb, deosebirea Est-Vest, identificabilă deja în lumea greco-romană (şi materializată în anul 395 prin împărţirea Imperiului), s-a impus la scara întregului continent, determinând evoluţii divergente; a fost o falie profundă, separând structuri şi atitudini politice, sociale şi religioase.

Este important să ţinem seama şi de aspectul fizic al continentului – evitând capcana interpretărilor unilaterale şi deterministe, dar fără a ignora faptul că istoria nu se desfăşoară pe o scenă abstractă. Europa meridională, structurată în jurul Mediteranei, prezintă într-adevăr o tipologie aparte, cu decupajul ei peninsular şi insular, cu clima ei pe drept numită mediteraneană şi cu un peisaj nu mai puţin specific. Mai la nord, separarea între Vest şi Est e tot atât de evidentă. Jumătatea occidentală a continentului este extrem de fragmentată, cu un relief variat, cu o altitudine medie destul de ridicată şi un contur dantelat, permiţând mărilor să pătrundă adânc în masa continentală. De la Vest spre Est, continentul se lărgeşte. Europa răsăriteană (fără marginea ei mediteraneană), mai precis spaţiul rus (ex-sovietic), se remarcă prin masivitatea sa, prin altitudinea destul de joasă şi aproape uniformă – o câmpie întinsă – şi o relativă depărtare de Ocean şi de mările limitrofe (asta explică politica maritimă a Rusiei – obsedată să forţeze ieşirea la Marea Baltică, Marea Neagră şi Mediterana, şi chiar mai departe, la Pacific –, o constantă geopolitică începând de la Petru cel Mare). Datele climatice se înscriu în aceeaşi tipologie: o climă continentală pronunţată, contrastând cu clima relativ blândă a Occidentului oceanic şi a Sudului mediteranean, şi care, pe măsură ce înaintează spre Est, se apropie de

clima siberiană (fără să fie la fel de aspră). În concluzie, lanţul muntos al Uralilor – frontiera convenţională a Europei – pare puţin semnificativ faţă de continuitatea evidentă dintre câmpia rusă de câmpia siberiană.

În replică la această schiţă de geografie fizică europeană, se poate obiecta că fenomenele istorice nu se aliniază docil la formele de relief, mări şi clime. Până la un punct, e adevărat; dar dacă nu e înţelept să absolutizăm interpretarea geografică, nu este înţelept nici s-o ignorăm ori s-o minimalizăm; asupra acestui aspect va trebui să revenim. O altă remarcă pe care-o auzim este că Occidentul nu e nici el omogen şi că, în plus, nicio frontieră precisă nu-l separă de jumătatea răsăriteană a continentului. Dar dacă vom căuta spaţii umane omogene perfect delimitate faţă de alte spaţii la fel de omogene, există riscul să nu le găsim niciodată. Un concept se construieşte pe o viziune sintetică a lucrurilor şi presupune un efort de simplificare şi abstractizare. Altminteri, nu ne rămâne decât să renunţăm la orice categorie şi să constatăm, simplu, că universul e format din atomi, iar omenirea din indivizi. Că Occidentul este compozit, se înţelege de la sine. Chiar şi în zilele noastre, în condiţiile unei apropieri economice, culturale şi umane fără precedent, Italia nu e Germania, iar Franţa nu e Anglia. Deosebirile erau şi mai pronunţate în secolele precedente, şi nu doar între ţări, ci de la o regiune la alta, chiar de la un sat la altul sau de la o vale la alta. Într-o lume fărâmiţată, „pereţii” ce separau marile civilizaţii şi „economiile-lumi” se regăseau, la scară redusă şi mai permeabili, la nivel „naţional”, regional şi local. Viaţa socială rămânea extrem de localizată şi înrădăcinată într-un spaţiu restrâns. Occidentul era un mozaic, la fel şi fiecare din părţile sale constitutive. Exemple pentru a ilustra o asemenea stare de lucruri avem din belşug. Sistematizând datele unei anchete antropologice privind tineretul de sex masculin, cartografia Franţei realizată de Emmanuel Le Roy Ladurie şi colaboratorii săi pentru

deceniul 1820 – 1830 oferă imaginea unei ţări fărâmiţate (contrar ideilor preconcepute despre unitatea spaţiului francez, realizată de monarhia absolută şi apoi de Revoluţie).[3] Franţa acelei epoci apare ca un mozaic format din bucăţele, adesea mai deosebite între ele decât era Franţa în ansamblul ei faţă de restul lumii; e suficient să amintim că procentajul de alfabetizare varia, de la un colţ al ţării la altul, între mai puţin de 10% şi peste 80% (diferenţă greu de regăsit în zilele noastre chiar şi la scara planetei). Totuşi, aceste deosebiri nu pot şterge un fond de civilizaţie comun. „Celulele" Occidentului n-au participat în egală măsură la edificarea lumii moderne. Anumite nuclee şi linii de forţă (şi ele variabile de la o epocă la alta) au structurat şi au dinamizat regiunea. Când se vorbeşte despre rolul specific al Occidentului, nu e vorba, uniform, de Occident „în întregul său"; e vorba însă de un tip de evoluţie care s-a manifestat exclusiv în perimetrul său.

Cât despre frontiera dintre Occident şi restul Europei, e clar că nu putem vorbi despre o linie trasată riguros, ca fostul *limes* al Imperiului Roman. Cele două Europe sunt separate de o zonă de tranziţie, şi tocmai la asta poate servi conceptul de Europă Centrală (ceea ce ar „spori" numărul de Europe de la două la trei).

Cea mai vizibilă dintre liniile de demarcaţie este aceea care separă Europa catolică – catolică şi protestantă începând din secolul al XVI-lea – de Europa ortodoxă. Această linie nu e, nici ea, absolut riguroasă; comunităţi mai mult sau mai puţin numeroase aparţinând confesiunilor occidentale coexistă, dincolo de traseul ei, cu populaţiile ortodoxe majoritare (astfel, în Transilvania, ungurii şi germanii, catolici şi protestanţi, au format mult timp elita dominantă în faţa unei ţărănimi române ortodoxe; la fel, în Ucraina, nobilimea poloneză; mai târziu,

3 Emmanuel Le Roy Ladurie (cu colaborarea lui Paul Dumont şi a lui Michel Demonet), „Anthropologie de la jeunesse masculine en France au niveau d'une cartographie cantonale (1819-1830)", Annales E.S.C., iulie-august 1976, articol reluat în culegerea sa Le territoire de l'historien, vol. II, Paris, 1978, pp. 98-135.

o parte din ucraineni şi din român îi transilvăneni au trecut la Biserica Catolică, păstrându-şi însă, ca „uniaţi”, un specific al lor). În pofida acestor aproximaţii, „fractura” confesională rămâne, din punct de vedere istoric, cea mai evidentă şi mai durabilă dintre toate liniile pe care-am fi îndreptăţiţi să le trasăm de-a lungul continentului. Desigur, ea nu explică totul, nici pe departe; însă oricum explică mult. Religia nu poate fi redusă la dimensiunea ei teologică; orice complex religios defineşte un şi stem de civilizaţie. Chiar şi comportamentul „desacralizat” din zilele noastre continuă să fie purtătorul unei moşteniri culturale ce-şi are originea într-o epocă marcată de credinţă; reciproca, de altfel, e la fel de adevărată: Bisericile s-au modelat şi ele după mediul socio-cultural înconjurător. Astfel, când vorbim de o Europă catolică, de o Europă protestantă şi de o Europă ortodoxă, aceste sintagme depăşesc cu mult sensul strict confesional, desemnând ansambluri istorice specifice.

Secţiune 1.03 În căutarea Europei Centrale

Europa Centrală este un concept ce pare să scape oricărei definiţii riguroase. Această imprecizie derutantă (de la un autor la altul, cele mai multe ţări ale continentului au fost „anexate” acestei regiuni deosebit de elastice) este alimentată de un amestec de criterii contradictorii. La origine, conceptul are o amprentă germanică (*Mitteleuropa*) şi un sens geopolitic bine determinat.[4] Trebuia delimitată o zonă de hegemonie germană în mijlocul unui continent dominat de Franţa şi Anglia la vest, şi de Rusia la est. Între 1815 şi 1848, Metternich a pus în centrul proiectului său politic structurarea unui spaţiu plasat sub controlul Imperiului austriac, înglobând Confederaţia germanică şi teritoriile italiene. În aceeaşi epocă, economistul Friedrich List visa un vast ansamblu economic, sau chiar un stat federal

4 O bună prezentare a acestui proiect geopolitic, în cartea lui Jacques Droz, L’Europe Centrale. Evolution historique de l’idée de „Mitteleuropa”, Paris, 1960.

reunind în jurul nucleului german un teritoriu mult mai întins, în care figurau nu numai posesiunile Habsburgilor, ci şi Danemarca, Olanda şi Belgia. În cele din urmă, Bismarck a realizat, în 1871, un Imperiu german în versiune „redusă", în jurul monarhiei prusace şi fără Austria; puţin mai târziu, alianţa încheiată între Germania şi Austro-Ungaria (1879) a fost totuşi de natură să confere o fizionomie mai precisă blocului „puteri lor centrale", care, în timpul Primului Război Mondial, s-au înfruntat în acelaşi timp cu Vestul şi cu Estul (Franţa, Marea Britanie, Rusia).

În plan teoretic, cartea geografului german Joseph Partsch, *Mitteleuropa*, apărută în 1904, a propus un sens precis pentru acest termen; Mitteleuropa era, după el, spaţiul în care cultura germanică reprezenta liantul principal, elementul susceptibil să creeze o solidaritate economică şi politică. A urmat, în 1915, în plin război, cartea lui Friedrich Naumann cu acelaşi titlu, *Mitteleuropa*, care a cunoscut un mare succes în Germania. Naumann propunea constituirea unui „superstat" pe baze federale, pentru a ridica Europa Centrală la acelaşi nivel de putere ca Imperiul britanic, Statele Unite şi Rusia; Germania şi Austro-Ungaria trebuiau unite într-o singură construcţie politică, în care elementul germanic, fără să fie singurul, ar fi reprezentat desigur factorul demografic, politic, economic şi cultural dominant în raport cu micile naţiuni (ungurii, slavii…) care ar fi completat ansamblul. Proiectul se dezvoltase pe fondul unei dialectici contradictorii, combinând frustrările germane (naţiune „blocată" de Franţa la vest, de Rusia la est, de Anglia pe mări şi pe celelalte continente) cu un sentiment de putere din ce în ce mai pronunţat, rezultat din dezvoltarea impetuoasă a Reichului în a doua jumătate a secolului al XIX-lea şi la începutul secolului XX (amestec care va sta la originea Primului Război Mondial).

Acest proiect s-a năruit odată cu înfrângerea Germaniei şi dezagregarea Austro-Ungariei în 1918, ceea

ce a determinat o reelaborare a conceptului, reluat pe cont propriu de ţările desprinse din fosta Europă Centrală cu dominantă germanică. În perioada interbelică, o anumită viziune a Europei Centrale reunea ţările mici: Polonia, Cehoslovacia, Ungaria, Austria... apărute sau extinse în urma în urma destrămării Imperiilor (Austro-Ungaria, dar şi, parţial, Germania şi Rusia). Faţă de proiectul german anterior, era o deplasare spre est. Trebuia conferită o anumită coerenţă, sau măcar o anumită identitate unui spaţiu fărâmiţat, situat între Germania şi Rusia, şi care ameninţa să creeze un efect de vid în favoarea celor doi mari vecini. Dezastrul s-a produs efectiv şi astfel a început al Doilea Război Mondial (anexarea Austriei şi a Cehoslovaciei, împărţirea Poloniei între Germania şi Rusia).

Obiectivele germane erau de data asta mult mai ambiţioase; Hitler voia să şteargă „limitările" Europei Centrale pentru a cuceri un spaţiu mai vast şi a controla întregul continent. Prăbuşirea Reichului nazist a lăsat cale liberă expansiunii sovietice; din Europa Centrală, înghiţită de Armata Roşie, n-a rămas nimic. Comunizate şi satelizate, ţările din regiune şi-au continuat deriva geopolitică, integrându-se pur şi simplu în Europa de Est; astfel, Estul şi-a făcut loc în inima continentului, înaintând chiar în spaţiul occidental. Ideologia a fost mai puternică decât geografia şi o mie de ani de istorie. Praga, oraş de factură occidentală (de factură germană, am spune, cu riscul de a ne exprima incorect politic), a devenit astfel una dintre capitalele Estului, spre deosebire de Viena, situată geografic mai la est, dar care din punct de vedere politic a avut şansa de a rămâne în Vest. La Berlin, caz extrem, un zid (la propriu) separa cele două puncte cardinale, fără să lase nicio şansă, niciun spaţiu, unei Europe Centrale. Termenul revine totuşi în ultimii ani ai comunismului sub pana intelectualilor cehi, polonezi şi unguri, ca alternativă culturală şi politică la Europa de Est, anexată Imperiului sovietic; această revenire la viaţă a

unui vechi concept prefigura căderea regimului şi reunificarea continentului. Sfârşitul comunismului a declanşat un proces invers celui care îi însoţise instaurarea: Europa Centrală, reinventată, s-a lărgit considerabil spre est, înglobând ţări care tradiţional aparţineau Europei răsăritene, cuvântul „Est" fiind total compromis din cauza comunismului şi amintirii blocului sovietic; astfel, Bucureştiul şi Sofia au devenit oraşe ale Europei Centrale, mai apropiate de Occident decât erau Praga şi Berlinul de Est cu câţiva ani înainte. Europa de Est e lăsată fără regrete ruşilor, popoarele din regiune nemaivoind să se recunoască în această parte a continentului.[5]

Iată o istorie ce spune mult despre geopolitica europeană şi avatarurile ideologice ale unui concept. În schimb, în termeni de civilizaţie, nu spune nimic convingător. Structurile socio-culturale şi frontierele civilizaţiei n-au mare lucru în comun cu această Europă Centrală cu geometrie variabilă, care creşte sau descreşte, se deplasează pe hartă, dispare şi reînvie în funcţie de evoluţiile politice, proiectele naţionale sau imperiale şi jocuri le ideologice.

Există totuşi o Europă Centrală care să poată fi definită prin factori mai obiectivi? Răspunsul este afirmativ, cu condiţia, încă o dată, să nu cerem unui concept să acopere complet şi fără nicio aproximaţie o realitate istorică diversificată şi complexă. În termeni de „structuri", Europa Centrală s-ar prezenta, în concordanţă cu numele ei, ca un spaţiu intermediar, o zonă de tranziţie între civilizaţia occidentală şi Europa de Est. Prin

5 Despre contururile actuale ale Europei Centrale, vezi Timothy Garton Ash: „Does Central Europe Exists?", text datat 1986 şi reluat în culegerea sa The Uses of Adversity: Essays on the Fate of Central Europe, New York, 1989, ediţie nouă, Londra, 1999; de acelaşi autor, despre aceeaşi regiune, History of the Present. Essays, sketches and dispatches from Europe in the 1990s, 1999; traducere românească: Istoria prezentului. Eseuri, schiţe şi relatări din Europa anilor '90, Polirom, Iaşi, 2002.

caracteristicile sale, ea ţine, în mod aproape egal, de ambele părţi ale continentului. În Evul Mediu şi la începutul epocii moderne, două ţări, care cunoscuseră o extindere considerabilă, acopereau cea mai mare parte a regiunii, de la Marea Baltică la Marea Adriatică: Polonia (cu Lituania şi o bună parte din Ucraina) şi Ungaria (care mai îngloba Croaţia, Slovacia şi Transilvania). Erau ţări de confesiune catolică (sau parţial catolice la hotarele lor orientale), şi prin urmare de cultură latină, fiind astfel legate de Occident. De asemenea, structura lor instituţională urma în bună măsură modelul occidental. Dar, pe de altă parte, ţesătura socio-economică prezenta similitudini cu Europa de Est, mai ales printr-o dominantă şi persistentă fizionomie rurală, prin ponderea masivă a latifundiilor şi prelungirea, chiar agravarea şerbiei în plină epocă modernă; în schimb, dezvoltarea vieţii urbane a fost mai lentă şi mai limitată decât în Vest, unde oraşele şi burghezia se remarcă încă de la sfârşitul Evului Mediu ca vectori ai unei noi configuraţii sociale şi ai unor noi mentalităţi; pe scurt, în contrast cu suprastructura occidentalizantă, o bază conservatoare şi o evoluţie istorică mai puţin dinamică decât în Occident.[6] Marginile orientale ale Imperiului germanic aparţineau aceleiaşi zone. Boemia prezenta totuşi un profil mai occidental decât Ungaria şi Polonia. În schimb, Prusia şi Brandenburg au rămas mult timp ţări agrare, dominate de o aristocraţie rurală şi războinică şi păstrând şerbia până la începutul secolului al XIX-lea (a fost neşansa Germaniei de a-şi înfăptui unitatea politică sub egida Prusiei, statul cel mai puternic, desigur, însă târziu – şi incomplet – intrat în modernitate).

Industrializarea secolului al XIX-lea taie Europa de-a lungul unei linii care urmează în general frontiera

6 O pertinentă analiză comparată a Europei occidentale, centrale şi răsăritene, la istoricul ungur Jenö Szöcs, Les trois Europes, Paris, 1986; traducere românească: Trei regiuni istorice europene, în István Bibó şi Jenö Szöcs, Între Occident şi Răsărit, Editura T3, Sfântu Gheorghe, 1999.

orientală a Germaniei, Austriei şi Boemiei (cea din urmă devine către 1900 una dintre regiunile cele mai industrializate din Europa, oricum cea mai avansată economic din Imperiul Habsburgic; structural, ea trecuse în Vest). Rămân închise în condiţiile specifice ale Europei Centrale ţările sau regiunile de cultură occidentală mai puţin angajate în revoluţia industrială (privind spre Vest din punct de vedere cultural, dar economic mai apropiate de Est): ţările baltice, Polonia, Slovacia, Ungaria, Transilvania, Slovenia, Croaţia…

Iată aşadar o Europă tripartită, în care zona intermediară serveşte într-un fel de liant, dar în acelaşi timp separă şi mai net Vestul de Est: două Europe care mult timp au urmat căi istorice diferite.

Secţiune 1.04 Caruselul interpretărilor

Istoria nu se mulţumeşte să înregistreze faptele. Are ambiţia să descifreze cauzele. În fond, singularitatea Occidentului printre celelalte civilizaţii e lucrul cel mai evident. Dar cum se explică această singularitate? Cum să identificăm rotiţele mecanismului care a propulsat Occidentul ca agent favorit al unei faze noi din evoluţia umanităţii?

Întrebări legitime, răspunsuri dificile. Istoria scapă oricărei interpretări exhaustive şi definitive. Complexitatea ei o depăşeşte cu mult pe cea a mişcării planetelor, motiv pentru care nu va exista niciodată un Newton al istoriei. Înlănţuirea faptelor istorice nu ascultă de acelaşi tip de ordine. Iar asta din mai multe motive. Mai întâi, mulţimea factori lor – aproape o infinitate – care intră în joc; sigur, importanţa lor nu e aceeaşi, dar nicio metodologie nu ne permite să hotărâm; consensual şi irefutabil, care-i mai important şi care mai puţin. Istoria nu e o ştiinţă experimentală, capabilă să intervină în parametrii trecutului, fixându-le importanţa şi funcţia în ansamblu. Orice judecată privind „cauzele” rezultă dintr-o operaţie pur intelectuală, inevitabil abstractă, şi prin urmare subiectivă sau oricum foarte dependentă de un context

cultural. Fiecare perioadă şi fiecare şcoală istorică procedează în felul ei. Interpretările îşi adaugă noi elemente, accentele se deplasează, scenariile se înmulţesc. Studiul trecutului trece prin prezent, şi de fapt e privirea – sau mai exact privirile, numeroasele priviri ale prezentului asupra trecutului. Istoria presupune o variabilitate culturală şi ideologică, care de altfel e farmecul ei, dar care poate fi derutantă.

Să privim spre anul 1900, o epocă în care Occidentul domina singur lumea. Ce explicaţie se propunea pentru formidabila sa carieră? Existau mai multe, combinate într-un fel sau în altul. Rasa figura la loc de cinste. Superioritatea albilor părea aproape o axiomă, suficientă pentru a explica avansul Europei. Dar apăruse teoria că nici albii nu erau chiar egali între ei. Preeminenţa Europei nord-vestice se putea astfel explica prin superioritatea rasială a nordicilor (sau arienilor, în jargon rasist specific). Mediul natural era şi el un argument apreciat; sub acest aspect, Europa – cu clima ei temperată şi armonia peisajului – se prezenta mai bine decât celelalte părţi ale lumii. Cei doi factori mergeau adesea mână în mână: un mediu mai favorabil combinat cu un fond biologic mai evoluat. Strălucita civilizaţie greco-romană, temelie a Europei moderne, nu lipsea nici ea din argumentaţie, şi nici creştinismul şi superioritatea lui asupra celorlalte religii. Teza lui Max Weber privind *Etica protestantă şi spiritul capitalismului* (1904 – 1905) propune o nouă linie de demarcaţie, de natură religioasă şi cu efecte economice, pe harta Occidentului însuşi. În această nouă perspectivă, protestanţii erau mai bine situaţi pentru a intra în modernitate decât catolicii (ortodocşii, se pare, stăteau cel mai prost).

Aceste interpretări exprimau, în spiritul epocii, sentimentul de superioritate al europenilor, al Occidentului în particular, şi mai ales al părţii sale nordic e (mai mult blondă, din punct de vedere rasial, şi mai mult protestantă din punct de vedere religios şi cultural). În zilele noastre,

jocurile se fac altfel, din motive atât ştiinţifice cât şi ideologice. Ierarhia rasială, incorectă politic după excesele comise în numele ei, păcătuieşte şi printr-un deficit de credibilitate ştiinţifică. Se poate pretinde că italienii erau mai inteligenţi decât britanicii în timpul Renaşterii şi mai puţin inteligenţi în timpul revoluţiei industriale? Predispoziţiile intelectuale pot fi măsurabile la scara unor populaţii întregi? Unii psihologi şi statisticieni americani continuă s-o creadă şi propun clasificări derutante ale grupelor etnice şi rasiale în funcţie de „coeficientul intelectual" (Q.I.). În anii 1920, acest gen de cercetări îi plasau în frunte pe americanii de origine britanică, iar la coadă pe negri; printre albi, cel mai puţin dotaţi păreau ruşii, italienii şi polonezii; de asemenea, evreii erau creditaţi cu o inteligenţă mediocră. Schimb are de ierarhie în 1990: evreii îi depăşesc deja pe ceilalţi „albi", dar cel mai sus se află japonezii şi chinezii, reprezentanţi ai unei rase considerate cândva „mijlocie"; negrii rămân tot la coadă.[7] Este evident că factorii socio-culturali influenţează percepţia, defavorizând populaţia neagră sau, de la o epocă la alta, anumite grupuri de imigranţi; cât despre „avântul" inteligenţei sino-japoneze, fenomenul nu e fără legătură cu ascensiunea recentă a Extremului Orient şi cu amestecul de seducţie şi teamă pe care acest nou pol de putere îl trezeşte în imaginarul occidental. Aşadar, „albii" i-au depăşit pe „galbeni" nu pentru că le-ar fi fost superiori – cum s-a crezut mult timp –, ci în pofida faptului că le erau inferiori! Nicio teorie responsabilă nu poate fi clădită pe un teren atât de mişcător.

În consecinţă, nu putem privi decât cu o anume uimire importanţa acordată de Werner Sombart – un mare clasic al sociologiei istorice a Occidentului – psihologiei etnice şi rasiale ca factor-cheie al avântului economic al continentului. După Sombart, „toate popoarele europene

7 O trecere în revistă detaliată a cercetărilor consacrate inteligenţei relative a grupurilor etnice şi rasiale, în culegerea The Bell Curve Debate. History, Documents, Opinions, editat de Russell Jacoby şi Naomi Glauberman, New York, 1995.

au predispoziţii pentru capitalism”, dar „aceste predispoziţii variază de la un popor la altul”. Cei mai „predispuşi” erau etruscii, şi prin urmare descendenţii lor, florentinii. Iată cum se explică apariţia fenomenului capitalist în Florenţa secolelor al XIV-lea şi al XV-lea: „Datorită sângelui etrusc şi grec ce curgea în vinele lor, florentinii au devenit negustori; mai mult, primul popor negustor al Evului Mediu.”[8] Ori ce comentariu ar fi de prisos.

La rândul său, determinismul geografic, simplificator şi fatalist, nu mai e acceptabil. Oamenii întreţin totuşi raporturi strânse cu mediul. Propulsat de îngrijorările ecologice şi climatice din ultima vreme, mediul tinde să revină în interpretările istorice. Problema e de a-l integra într-un mecanism mult mai complex şi subtil decât consideraţiile tradiţionale, expeditive şi globalizante. După o fază de reflux, explicabilă prin abuzurile anterioare, dimensiunea geografică a istoriei ar trebui să fie „reabilitată”, doar ca o parte, dar o parte semnificativă, a unei interpretări de ansamblu.

Alte puncte tari ale interpretării tradiţionale pierd şi ele teren. Anticii sunt invocaţi din ce în ce mai puţin; moştenirea lor tinde să se şteargă, victimă a accelerării istoriei; Antichitatea rămâne departe, memoria istorică a multora dintre contemporanii noştri oprindu-se la al Doilea Război Mondial. Cât despre creştinism, procesul de secularizare ce marchează puternic spaţiul occidental se reflectă şi în interpretarea trecutului său, printr-un accent mai discret pus pe factorul religios sau de-a dreptul pe inversarea raporturi lor: o religie mai puţin determinantă pentru contextul socio-cultural şi mai mult determinată de acesta. Teza lui Max Weber continuă să facă valuri, dar criticile şi rezervele depăşesc deja adeziunile; în felul ei, nu este mai puţin simplificatoare şi deterministă decât

8 Werner Sombart, Le Bourgeois. Contribution a l’histoire morale et intellectuelle de l’homme économique moderne, Paris, 1926 (prima ediţie germană, 1913), pp. 250 şi 257.

atâtea alte teorii din epocă. Mai mult, în zilele noastre nu mai pare acceptabil să se condiţioneze dezvoltarea de o opţiune religioasă sau culturală.

În schimb, dimensiunea socio-economică a fenomenelor istorice este în creştere. Şi mai ales se înmulţesc pistele. Istoria se complică. Se îmbogăţeşte cu teme nebănuite sau abia atinse de istoriografia tradiţională. Mişcări demografice, alimentaţie, randamente agricole, inovaţii tehnologice, mentalităţi şi comportamente… Până şi oscilaţiile climatice: factorii care intră în joc sunt tot mai numeroşi, iar scenariile se înmulţesc şi se diversifică. Istoricii şi-au pierdut inocenţa dintâi a soluţiilor ieftine: simple şi „definitive”. Ca toate problemele istorice, intrarea în scenă şi cariera Occidentului este un subiect ce-şi sporeşte neîncetat complexitatea, acumulând deopotrivă noi date şi noi dificultăţi. În cele ce urmează, nu încercăm să căutăm o iluzorie soluţie exhaustivă, ci doar să identificăm principalele coordonate ale discuţiei şi să examinăm câteva seturi de interpretări.

Articol II. II. Premise

Secţiune 2.01 Un curent cald şi o pădure deasă

Să punem de la bun început întrebarea: a jucat mediul fizic un rol în apariţia şi cariera Occidentului? E greu să dăm un răspuns negativ. Cum ar putea fi ignorat, în viaţa oamenilor, mediul înconjurător? Însă răspunsul afirmativ – deşi de bun simţ – este insuficient. E vorba nu atât de a constata teoretic o prezenţă, cât de a înţelege concret funcţionarea complexă a unui mecanism. Care ar fi aşadar funcţia specifică a agenţilor geografici şi climatici, conectaţi la o mulţime de alţi factori, în complicatul şi misteriosul proces care a produs sinteza occidentală?

Geografia şi clima s-au bucurat mult timp de un statut privilegiat în schemele de interpretare a istoriei. „Imperiul climei e primul dintre toate imperiile”: nimeni n-a exprimat mai bine decât Montesquieu o idee care pentru

unii se impunea de la sine.[9] Era simplist şi abuziv. La începutul secolului XX, când istoria a început să-şi rafineze conceptele şi instrumentele de cercetare, „determinismul geografic" a devenit ţinta celor care voiau o lectură a trecutului mai complexă şi mai nuanţată, în fond mai inteligentă. Lucien Febvre se numără printre cei mai înverşunaţi demolatori ai sistemului (în *La Terre et l'évolution humaine*, 1922). În locul „determinismului", el aşază „posibilismul". Mediul oferă un evantai de posibilităţi, iar omul trebuie să-şi aleagă calea. Deşi posibilităţile nu sunt infinite, varietatea soluţiilor este evidentă; mediul, cu limitările şi avantajele sale, devine secundar în raport cu iniţiativa umană. Oare nu se exagerează, urmând o mişcare de pendul de la o extremă la alta? Omul şi mediul interferează, iar a calcula procentajul ce-i revine fiecăruia este în fond o operaţie inutilă.

Epoca de glorie a determinismului geografic a apus de mult, dar şi încrederea senină în capacităţile aproape nelimitate ale omului, exprimată de generaţia lui Febvre. Desigur, omul nu e sclavul naturii, dar se pare că s-a grăbit schimbându-şi condiţia subalternă cu aceea de stăpân necontestat. Sensibilitatea actuală – alimentată de îngrijorări ecologice şi în particular de teama unor dereglări climatice imputabile activităţii umane – înclină să acorde mai mult respect naturii, ceea ce se traduce şi printr-o reechilibrare a interpretărilor istorice.

Putem aprecia că influenţa mediului n-a fost deloc neglijabilă în geneza şi dezvoltarea Occidentului. Într-o măsură, succesul acestei mici părţi a lumii se explică şi prin condiţiile fizice în general favorabile, probabil mai favorabile, pe ansamblu, decât în cazul celorlalte civilizaţii. Desigur, trebuie să privim avantajele şi dezavantajele în raport cu societatea însăşi, cu capacitatea ei de a cere, de

9 Despre acest subiect, vezi Lucian Boia, L'Homme face au climat. L'imaginaire de la pluie et du beau temps, Paris, 2004; traducere românească: Omul şi clima – Teorii, scenarii, psihoze, Humanitas, Bucureşti, 2005.

a valorifica şi de a respinge. Lucruri le funcţionează diferit de la o situaţie istorică la alta.

Se pot trage concluzii pertinente din faptul că Anglia este o insulă? Sau din acela că e bogată în fier şi cărbune? Sunt întrebări la care nu există răspuns adecvat în afara istoriei. Condiţia insulară a menţinut mult timp o anume izolare a ţării; apoi, din contră, i-a putut înlesni expansiunea maritimă; deja, în zilele noastre, e mai puţin importantă: actuala „excentricitate" engleză ţine mai mult de o moştenire culturală decât de imperativele spaţiului. Fierul şi cărbunele au alimentat revoluţia industrială care a făcut din Marea Britanie prima putere mondială în secolul al XIX-lea. Înainte de era tehnologică, aceleaşi zăcăminte au contat puţin în evoluţiile economice; azi, importanţa lor a revenit la un nivel neglijabil.

Mediul specific al Occidentului nu i-a servit la mare lucru într-o epocă în care cele mai strălucitoare civilizaţii se dezvoltau în condiţii naturale total diferite. În zilele noastre, aceleaşi condiţii geoclimatice nu mai par capabile să-i asigure Europei un avantaj notabil asupra vreunuia din concurenţii săi. A existat însă o perioadă – mai mult de un mileniu – în care aceste condiţii au funcţionat efectiv în avantajul Occidentului şi au contribuit la elaborarea unui nou tip de civilizaţie.

Primele mari civilizaţii au apărut sub soarele subtropical, în văile fluviilor ce le-au hrănit: Nil, Tigru şi Eufrat, Indus, Huang He şi Yang Jiang… unde abundenţa apei şi bogatele depuneri de aluviuni au permis apariţia unor economii agrare capabile să susţină edificii socio-instituţionale relativ complexe. A fost, la scara istoriei umane, soluţia cea mai simplă şi mai rapidă pentru a ieşi din „preistorie". Acest sistem agrar, strict specializat, departe de viitoarea diversitate europeană, se baza pe structuri rigide şi activităţi repetitive, legate în primul rând de gestionarea apelor (irigaţiile mesopotamiene, savanta organizare a orezăriilor chinezeşti). A existat o mare concentrare demografică pe porţiuni limitate ale

teritoriului (în timp ce alte regiuni rămâneau puţin exploatate), o mână de lucru numeroasă şi ieftină, în timp ce rolul statului – răspunzător de organizarea lucrărilor – a devenit covârşitor. Foarte performante la nivelul lor, aceste societăţi – încremenite în „perfecţiunea" lor – aveau puţine şanse să se ridice la un nivel superior (evoluţie care ar fi impus o restructurare radicală, în sensul unei economii mai diversificate şi al unor relaţii sociale şi politice mai suple).

Europa (şi Occidentul în particular) avea mai puţine avantaje „imediate", dar mult mai multe pe termen lung. Niciun fluviu care s-o „hrănească" şi care în plus să poată servi de simbol; în schimb, o climă temperată, precipitaţii suficiente fără a fi excesive, distribuite pe tot timpul anului. Acest gen de echilibru se regăseşte rar în alte regiuni ale globului, afectate fie de un surplus, fie de un deficit de căldură şi umiditate sau de variaţii considerabile (ca în India, unde un anotimp diluvian succedă brutal unui anotimp secetos). Însă nici Europa nu e uniformă sub aspect climatic. Coasta atlantică prezintă un regim pluviometric destul de abundent şi relativ constant; spre est, precipitaţiile se răresc, iar diferenţele între anotimpuri cresc; spre sud (Mediterana), clima devine mai blândă, dar regimul pluviometric e mai puţin abundent şi mai neregulat (comparat cu „nord-vestul").

Beneficiind de un profil climatic în general favorabil (deşi în grade diferite), activităţile economice – rămase multă vreme preponderent agrare – n-au trebuit să se concentreze în zone înguste; în consecinţă, ocuparea şi valorificarea teritoriului au fost aproape integrale. Chiar şi în zilele noastre, Europa e singurul continent populat în mod relativ uniform, fără regiuni nelocuite sau cu densitate neglijabilă; pe celelalte continente – inclusiv în America de Nord, şi chiar în Statele Unite –, rămân variaţii enorme între zone suprapopulate şi spaţii aproape pustii. Totuşi, chiar adoptând o interpretare pur „posibilistă", putem admite că Europa, şi mai ales partea ei occidentală,

oferă o gamă de oportunităţi mai bogată decât majoritatea celorlalte părţi ale lumii. În plus, diseminarea demografică şi economică a putut contribui la o anume descentralizare a puterii, extrem de concentrată în civilizaţiile „fluviale”. Mai e de remarcat densitatea reţelei hidrografice din vest şi debitul ei ridicat, consecinţă a „umidităţii” regiunii (întreţinută de Atlantic şi de lanţurile muntoase), ca şi a fărâmiţării şi reliefului variat care au înmulţit bazinele fluviale. Niciun fluviu dominant, dar numeroase cursuri de apă, unele destul de abundente: opusul absolut al Egiptului, cu fluviul său unic, lipsit de afluenţi şi traversând maiestuos un deşert. Iată un potenţial preţios, de natură să înlesnească deopotrivă ocupaţiile agricole, transporturile şi instalaţiile hidraulice (avantaje mai puţin prezente în sudul mediteranean).

Nu e nevoie de argumente prea subtile pentru a înţelege un adevăr: clima temperată, cu valori termice medii şi succesiunea anotimpurilor, oferă condiţii mai prielnice activităţilor umane şi în primul rând agriculturii, ramură dominantă în toate civilizaţiile până la foarte recenta eră tehnologică. Clima caldă (în special clima caldă şi umedă) diminuează capacitatea de muncă, favorizând în plus agenţii patogeni. O climă relativ răcoroasă e în acelaşi timp mai tonică şi mai sănătoasă.[10] În zonele cu climă temperată, îngheţurile iernii contribuie la reglajul biologic, oprind periodic dezvoltarea factorilor microbieni şi a insectelor dăunătoare. Europa occidentală are avantajul celei mai bune variante de climat temperat. Diferenţele între anotimpuri sunt bine marcate, dar nu excesive. Oceanul şi mările ce-l prelungesc asigură, pe lângă umiditate, un regim climatic ce limitează manifestările extreme. Astfel, verile sunt relativ răcoroase şi iernile relativ blânde (nu poate fi vorba, deocamdată, să introducem în discuţie eventualele modificări climatice

10 Despre condiţiile fizice comparate ale Europei occidentale şi ale celorlalte regiuni, argumentarea lui David S. Landes, Richesse et pauvreté des nations. Pourquoi des riches? Pourquoi des pauvres?, Paris, 2000, cap. 1: „Des inégalités naturelles”, pp. 22-39.

actuale; problema noastră e clima „istorică”). „Curentul Golfului” („Gulf Stream”) se află la originea unui fenomen excepţional, adevărată „anomalie” climatică: încălzirea litoralului nord-vestic al Europei, mult peste parametrii „normali” pentru aceste! atitudini. Fără el, Occidentul, şi în orice caz partea lui septentrională, ar cunoaşte ierni de tip canadian sau rusesc, ceea ce din fericire nu e cazul. Într-adevăr, la latitudini comparabile, Londra înregistrează în ianuarie o medie de + 5° C şi Parisul de + 3° C, în timp ce la Québec media coboară la – 10° C, la fel ca la Moscova. Mai continental, Berlinul, cu – 1° C, profită încă, deşi mai puţin, de efectul oceanic moderator. Impactul Gulf Streamului este atât de important încât am fi îndreptăţiţi să ne întrebăm dacă, fără avantajele lui, Occidentul ar fi avut acelaşi destin. Probabil că nu. Chiar şi în zilele noastre, în ipoteza dispariţiei acestui curent providenţial din cauza presupuselor dereglări climatice, se poate întrevedea un scenariu catastrofal (o nouă eră glaciară căzând peste Occident), cu toate mijloacele de apărare ale unei civilizaţii tehnologice avansate. „Cauzele” istorice au întotdeauna o dialectică aleatorie. Dacă însă căutăm cu orice preţ o cauză incontestabilă a carierei speciale a Occidentului, iată, într-adevăr, una: inepuizabilul curent de apă caldă care scaldă acest colţ al planetei.

De asemenea, fizionomia particulară a Occidentului datorează mult felului în care sunt repartizate formele sale de relief. Toate nivelurile de altitudine sunt bine reprezentate, de la câmpia olandeză situată sub nivelul mării până la culmile Alpilor acoperite de gheţari. Pe un teritoriu fragmentat, stau alături câmpii, dealuri, munţi, văi alpine, fiind apropiate şi de mările din jur. Comparaţia cu nesfârşita câmpie rusă şi siberiană sau cu masiva cetate muntoasă a Asiei Centrale (ca să nu mai vorbim de brâul deşertic al tropicelor sau de pădurea ecuatorială) este edificatoare. Geografia planetei nu prezintă nicăieri – pe un spaţiu atât de redus – o asemenea varietate şi un decupaj atât de fin. A fost premisa, desigur nu suficientă,

dar esenţială, a dezvoltării unor activităţi economice de o diversitate remarcabilă, şi a unor schimburi comerciale intense între regiuni vecine şi complementare.

Ne putem întreba pe bună dreptate de ce Occidentul, având toate aceste avantaje, a întârziat atâta ca să-şi afirme personalitatea. Motivul e că acest teritoriu prezenta şi dificultăţi, ce trebuiau depăşite pentru a valorifica pe deplin avantajele. Clima mai blândă şi condiţiile în general mai prielnice ale spaţiului mediteranean au înlesnit, într-o primă fază, popularea şi exploatarea economică a acestei regiuni. Dar aceleaşi condiţii naturale au însemnat totodată şi limite (un regim mai puţin generos şi mai neregulat al ploilor, un sol mai puţin productiv etc.). „În Spania, în Portugalia, în sudul Italiei şi în Grecia, soiurile produc mai puţin, măslinul şi viţa de vie dau rezultate mai bune decât cerealele, păşunile sunt mai rentabile decât culturile. Unii ar spune că aceste dezavantaje geografice explică sărăcia şi chiar întârzierea industrială a Europei de Sud faţă de Europa de Nord.”[11] Asta să fie explicaţia? Cu siguranţă că nu. Poate să fie însă „o parte a explicaţiei”. În schimb, pentru a se manifesta integral, potenţialul superior al părţii nordice a Occidentului cerea o acţiune mai laborioasă asupra mediului natural, adică mai mult timp. Marele obstacol – după analiza lui David S. Landes – ar fi fost pădurea de foioase ce acoperea aproape complet această parte a continentului. Defrişarea teritoriului era o operaţie de durată, mai lungă decât ceruse punerea în valoare a spaţiului mediteranean, unde solul era mai degajat. Era nevoie de unelte suficient de performante, operaţia devenind posibilă abia odată cu tehnologia fierului. Popularea regiunii s-a făcut de aceea puţin câte puţin, densitatea rămânând mult timp mai slabă decât în spaţiul mediteranean. Era un teritoriu ce trebuia cucerit şi colonizat. Colonizarea internă a continuat de altfel în Evul Mediu, pe măsură ce civilizaţia înainta pe teritoriul pădurii. Occidentul a fost multă vreme o civilizaţie a

11 Ibidem, p. 43.

luminişurilor.

Secţiune 2.02 Orient bogat, Occident sărac

Nimic mai fix, în aparenţă, decât punctele cardinale. Din punct de vedere geografic, aşa e, neîndoielnic, dar din punct de vedere istoric semnificaţia lor e departe de a fi imuabilă. Pe scara de valori a epocii moderne, Vestul ar fi mai bine situat decât Estul, iar Nordul domină Sudul. În Antichitate, era exact pe dos. Jumătatea de sud a Europei oferea o imagine net superioară faţă de jumătatea ei de nord. Orientul era mai bogat şi mai rafinat decât Occidentul. Astfel, Grecia şi insulele britanice materializau două extreme ale spaţiului european: civilizaţie desăvârşită pe de o parte, barbarie deplină, de cealaltă parte. Două mii de ani mai târziu, contrastul era la fel de frapant, dar în sens invers: Marea Britanie se instalase în fruntea progresului, în timp ce Grecia, văzută din Occident, părea – înainte sau îndată după reconstituirea ei – recăzută în barbarie. Această dublă imagine schimbătoare rezumă într-un fel istoria lumii.

Imperiul Roman se învârtea în jurul Romei, dar, într-o perspectivă pur economică, oraşul etern, care consuma enorm, nu producea aproape nimic. Capitala era susţinută de provincii, în special de cele din Est. Jumătatea orientală a Imperiului era mai prosperă, mai dinamică, practica un comerţ mai activ decât jumătatea sa occidentală.[12] De asemenea, era mai populată (circa 23 locuitori pe kilometru pătrat în Orient faţă de 15 în Occident) şi pare să fi fost mai puţin atinsă de declinul demografic din ultimele secole ale Imperiului.[13] În 330, Constantin a renunţat la Roma optând pentru Bizanţ, noua capitală care

12 Deosebirile dintre cele două părţi ale imperiului au fost scoase în evidenţă de istoricul român G.I. Brătianu: „La Distribution de l'or et les raisons économiques de la division de l' Empire romain", în Etudes byzantines d'histoire économique et sociale, Paris, 1938, pp. 57-91. „Caracterul urban, industrial şi comercial al Orientului asiatic şi african" contrastează cu „bazele rurale ale economiei occidentale" (p. 86).

13 Jean-Nicolas Corvisier şi Wieslaw Suder, La Population de l'Antiquité classique, „Que sais-je?", Paris, 2000, pp. 118-119.

avea să-i poarte numele: Constantinopole. Era recunoaşterea unui dezechilibru din ce în ce mai pronunţat în defavoarea Occidentului. Fractura între cele două părţi ale Imperiului s-a accentuat, iar în 395 ruptura era consumată. Imperiul de Răsărit mai avea înainte o istorie lungă; a cunoscut suişuri şi coborâşuri, şi cu toate că ultimele veacuri de existenţă I-au slăbit mult, n-a căzut decât în 1453, când turcii au cucerit Constantinopole. În schimb, Imperiul de Apus n-a mai reuşit să-şi revină din criză. Data convenţională a căderii sale este anul 476. În realitate, procesul de dezintegrare s-a întins pe mai multe secole, înainte şi după acest reper cronologic simbolic. Autoritatea politică s-a prăbuşit. Oraşele au fost abandonate de o bună parte din locuitorii lor. Triburile germanice, care se infiltrau deja de o vreme, au invadat Italia, Galia, Spania, până şi Africa de Nord. Teritoriul a fost dezmembrat, fragmentat politic şi economic.

Consecinţele pe termen lung ale acestei istorii divergente au fost foarte diferite de premise. Buna comportare a Orientului l-a dus într-o fundătură, în timp ce dezastrul Occidentului a declanşat procesul ce avea să ducă la crearea lumii moderne şi a civilizaţiei tehnologice.

Secţiune 2.03 Vegetarienii din Sud şi carnivorii din Nord: sinteza

Modul în care se hrănesc oamenii e una din cele mai specifice şi stabile trăsături ale unei civilizaţii. Barbarii celţi şi germanici mâncau cu totul altfel decât grecii şi romanii. Frontiera ce separa Imperiul de triburile din nord, frontieră politică şi militară, frontieră de civilizaţie, era totodată o frontieră alimentară.

Mediteraneenii, fără a refuza carnea, preferau totuşi hrana vegetală. Consumau în primul rând pâine (sau alte derivate cerealiere), legume şi fructe, adăugând uneori puţină carne, şi bând în mod curent vin. S-au impus astfel, în economia agrară şi în peisaj, şi nu mai puţin într-un registru simbolic, cele trei „plante de civilizaţie” (pentru a folosi expresia devenită clasică a lui Fernand Braudel):

grâul, viţa de vie şi măslinul. Pornit de pe ţărmurile Mediteranei, creştinismul a asimilat firesc simbolismul alimentar al regiunii, conferindu-i o dimensiune transcendentă. Pâinea, vinul şi untdelemnul, cele trei substanţe sacre ale religiei şi liturghiei creştine, aveau să cucerească Europa în ritmul expansiunii creştinismului.

„Barbarii" din nord nu aveau nicio plantă de civilizaţie anume. În schimb dispuneau de un întreg ecosistem de civilizaţie: pădurea. Trăiau din vânat şi pescuit, şi de asemenea creşteau animale domestice, boi şi cai, porci mai ales, hrăniţi şi ei de pădure, într-o stare de semilibertate. Carnea şi celelalte produse de origine animală: lapte, brânză, constituiau fondul alimentaţiei lor. Ca băuturi, în afară de lapte, aveau berea şi cidrul.

Când graniţa dintre cele două lumi a căzut, rezultatul a fost un amestec şi o sinteză a celor două tipuri de alimentaţie atât de diferite. Schimbarea s-a produs în ambele sensuri. Locuitorii fostului Imperiu Roman au deprins gustul cărnii de la popoarele germanice, iar porcii – pe urmele stăpânilor lor au invadat pădurile meridionale. Noii seniori erau carnivori înrăiţi, şi astfel consumul de carne a fost legat simbolic de prerogativele puterii şi virtuţile războinice. Un războinic demn de acest nume nu se putea mulţumi cu o alimentaţie vegetariană inconsistentă. Însă barbarii au adoptat la rândul lor elemente ale tradiţiei romane, inclusiv din domeniul alimentar; creştinismul, prin opţiunile sale simbolice, a accentuat acest transfer cultural. Pe scurt, grâul a câştigat teren înspre nord, în detrimentul pădurii, şi nu mai puţin viţa de vie, pentru care s-au făcut uimitoare eforturi de aclimatizare (vinul, în Evul Mediu, era produs chiar şi în Anglia; unii aristocraţi britanici continuau totuşi să prefere laptele, veritabilă înfruntare între băutorii din Sud şi cei din Nord).[14]

14 Despre sinteza alimentară de la începutul Evului Mediu, vezi Massimo Montanari, La Faim et l'abondance: histoire de l'alimentation en Europe, Paris, 1995; traducere românească: Foamea şi abundenţa. O istorie a alimentaţiei în Europa, Polirom, Iaşi, 2003.

Fireşte, fuziunea nu a fost niciodată completă şi uniformă. Chiar şi în zilele noastre, într-o epocă de schimburi multiple, fiecare naţiune europeană, şi chiar fiecare regiune în particular, îşi păstrează obiceiurile alimentare. Nordicii continuă să bea mai mult lapte decât meridionalii, iar aceştia beau mai mult vin decât primii. Dar dincolo de particularităţile multiple, sinteza alimentară a Evului Mediu este o realitate istorică. Occidentul epocii ajunge să se hrănească deopotrivă, într-un mod relativ echilibrat, cu pâine şi cu carne.

Secţiune 2.04 Peisaje: Europa, China, Islamul

Această fuziune alimentară a avut urmări de prim ordin. Ea a dat naştere unui model de economie agrară de o complexitate fără egal în alte părţi ale lumii.[15] Randamentul grâului nu e prea ridicat, oricum în Evul Mediu nu era. Din acest motiv, grâul nu poate oferi o hrană aproape exclusivă, ca orezul în Asia de Sud-Est, şi trebuie completat cu alte produse: legume, carne... O altă exigenţă este rotaţia culturilor (asolamentul), fără de care solul secătuieşte şi recolta scade rapid. În consecinţă, rămân suprafeţe necultivate, utilizabile în general pentru animale. Cultura grâului (sau a altor cereale) se combină aşadar cu creşterea animalelor, cu atât mai mult cu cât grâul cere îngrăşăminte, adică bălegar, şi forţă de tracţiune pentru arat (cai în nord, boi şi catâri în sud). „Aşa a fost organizat în Europa, cu variaţii regionale uşor de ghicit, pornind de la grâu şi alte cereale, un sistem complicat de relaţii şi obiceiuri, atât de cimentat încât nu are fisuri”, scrie Ferdinand Lot (caracterizare reluată de Fernand Braudel).[16]

Cu totul altul este peisajul ţărilor cultivatoare de orez, ca şi logica lor economică. A fost opţiunea alimentară

15 Modificarea economiei agrare şi a peisajului din cauza noilor obiceiuri alimentare, la Georges Duby, Guerriers et paysans, VIIe-XIIe siècles. Premier essor de l’économie européenne, Paris, 1973, pp. 25-40.

16 Fernard Braudel, Civilisation matérielle, économie et capitalisme, vol. I, p. 93.

a unei părţi importante din Asia de Sud-Est: India, Indochina, Indonezia, China, Coreea şi Japonia. Desigur, orezul nu explică totul; el nu e prezent în toate regiunile şi în definitiv, de la o ţară la alta, civilizaţiile sunt foarte diferite. Apar totuşi anumite tendinţe, strâns legate de acest model de economie agrară. Cu un randament mult mai mare decât grâul sau creşterea animalelor, orezul asigură singur densităţi umane ridicate şi tinde să limiteze, uneori drastic, celelalte tipuri de activităţi: creşterea animalelor, exploatarea pădurii... Pe de altă parte, lucrările hidraulice intensive cerute de această cultură (irigaţii, îndiguiri, desecări) cer o coeziune socială puternică şi o supraveghere sporită, marcând astfel preeminenţa comunităţii asupra individului. Este opusul dinamicii occidentale care a favorizat diversitatea economică şi iniţiativa individuală.[17]

Aceste consideraţii se aplică perfect în cazul Chinei, marele rival al Europei în cursa civilizaţiilor. Deşi civilizaţia chineză a început în nordul ţării, în afara zonei orezului, ea s-a extins apoi în China mijlocie şi meridională, regiuni în care predomina rizicultura. Orezul a câştigat astfel întâietatea, iar reţeaua de orezării a devenit esenţială în economia şi alimentaţia ţării. În afara acestei reţele, o bună parte a solului a rămas nefolosită, mai ales în regiunile muntoase, aspect ce contrastează cu peisajul european. Exploatarea pădurii, creşterea animalelor, consumul de carne, lapte şi brânză au rămas marginale în economia şi modul de viaţă chineze. În felul ei a fost o societate foarte performantă, dar autarhică şi prizonieră a unei formule economice unilaterale şi repetitive: un cadru îngust (în ciuda imensităţii teritoriului) şi bine reglat (prea bine reglat) din care era dificil de ieşit (şi pentru ce să fi ieşit dacă totul funcţiona impecabil?).

---

17 Despre importanţa economică şi rolul istoric al orezului, vezi Pierre Gourou, Riz et civilisation, Paris, 1984, şi Fernard Braudel, op. cit., vol. I, p. 119.

Mai diversificat, peisajul islamic a fost moştenitorul unei lungi tradiţii orientale şi mediteraneene; oricum, cucerirea arabă a modificat vechile structuri economice mai puţin decât o făcuse prăbuşirea Occidentului, urmată de restructurarea radicală. O trăsătură distinctivă a lumii musulmane a fost extrema ei fragmentare: un mozaic de teritorii şi de comunităţi, legate prin religie, dar separate de situaţia geografică, de condiţiile naturale şi de profilul lor socio-economic. Acest specific a stimulat de altfel un comerţ activ şi înfloritor între diferitele părţi, complementare şi îndepărtate, ale unui teritoriu întins din Spania şi Maroc până în Asia Centrală (doar pentru ţările arabe) şi până în Indonezia (pentru ţările islamice în general). Pe scurt, un spaţiu prea extins, insuficient sudat şi destul de instabil; regiunile prospere se găseau alături sau erau înconjurate de vaste întinderi de stepe aride şi deşerturi, străbătute de populaţii nomade. Incursiunile acestora, şi chiar invaziile periodice, punctează istoria lumii islamice, după modelul originar al cuceririi arabe din secolele al VII-lea şi al VIII-lea. Perioadele de instabilitate demografică şi politică afectau grav economia, şi mai ales infrastructurile agrare, cum s-a întâmplat cu reţeaua de irigaţii mesopotamiană; recuperările care urmau erau dificile, într-un climat în general lipsit de umiditate, în care zonele devenite fertile trebuiau întreţinute cu cea mai mare grijă. Spaţiu fărâmiţat, instabilitate umană, climat deficitar: Islamul nu beneficia, nici pe departe, de premise naturale şi socio-economice la fel de favorabile ca Europa de Vest. Ofensiva sa la un anume moment, când a combinat o moştenire bogată cu avântul cuceritor al unei religii noi şi cu resursele unei lumi imense şi variate, s-a lovit de un şir de dificultăţi: geografice, economice, şi nu mai puţin – vom vedea – culturale.[18]

Printre numeroasele atuuri ale Occidentului,

18 O descriere a spaţiului musulman, în sinteza lui Dominique Sourdel şi Janine Sourdel-Thomine, La Civilisation de l'Islam classique, Paris, 1983; traducere românească: Civilizaţia islamului clasic, Meridiane, Bucureşti, 1975.

creşterea animalelor şi exploatarea pădurii merită câteva consideraţii suplimentare. Sunt cei doi factori care, înaintea erei industriale, au alimentat cu prioritate mecanismul productiv. Mai bogat în vite decât China şi decât Islamul, Occidentul şi-a asigurat astfel nu numai avantajele unei agriculturi mai diversificate şi ale unei hrane mai bogate, dar şi o forţă motrice esenţială: tracţiunea animală a furnizat, până în zorii revoluţiei industriale, o cantitate de energie superioară tuturor celorlalte surse utilizate.

Pădurea, într-un fel, este şi ea o „specialitate" europeană. Chinezii, închişi în sistemul lor economic rigid, erau puţin interesaţi de ea, în timp ce lslamul, din cauza condiţiilor climatice, dispunea de spaţii împădurite extrem de reduse. Sub acest aspect (simplificând puţin), contrastul dintre Islam şi Occident este frapant: de o parte, un arhipelag de oaze semănate în deşert, de alta, o civilizaţie de luminişuri în mijlocul unei păduri imense. La fel ca tracţiunea animală, lemnul a fost un element economic indispensabil, cel puţin până la revoluţia industrială. Periodizarea clasică, făcând să se succeadă în evoluţia omenirii epocile de piatră, de bronz şi de fier, e sugestivă, desigur, dar destul de înşelătoare. De-a lungul tuturor acestor epoci, ca şi în perioadele mai recente, elementul cel mai utilizat a fost, de departe, lemnul. Civilizaţiile preindustriale sunt în primul rând civilizaţii ale lemnului: cele mai multe unelte de muncă erau din lemn, în întregime sau parţial; oamenii se încălzeau cu lemne; metalurgia a folosit mult timp cărbunele de lemn, înainte de a-l înlocui în secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea cu cărbunele de pământ; bărcile şi navele erau construite din lemn (flotele europene care au cucerit lumea au înghiţit păduri întregi).

Şi iată concluzia lui Braudel: „Omniprezenţa lemnului a avut în trecut o importanţă enormă. Europa, atât de înzestrată din punct de vedere forestier, a avut în această bogăţie una din sursele puterii sale. În faţa ei, pe termen

lung, Islamul a fost afectat de penuria resurselor forestiere şi de epuizarea lor progresivă.”[19]

Tot Braudel propune un clasament statistic al surselor de energie disponibile în Europa la sfârşitul secolului al XVIII-lea (sunt, evident, cifre „inventate”, dar care, deşi inevitabil aproximative, dau o ordine de mărime plauzibilă). Tracţiunea animală se află în frunte, apreciată la 10 milioane cai putere; urmează omul şi unealta, între 6 şi 8 milioane; lemnul, 4 – 5 milioane; roţile hidraulice, între 1, 5 şi 3 milioane…[20] Reiese întreaga importanţă a animalului domesticit şi a pădurii, domenii în care Occidentul, fără să fi avut, desigur, exclusivitatea, dispunea de o superioritate zdrobitoare.

Secţiune 2.05 Oameni mai puţini, libertăţi mai multe

Sfârşitul Antichităţii şi începutul Evului Mediu par să fi cunoscut un declin demografic. Nu e nimic foarte clar; scrupulul de exactitate al istoriografiei actuale se loveşte de informaţia insuficientă. Cum să extragi serii statistice plauzibile din izvoare scrise răzleţe, vagi şi subiective, completate cu date arheologice punctuale şi supuse unor interpretări diferite? Astfel, concluziile variază considerabil. Anumiţi istorici, ca Pierre Chaunu (sedus de o filosofie „demografică” a istoriei şi tentat de scenariile catastrofice), presupun o cădere demografică de la 6 la 1, sau chiar de la 8 la 1, în partea occidentală a fostului Imperiu Roman.[21] Aproape mai rău decât un război nuclear în epoca noastră, oricum un motiv suficient pentru a explica dezagregarea unui întreg sistem de civilizaţie. Alţi specialişti sunt mai prudenţi. Potrivit unei sinteze recente, „e bine să evităm orice poziţie prea tranşantă. Putem opune Orientul, care pare să cunoască un avânt demografic, unui Occident marcat de crize. Dar nu trebuie să uităm că mărturiile despre depopulare sunt locale

19 Fernand Braudel, op. cit., vol. I, p. 317.

20 Ibidem, p. 325.

21 Pierre Chaunu, Georges Suffert, La Peste blanche. Comment éviter le suicide de l’Occident, Paris, 1976, p. 58.

atunci când provin din arheologie, limitate la aristocraţia urbană atunci când provin din surse literare. Astfel, fără a nega producerea unor fenomene de depopulare, acestea au fost parţiale, limitate, şi prin urmare n-au putut provoca singure prăbuşirea Imperiului Roman."[22]

Chiar fără a dramatiza, o anume scădere demografică pare aşadar acceptată pentru partea occidentală a Imperiului (spre deosebire de Orient); în jumătatea de nord a Occidentului, densitatea umană era probabil şi mai slabă. Pe la anul 1.000, se propun între 30 şi 50 de milioane de locuitori pentru întreaga Europă (tot cifre „inventate", desigur); Occidentul singur s-ar situa la un nivel de cel mult 20 – 25 milioane. Pe o suprafaţă comparabilă, Imperiul Roman număra în jur de 50 milioane de locuitori. O densitate, aşadar, de două ori mai mică pentru Occidentul medieval, în chiar momentul când se profila avântul său.[23]

Prima consecinţă a acestei slabe densităţi umane a fost demarajul dificil al economiei occidentale. Oamenii sunt o bogăţie mult mai importantă decât vitele sau materiile prime; sunt de fapt singura bogăţie, pentru că totul depinde de opţiunea şi de felul lor de a acţiona. Dar numărul mic al oamenilor a făcut să le crească şi „preţul". Suntem deja departe de turmele de sclavi ale Imperiului sau de ţăranii din Orient supuşi la „munci forţate". Ca să dispui de oameni, trebuia să le o feri condiţii acceptabile. Altfel, plecau să-şi caute un alt stăpân. Prăbuşirea autorităţii centrale şi fărâmiţarea economică şi politică au modificat sensibil regulile jocului. Nu mai exista o putere care să impună tiranic norme, să interzică şi să oprime. Slăbiciunea politică a trebuit compensată prin întărirea celulei sociale de bază. La această scară restrânsă, fiecare categorie conta, iar între diferitele niveluri comunicarea

---

22 Jean-Nicolas Corvisier şi Wieslaw Suder, op. cit., p. 118.

23 Despre evoluţiile demografice: Massimo Livi Bacci, La Population dans l'histoire de l'Europe, Paris, 1999; traducere românească: Populaţia în istoria Europei, Polirom, 2003.

funcţiona efectiv. Rezultatul a fost un sistem foarte ierarhizat – ierarhia feudală –, în care însă prerogativele seniorului şi obligaţiile vasalului presupuneau şi respectarea anumitor angajamente din partea primului. Acest gen de reciprocitate avea să marcheze şi relaţia mult mai inegalitară, dar nu arbitrară (cel puţin în principiu), dintre nobil şi ţăran. Astfel, totul era reglat de un cod de obligaţii reciproce. Raporturile sociale din Evul Mediu sunt de natură contractuală, punct de plecare îndepărtat, dar real, al filosofiei moderne a „contractului social". Demnitatea umană, demnitate a persoanei, afirmată clar de religia creştină, a devenit o componentă recunoscută în raporturile dintre indivizi, de natură să atenueze inegalităţile sociale flagrante. Progres de netăgăduit faţă de Antichitate, contrastând cu viziunea fundamental inegalitară a civilizaţiilor antice şi cu lipsa lor de sensibilitate pentru drepturile individului (chiar şi în foarte democratica Atenă, populată majoritar de sclavi!). Ar fi însă naiv să idealizăm tabloul. Inegalitatea reală era mai puternică decât contextul contractual mai mult teoretic. Mai puternică şi decât preceptele creştine. Dar sămânţa era semănată. Oamenii ştiau că aveau şi drepturi, şi că stăpânii sau suzeranii lor aveau şi obligaţii. În timpul revoltelor ţărăneşti, răsculaţii n-au ezitat, în mai multe rânduri, să-şi invoce „libertăţile" şi să le reproşeze feudalilor încălcarea „contractului". Această mentalitate contractuală a marcat durabil cultura occidentală: preocupare pentru reglementare asociată cu respectul pentru libertăţi, drepturi şi obligaţii strâns legate într-un proiect destul de contradictoriu, dar susceptibil, prin chiar contradicţiile sale şi prin orizontul său ideal, să pună societatea în mişcare.

Relativa raritate a mâinii de lucru şi relativa libertate a ţăranului şi meşteşugarului au avut şi ele o contribuţie la inovaţia economică şi tehnologică, contrar altor modele de societate, asiatice şi mediteraneene, în care abundenţa muncii sclavilor sau a muncii ieftine bloca orice interes

pentru productivitate.[24] În Vest s-au făcut primii paşi spre ceea ce va fi cândva sistemul muncii libere.

Această tensiune creatoare se afirma cu atât mai mult într-o lume potenţial bogată, dar în realitate săracă (înglobând partea sărăcită şi „ruralizată" a Imperiului şi o economie germanică încă primitivă). Occidentul trebuia să accepte o provocare: să cucerească natura şi s-o îmblânzească. Lupta lui cu pădurea capătă astfel o dimensiune simbolică; e prima etapă a expansiunii occidentale.

Secţiune 2.06 Dumnezeu şi Cezar

Înainte de a se aşeza pe noi baze, Occidentul a cunoscut o tranziţie destul de haotică, timp de mai multe veacuri. În acest interminabil proces de destructurare-restructurare, o singură instituţie a rămas în picioare. Biserica. Datorită ei, s-a menţinut o anumită continuitate între cultura antică şi cea medievală. Tot Biserica i-a legitimat pe regii „barbari" primindu-i, cu popoarele lor, în sânul comunităţii creştine. Ea a fost liantul, singurul liant universal în mozaicul disparat care era Evul Mediu la începuturile lui. „Daţi Cezarului cele ce sunt ale Cezarului, şi lui Dumnezeu cele ce sunt ale lui Dumnezeu", aceste cuvinte ale lui Cristos indică o împărţire a rolurilor între spiritual şi temporal, prin care Biserica vrea să-şi afirme funcţia independentă. În realitate, rolul real pe care şi l-a asumat avea să depăşească mult misiunea ei teologică, slăbiciunea puterii politice înlesnindu-i şi chiar impunându-i expansiunea pe terenul laic. Consolidarea ulterioară a instituţiilor statale n-a fost în măsură să clatine poziţia independentă a Bisericii. Distincţia dintre spiritual şi temporal fiind mai uşor de făcut în teorie decât în practică, complementaritatea celor două puteri nu a putut ascunde o concurenţă permanentă, care a căpătat uneori accente acute. Disputa clasică, din secolul al XI-lea, dintre papi şi

24 „Lipsa relativei a mâinii de lucru" este văzută de David S. Landes (op. cit., pp. 65-66) ca un ferment economic important, ce i-a făcut pe europeni să încerce „înlocuirea cu animale şi, mai târziu, cu maşini a forţei şi competenţelor umane".

împăraţi – instanţele supreme ale celor două puteri concurente – nu e decât expresia cea mai spectaculoasă a unei confruntări vizibile la toate nivelurile.

Nimic asemănător în Est. Spre deosebire de Occident, Imperiul din Răsărit şi-a continuat cariera, fără să lase niciun vid politic, ba dimpotrivă. Biserica a trebuit să accepte o autoritate imperială puternică şi să aplice recomandarea lui Cristos în sensul cel mai restrictiv, fără să se amestece în prerogativele Cezarului. În realitate, în treburile pământeşti, acceptarea Cezarului a devenit supunere în faţa lui, invers decât în Occident. Tradiţia bizantină a dăinuit în Biserica Ortodoxă până în zilele noastre. „A treia Romă", adică Moscova, n-a făcut decât să preia ştafeta de la Bizanţ, într-o construcţie politică în care autoritatea nu se împărţea şi nu se discuta, nici măcar cu Biserica.

Această situaţie i-a permis Bisericii Ortodoxe să se concentreze pe vocaţia ei, pe mesajul ei teologic, întorcând cumva spatele greutăţilor cetăţii pământeşti. În prezent, clerul ortodox nu-şi ascunde mândri a de a fi rămas credincios învăţăturii originare. Probabil e adevărat. Biserica Catolică şi Bisericile protestante s-au adaptat continuu – şi încă o fac – la mediul în schimbare, social, cultural şi politic. Nu acelaşi lucru se poate spune despre Bisericile Ortodoxe, care rămân extrem de tradiţionaliste. Poziţie justificabilă sub aspect teologic, dar mai puţin productivă din punct de vedere social şi politic. Biserica Ortodoxă o fi mai aproape de cer decât Bisericile Occidentului, dar e mai puţin aproape de Pământ. În analiza noastră, care nu tratează partea transcendentală a lucrurilor, contează doar Pământul.

Sub acest aspect, comparaţia Apus-Răsărit este frapantă şi net în favoarea Occidentului. Dualitatea Biserică-Stat, dualitate a doua instituţii de natură diferită, dar de importanţă comparabilă, a dus la un soi de echilibru al puterilor, prefigurare cam sumară dar eficace a pluralismului ce caracterizează epoca modernă. Occidentul

a evitat astfel capcana unei puteri unice sau „mai egale” decât celelalte. A fost o evoluţie distinctă în gama formulelor de civilizaţie. China, unde dimensiunea religioasă a vieţii sociale este extrem de estompată, mai curând limitată la un ansamblu de reguli morale şi ritualuri, fără relief instituţional, a cunoscut în mod firesc triumful unei caste birocratice care s-a înrădăcinat şi continuă să ţină frâiele. Islamul a amestecat complet religia şi statul, formulă care i-a frânat mersul spre modernitate şi nu încetează să-i afecteze negativ evoluţiile politice. Califii, moştenitori ai lui Mahomed, şi-au asumat deopotrivă rolul religios, politic şi militar. „Ideea că pot exista fiinţe, activităţi sau aspecte ale existenţei umane ce scapă autorităţii religiei şi legii divine e străină gândirii musulmane. Astfel, nu există distincţie între dreptul canonic şi dreptul civil, între dreptul religios şi dreptul public – distincţie crucială în istoria lumii creştine. Nu există decât o singură lege, şaria, revelată de Dumnezeu…”[25] În aceste condiţii, acolo unde textul sacru are forţă de lege, spaţiul laic abia dacă se manifestă.

Cât despre ortodoxie, ea s-a aşezat la remorca statului şi a rămas acolo până în zilele noastre, netulburată, mulţumită să-i fie respectate prerogativele teologice. Încercarea cea mai edificatoare a fost în perioada comunismului, când Biserica Ortodoxă a dovedit o capacitate de compromis uimitoare, adoptând o poziţie foarte umilă în faţa unor regimuri agresiv atee (cel puţin împăraţii Bizanţului şi ţarii Rusiei nu contestau existenţa lui Dumnezeu); în contrast izbitor cu această strategie se înscrie lupta Bisericii Catolice din Polonia, care a socotit regimul comunist o nouă invazie barbară, un „inter-regn” impus, în timpul căruia, pe lângă misiunea ei pastorală, îi revenea în mod legitim, ca instituţie investită, o responsabilitate politică şi naţională.

Graţie acestui joc „la egalitate”, Occidentul a evitat

25 Bernard Lewis, Que s’est-il passe? L’Islam, l’Occident et la modernité, Paris, 2002, p. 136.

deopotrivă să alunece în tirania politică sau în fundamentalismul religios. Un spaţiu de libertate a devenit astfel posibil, permiţând dezvoltarea unei dialectici contradictorii care i-a stimulat dinamismul, în contrast cu tendinţa conservatoare a celorlalte sinteze politice şi religioase.

Secţiune 2.07 Creştinismul: unificarea lumii şi cucerirea viitorului

Punerea în valoare a viitorului şi afirmarea unităţii speciei umane sunt două puncte esenţiale asupra cărora creştinismul a modificat radical perspectiva. Pentru antici, viitorul semăna mult cu trecutul şi cu prezentul; istoria nu ducea nicăieri, doar la inevitabilul sfârşit, urmat de un nou început şi aşa mai departe. Nicio ameliorare în perspectivă: perfecţiunea aparţinea originilor, vârstei de aur a începuturilor umane. O concepţie în general ciclică (ascensiune şi cădere), adică mai curând pesimistă, sau măcar sceptică. Totuşi, în perioada clasică (secolul al V-lea î.Hr., epoca lui Pericle), grecii au devenit conştienţi că evoluaseră mult faţă de perioada arhaică. A fost o primă schiţă a ideii de progres. Dar acest progres destul de special privea doar timpul trecut şi câtuşi de puţin timpul care avea să vină. Grecii şi romanii n-au fost interesaţi să proiecteze această evoluţie progresivă în viitor, pentru a-şi imagina o lume mai bună. Proiectul civilizaţiilor tradiţionale e să menţină starea atinsă, nu s-o amelioreze. Astfel, în modul cel mai firesc, Antichitatea clasică n-a avut un proiect de viitor. A fost una din cauzele esenţiale care au generat un impas; aparent, lumea nu mergea nicăieri. Şi, cu siguranţă, a fost o slăbiciune gravă în faţa creştinismului, care avea un proiect perfect articulat şi nu manifesta nicio ezitare în ce priveşte calea de urmat şi scopul de atins.

Acest gen de istorie – o istorie „orientată” – nu a fost inventat de creştini. Ei n-au făcut decât se preia, să adopte şi să perfecţioneze schema istorică a evreilor (datori ei înşişi, se pare, mazdeismului iranian). În contrast cu

derularea repetitivă sau vagul temporal al altor reprezentări, era o istorie lineară, desfăşurată o dată pentru totdeauna, şi care valorifica în egală măsură începutul (Creaţia) şi sfârşitul (Judecata de Apoi). Un interval destul de scurt: şase-şapte mii de ani, în mare parte deja trecuţi; sfârşitul timpurilor părea aproape. Fiecare moment conta pentru realizarea contractului ce lega omenirea de Creatorul ei. Astfel, timpul căpăta un sens. Vârsta de aur (Paradisul pierdut) rămânea în trecut, dar o nouă vârstă de aur, şi mai strălucitoare, îi aştepta pe oameni la capătul drumului. Istoria nu mai era prizoniera trecutului; viitorul o atrăgea ca un magnet, irezistibil.[26]

La evrei, mântuirea promisă era răsplata binemeritată pentru atâtea încercări şi nenorociri. Ei au dat istoriei un sens eminamente „naţional": traseul „poporului ales", suferinţele sale, revanşa sa. Mai târziu, reluând pe cont propriu schema iudeo-creştină, Islamul s-a închis şi el într-o concepţie comunitară, deşi desfăşurată într-un spaţiu mult mai vast; linia de demarcaţie între „adevăraţii credincioşi" şi „ceilalţi" rămânea foarte netă. În schimb creştinismul, desprins de trunchiul evreiesc, a adoptat de la început o concepţie cosmopolită. Toate fiinţele omeneşti erau investite cu o demnitate egală, toate erau menite mântuirii. Universalismul creştin cuprindea omenirea întreagă. Proiectul de viitor apare astfel în toată amploarea sa: este întoarcerea omului lângă Creatorul său, apropierea şi în final fuziunea cetăţii oamenilor cu cetatea lui Dumnezeu (ca să reluăm modelul ideal formulat de Sfântul Augustin).

Pentru întâia oară, prindea contur o teorie generală a Progresului, axată desigur pe un principiu transcendent, dar susceptibilă de a fi înserată în spaţiul laic (ideea modernă de progres poate fi privită ca expresia laicizată a viziunii creştine a propăşirii fiinţei umane). Sfârşitul

26 Pentru o comparaţie între cele două modele istorice divergente greco-roman şi iudeo-creştin –, vezi cartea mea, La Fin du monde. Une histoire sans fin, Paris, 1989 şi 1999; traducere românească: Sfârşitul lumii. O istorie fără sfârşit, Humanitas, Bucureşti, 2007.

timpurilor avea şi o versiune „milenaristă”, potrivit căreia Judecata de Apoi şi atemporala fericire celestă vor fi precedate de „o mie de ani de fericire” chiar aici, pe Pământ: o ultimă fază a istoriei caracterizată de egalitate socială, dreptate şi armonie. Era vestirea unei adevărate revoluţii, interpretare frecventă în primele veacuri ale erei creştine, când creştinismul era religia oprimaţilor; oficializarea Bisericii în secolul al IV-lea a atenuat această orientare radicală, care avea să cunoască o revenire spectaculoasă spre sfârşitul Evului Mediu şi la începutul epocii moderne. Exprimând mânia celor oropsiţi şi dorinţa lor de schimbare, milenarismul se află astfel la originea doctrinelor revoluţionare ce propovăduiesc „o lume nouă” şi „viitorul luminos”. S-ar spune deci că creştinismul a adus primele elemente ale unei duble construcţii ideologice: progresul pas cu pas şi ruptura revoluţionară.

Aceste proiecte, trebuie subliniat, erau destinate omenirii întregi. Nu exista decât o singură istorie. Apostolii răspândesc Cuvântul lui Dumnezeu în toate colţurile lumii cunoscute. *Cronica Universală* scrisă de Eusebiu din Cezareea spre anul 300 dă tonul unificării istoriei, oferind un model predilect istoriografiei medievale. Trebuia adunat tot materialul istoric cunoscut (sacru şi profan), respectând o cronologie riguroasă (nu neapărat şi veridică), în jurul unui ax ce unea, virtual, Creaţia şi Sfârşitul timpurilor. Genul acesta de cronici exprima astfel sensul *universalist* şi *finalist* al doctrinei creştine. Evident, împlinirea Scripturilor trebuia să fie precedată şi anunţată de creştinarea întregului Pământ.

Proiectul creştin cerea implicit (şi chiar explicit) unificarea lumii. Iată una dintre cheile expansiunii occidentale.

De cealaltă parte, China nu avea de comunicat niciun Adevăr lumii, dincolo de hotarele ei (întinse, ce-i drept, cât toată Europa). În schimb, Islamul vehicula un Adevăr relativ apropiat de cel iudaic sau creştin, dar era mai puţin zelos decât creştinii în a-i converti pe „ceilalţi” la modelul

său. De aici, o privire mai detaşată şi destul de dispreţuitoare pentru teritoriile şi popoarele din afara spaţiului islamic, şi de asemenea o relativă toleranţă, înăuntrul Islamului, pentru alte comunităţi religioase, evreieşti şi creştine (ceea ce nu împiedica discriminarea, manifestată mai ales printr-un regim fiscal oneros). Era o toleranţă datorată unui grad de indiferenţă, spre deosebire de creştinism care nu a fost niciodată indiferent. Astfel, „necredincioşii" Islamului au avut o viaţă mai uşoară decât „păgânii" creştinătăţii. Comunităţi creştine relativ importante au supravieţuit până în zilele noastre în lumea islamică; în Occident, expulzările repetate de evrei în Evul Mediu (Anglia – 1291; Franţa – 1394, Spania – 1492), ca şi expulzarea maurilor din Spania (1502), iar mai târziu (în 1609) chiar şi a arabilor convertiţi la creştinism (moriscii) arată o filosofie mai puţin tolerantă (de remarcat că o mare parte din evreii expulzaţi din Spania şi-au găsit refugiu în Imperiul Otoman).

Este interesant de comparat şi geografia simbolică a Islamului cu cea a creştinătăţii. Pentru musulmani, centrul absolut este Meca, reper transcendent, dar totodată situat în centrul *real* al lumii islamice. În momentul rugăciunii, toate privirile sunt aţintite spre acest punct. Islamul s-a retras în el însuşi şi a întors spatele restului lumii. Pentru creştini (şi pentru evrei), centrul simbolic se află la Ierusalim. Dar această cetate mistică e situată în afara spaţiului creştin; nu le-a aparţinut niciodată. Privind spre Ierusalim, creştinii au învăţat să privească dincolo de spaţiul lor de civilizaţie. Eliberarea locurilor sfinte a fost multă vreme visul lor obsesiv.

Însă creştinii privesc şi mai departe. După cartografia medievală, Paradisul terestru se găsea la extremitatea orientală a Pământului (în vecinătatea Chinei sau Japoniei, cum s-ar spune); hărţile fiind „orientate", adică având Orientul plasat deasupra, Paradisul terestru ocupa, într-un mod foarte potrivit, poziţia dominantă. Proximitatea acestui loc suprem conferea o atracţie în plus

Extremului Orient, şi mulţi călători au încercat să-l găsească. Astfel, Asia era străbătută de o axă iniţiatică, legând Ierusalimul de Paradisul terestru, cu etape intermediare, şi ele de un simbolism superior, ca fabulosul regat creştin al Preotului Ioan. Această geografi e imaginară îi invita pe creştini şi chiar le poruncea să plece în căutarea, respectiv cucerirea ţinuturilor îndepărtate.

Ceea ce poate surprinde în acest tablou comparativ este deosebirea, îmbrăcând o multitudine de aspecte, dintre cele două „jumătăţi" ale creştinătăţii. Mediul socio-cultural pare să fi acţionat mai puternic decât diferenţele dogmatice a căror inconsistenţă ne face să surâdem (ar fi crucial să ştim dacă Sfântul Duh vine de la Tatăl şi de la Fiul, cum cred catolicii, sau doar de la Tatăl, cum spune teologia ortodoxă). Diferenţa esenţială trebuie căutată în spiritul celor două civilizaţii. Să mai recurgem o dată la Sfântul Augustin. Acest clasic inconturnabil al gândirii occidentale este aproape ignorat în Europa ortodoxă, unde niciun teolog nu îndeplineşte acelaşi rol. Pentru Biserica din Răsărit nu s-a pus niciodată problema să producă un Sfânt Augustin. *Cetatea lui Dumnezeu* şi excepţionala sa carieră se înscriu în contextul istoric al dezmembrării Imperiului de Apus (devastarea Romei de către goţii lui Alaric în 410 a avut loc cu puţin înainte de scrierea ei) şi al competiţiei dintre Biserică şi stat, scopul manifest al autorului fiind să afirme preeminenţa instituţiei religioase. Parabola celor două cetăţi e reflectarea unei istorii fluide şi conflictuale în care se confruntă temporalul şi spiritualul. Biserica din Răsărit nu avea vocaţia de a propune un asemenea scenariu. Există în Vest un istoricism exacerbat şi un deficit de istoricism în Est.

Rămâne să vorbim de miracole. Nicio altă religie nu manifestă pasiunea creştină pentru tot ce aboleşte legile naturii. Surprinzător punct de plecare pentru o civilizaţie occidentală reputată pentru raţionalismul ei (şi chiar, uneori, blamată pentru abuz de raţionalism). Miracolele n-au dispărut nici în zilele noastre, cel puţin în conştiinţa

credincioşilor (sfinţii sunt socotiţi făcători de minuni, iar numărul de sanctificări a crescut spectaculos în Biserica Catolică. Prosperă de asemenea miracolele „nereligioase" ce ţin de paranormal, extratereştri etc.). Pentru oamenii din Evul Mediu, condiţia lumii era fundamental miraculoasă, iar miracolele se petreceau ca nişte fapte cotidiene. Dar, în afară de „densitatea" lor, miracolele creştine prezintă o altă trăsătură remarcabilă: nu exprimă un exces de vitalitate a naturii, ca în imaginarul oriental, ci pur şi simplu sunt intervenţii menite să anuleze constrângerile de ordin fizic. Acest aspect foarte voluntarist exprimă diferenţa dintre spirit şi materie, esenţială în cultura creştină, şi puţin sau deloc prezentă în alte sinteze religioase şi culturale. Lumea materială trebuie să se supună voinţei spiritului. La început, a fost un domeniu rezervat Creatorului. Dar de la Vechiul Testament la cel Nou, fenomenul se amplifică simţitor: Iisus operează miracole după miracole, parcă pentru a dovedi că natura trebuie să se supună Cuvântului. Apoi, sfinţii au avut partea lor din acest privilegiu divin. Civilizaţia creştină s-a pătruns tot mai mult de ideea unei supremaţii absolute a spiritului. Începând cu un anume moment, progresiv, această viziune despre lume a fost transferată de la religie la ştiinţă. Miracolele ştiinţifice şi tehnologice reprezintă într-un fel versiunea laică a minunilor religioase. Nu mai e Dumnezeu, e Ştiinţa; nu mai sunt sfinţii, ci savanţii. Rămâne esenţialul: voinţa de a domina natura.

Acest transfer s-a făcut cu atât mai uşor cu cât mentalitatea „miraculoasă" a Evului Mediu occidental n-a renegat niciodată o anumită moştenire raţionalistă greco-romană. Supranaturalul a fost integrat într-un discurs extrem de elaborat şi prins în angrenajul unui mecanism infailibil. E suficient să revenim la Sfântul Augustin, a cărui argumentare, extrem de meticuloasă, este impecabilă (cum va fi mai târziu scenariul lui Marx, pe care într-un fel îl prefigurează). Două instrumente

puternice au fost astfel reunite într-un angrenaj cu atât mai eficace. Raţionalismul clasic oferea o metodologie excelentă, dar care, în lipsa unei direcţii şi a unui ideal, risca să se învârtă în gol. Miraculosul creştin promitea mult, dar trebuia să crezi în el. Mariajul dintre cele două filosofii a sporit credibilitatea mesajului religios, dând substanţă şi finalitate exerciţiului raţionalist. Astfel, Occidentul era pregătit în conştiinţa lui pentru a încerca remodelarea lumii.

Secţiune 2.08 O fuziune complexă

Iată un şir de factori şi de evoluţii ce ne-ar putea lămuri cariera particulară a Occidentului. Trebuie să rezistăm tentaţiei de a stabili o ierarhie a lor. Discuţia între cei care susţin primatul unei cauze sau alteia este interminabilă – şi fără şanse de a se încheia. Tandemul economie-demografie oferă un model deja clasic al acestei fundături; care factor este „mai determinant”, primul sau al doilea? Acest gen de dispută ţine de un raţionament simplist şi până la urmă steril. Istoria e făcută dintr-o multitudine (o cvasi-infinitate) de elemente şi de mişcări. Acestea sunt întreţesute într-un ansamblu, şi ar fi imprudent să considerăm un anume segment ca fiind mai important sau mai puţin important decât altul. Cum să le disociem? Demografia, economia, instituţiile, mentalităţile, deciziile politice şi atâtea alte compartimente au existenţă autonomă doar în reprezentările noastre, simplificate după conturul modelelor ideale pe care le construim. În viaţa reală, totul fuzionează, la fel ca într-un proces chimic. Ar fi amuzant să susţinem că hidrogenul din apă e mai important decât oxigenul, pe motiv că raportul molecular este de doi la unu; pentru ca apa să existe, cele două elemente sunt, deopotrivă, indispensabile. Nu putem şti ce curs ar fi luat istoria în absenţa sau în cazul modificării unei a sau alteia dintre variabilele ei. Dacă, să zicem, clima Occidentului era toridă sau glacială… Dacă în locul pădurii ar fi fost stepă… Dacă Europa n-ar fi adoptat religia creştină… Dacă Imperiul Roman nu cădea… Şi aşa mai

departe. Sigura operaţie utilă e să privim tabloul în ansamblul său, pentru a remarca mulţimea de trăsături particulare, de natură să distingă Occidentul de celelalte civilizaţii şi chiar să-l singularizeze. „Fuziunea” occidentală a produs un tip de civilizaţie nu numai diferit, dar şi „opus”, în măsura în care logica autodepăşirii a primat în faţa idealului de stabilitate.

Articol III. III. Demarajul (secolele al XI-lea – al XIV-lea)

Secţiune 3.01 Anul o mie: teamă şi speranţă

Observatorul celest care ar fi privit de departe Pământul anului o mie risca să tragă concluzii false despre viitorul acestuia. Ar fi remarcat câteva civilizaţii strălucite: mai întâi China, cu minunatul ei mecanism economic şi invenţiile ei strălucite; apoi Islamul, miracol al unei bogate vieţi intelectuale apărute în plin deşert, care părea să continue cunoaşterea antică mai mult decât Europa; şi chiar Bizanţul, pornit de mult pe panta declinului, dar dovedindu-şi capacitatea de a recupera şi reprezentând în definitiv colţul cel mai civilizat al Europei. În schimb, despre Occident n-ar fi putut reţine mare lucru: o societate frustă de ţărani şi războinici, trăind la limita supravieţuirii, trudind să se desprindă de pădurea lor protectoare. Şansele nu păreau de partea lui, nici pe departe. Şi totuşi, această societate săracă şi rudimentară avea să cucerească lumea, să inventeze tehnologia şi să schimbe destinul omenirii.

E adevărat, ceva se mişca de la bun început, dar mişcarea rămânea imperceptibilă, şi oricum nivelul de la care pornea era extrem de jos. Dacă vom căuta un reper simbolic pentru a marca începutul unei dezvoltări semnificative, anul o mie se prezintă ca o dată-prag. Cu condiţia să nu ignorăm acumulările precedente, modeste dar reale, şi să precizăm că ritmul se va accelera spectaculos puţin mai târziu, în secolele al XII-lea şi al XIII-lea. E vorba de un proces, nu de o istorie evenimenţială. Putem totuşi, fără a abuza de cronologie, să situăm

această primă fază a creşterii Occidentului între anul o mie şi anul 1348, acest ultim moment, mult mai precis, desemnând epidemia de ciumă care a devastat bazinul mediteranean şi Occidentul, provocând un regres trecător şi o remodelare socio-economică.

Pentru a caracteriza anul o mie (în sensul său „lărgit”: sfârşitul secolului al X-lea şi prima jumătate a secolului al XI-lea), ne poate lămuri foarte bine dubla mărturie a lui Raoul Glaber, călugăr fantast şi istoric naiv, dar pictor priceput al vieţii cotidiene din epoca sa. El descrie, în tonuri apocaliptice, foametea din 1033 care a pustiit Burgundia, una din multele disfuncţionalităţi de acest gen într-un Occident pândit permanent de crize alimentare: „În perioada care a urmat, foametea a început să-şi întindă urgia peste tot Pământul şi a existat spaima că întregul neam omenesc ar putea să dispară.”[27] Însă în loc de sfârşitul lumii, a urmat o extraordinară înnoire. „Cerul a început să râdă, să se lumineze şi a fost însufleţit de vânturi prielnice. Toată faţa Pământului s-a acoperit cu o verdeaţă plăcută şi cu belşug de fructe care a gonit foametea. […] În acelaşi an, grâul, vinul şi celelalte roade s-au făcut peste aşteptări, mai mult decât se sperase pentru toţi cei cinci ani dinainte.”[28] Şi iată alt pasaj ce ilustrează dinamica Occidentului imediat după anul o mie: „Către al treilea an de după anul o mie, pe aproape întreg Pământul, dar mai ales în Italia şi în Galia, s-au reparat bisericile; chiar dacă cele mai multe dintre ele, temeinic construite, nu aveau nevoie de reparaţii, un spirit de emulaţie împingea fiecare comunitate creştină să aibă una mai frumoasă decât ceilalţi. Părea că lumea însăşi, scuturându-se şi lepădându-şi bătrâneţea, ar fi îmbrăcat pretutindeni o mantie albă de biserici.”[29] Metafora, remarcată pe drept de istoricii moderni pentru sugestivă ei

27 Raoul Glaber, Histoires, pasaje reproduse de Georges Duby, în L’An mil, Paris, 1980, p. 112.

28 Ibidem, pp. 183-184.

29 Ibidem, p. 197.

frumuseţe, respiră un aer de tinereţe şi încredere. Începe astfel „vremea catedralelor”[30], edificii care sunt deopotrivă mărturia unei înalte aspiraţii spirituale şi a unei remarcabile capacităţi tehnologice: într-un cuvânt, a unei dorinţe de autodepăşire manifestată în toate domeniile.

Cei două feţe ale Occidentului, ros de slăbiciunile lui şi terorizat de mii de agresiuni reale sau imaginare, dar aspirând, nu mai puţin, să se autodepăşească şi să-şi biruie defectele, sunt prezente deopotrivă în această frescă a anului o mie pictată de călugărul burgund. Ne aflăm, în mod evident, în faţa greutăţilor unei porniri. Dar această dialectică a extremelor, în bine ca şi în rău, prefigurează deja o trăsătură caracteristică şi de durată a mentalităţii occidentale. Asumându-şi incertitudinile unei acţiuni voluntare şi ale unei istorii dinamice, repusă mereu în chestiune, Occidentul a dezvoltat o atitudine făcută din contraste extreme, în care optimismul şi pesimismul sunt prezente în proporţii aproape egale. Pendularea lui Raoul Glaber între prăbuşirea iminentă a civilizaţiei (dacă nu chiar sfârşitul lumii) şi înnoirea şi avântul omenirii rămâne exprimată şi peste o mie de ani, în zilele noastre, în termeni aproape identici.

Secţiune 3.02 Moara şi orologiul

Domesday Book, recensământul comandat în 1086 de Wilhelm Cuceritorul, înregistrează, pe ansamblul regatului, un număr de 5624 mori de apă. Pe atunci, Anglia era o ţară mică, nu depăşea un milion şi jumătate de locuitori; raportul populaţie-mori e absolut impresionant. Pe continent, în lipsa unei statistici la fel de complete, informaţiile fragmentare permit să se întrevadă acelaşi tablou şi mai ales o dinamică puternică: din secolul al X-lea şi până în secolul al XIV-lea, morile se înmulţesc în aproape tot Vestul. Pe teritoriul actual al departamentului Aube, sunt menţionate 14 mori în secolul al XI-lea, 60 în secolul al XII-lea şi peste 200 în secolul al XIII-lea. „În

30 Expresia îi aparţine lui Georges Duby: Le Temps des cathédrales. L’art et la société. 980-1420, Paris, 1976.

oraşe, exista de asemenea un număr considerabil de mori. Astfel, la Paris, la începutul secolului al XIV-lea, existau nu mai puţin de 68 de mori, în amonte, pe Sena […] Pe 1500 de metri, o asemenea concentrare de mori în plin Paris constituia un adevărat complex industrial."[31] Pentru toată Franţa, se pot estima cam 20.000 de mori hidraulice către anul 1100, 40.000 la sfârşitul secolului al XIII-lea şi 70.000 la sfârşitul secolului al XV-lea.[32] Apărute mai târziu, şi mai puţin numeroase, morile de vânt se vor înmulţi la rândul lor.

Unii istorici nu ezită să vorbească de o primă revoluţie industrială în Occident în secolele al XII-lea şi al XIII-lea, preludiu al revoluţiei industriale propriu-zise din secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea. Dacă forţa motrice a celei din urmă a fost aburul, Evul Mediu a folosit energia hidraulică – moara de apă (şi complementar energia eoliană – moara de vânt) în activităţi industriale destul de variate. Existau astfel instalaţii folosite la măcinat boabe, la piuat stofe (una din principalele industrii ale Evului Mediu) sau la tăbăcit piei; în funcţie de nevoi, morile serveau de asemenea la prelucrarea metalelor, la fabricarea berii sau (de la sfârşitul secolului al XIII-lea) a hârtiei… Totul e relativ, desigur. Entuziasmul „descoperitorilor" acestei revoluţii medievale e temperat de scepticismul celor care observă că oricum, cu sau fără mori, până la „adevărata" revoluţie industrială principala forţă de muncă a rămas – de departe – cea a braţelor omeneşti şi a tracţiunii animale. O altă remarcă „incomodă" precizează că oamenii din Evul Mediu n-au inventat aproape nimic: morile – ca şi alte maşini – sunt cunoscute încă din Antichitate.

Într-adevăr, acest din urmă aspect e demn de luat în seamă, dar într-un sens mai curând favorabil Evului Mediu.

---

31 Jean Gimpel, La Révolution industrielle du Moyen Age, Paris, 1975, pp. 21-22.

32 Fernard Braudel, L'Identité de la France, Les hommes et les choses, partea I, Paris, 1990, p. 145.

Tehnologic vorbind, Antichitatea clasică, fără să mai vorbim de China, găsise uneori soluţii de un rafinament uimitor. În secolul 1 î.Hr., inginerii din Alexandria au pus la punct o varietate de tehnologii noi, printre care prima maşină cu aburi (cu aproape două milenii înainte de Denis Papin şi James Watt). Iar forţa hidraulică nu era nici ea (cu atât mai puţin) un secret pentru locuitorii lumii greco-romane. Mori de apă şi alte instalaţii hidraulice – unele remarcabil de complexe şi cu randamente înalte – sunt semnalate încă din secolul 1 î.Hr. Dar aceste maşini rămâneau rare, folosite în general pentru a rezolva situaţii particulare – caz în care inginerii romani ştiau să le construiască; astfel, la Barbegal, lângă Arles, „au construit unul din cele mai mari complexe cunoscute în Imperiul Roman [...] Apa adusă de un apeduct se despărţea în două şuvoaie ce acţionau două grupuri de câte opt mori”[33] Dar capacitatea de a face nu serveşte la mare lucru când nu există interesul de a face. Maşina cu aburi din Alexandria n-a depăşit niciodată stadiul de jucărie experimentală. Nimeni nu s-a gândit să facă mai multe mori de apă pentru a spori „productivitatea” economiei romane. Munca prestată de sclavi e în general considerată principalul obstacol în calea unei dezvoltări de tip tehnologic; la ce bun să pui la muncă maşinile dacă sclavii sunt la îndemână anume pentru asta? Se poate observa şi o constrângere de ordin „hidrografic”: cele mai multe cursuri de apă mediteraneene sunt puţin abundente şi cu debit neregulat. E mai uşor să fii pasionat de morile de apă în Anglia decât în Sicilia! Dar mobilul esenţial poate fi altul. Ar trebui să inversăm întrebarea: în loc să ne întrebăm de ce Orientul elenistic sau lumea romană nu au făcut „asta”, să ne întrebăm mai curând de ce s-o fi făcut. Ca să schimbe ordinea lumii? Nici nu le trecea prin gând. Suntem obişnuiţi să gândim în termeni occidentali, şi de aceea imobilismul celorlalţi e de natură să ne intrige. Însă din perspectiva lor, cei care gândeau normal erau ei; nu

33 Jean Gimpel, op. cit., p. 14.

tânjeau după o societate tehnologică (chiar dacă dispuneau de elementele care le-ar fi permis să încerce aventura).

Cazul Chinei e şi mai frapant. Chinezii au inventat „aproape totul”, cu mult înaintea europenilor: hârtia, tiparul, orologiul mecanic, busola, praful de puşcă… Pentru ei, societatea tehnologică era la îndemână… Nu trebuiau decât s-o imagineze. În calea ei a stat poate un sistem prea bine reglat; cum şi de ce să schimbi ceea ce funcţiona atât de bine (în schimb, sărăcia şi anarhia individualistă a Occidentului au declanşat impulsul aici). Pentru chinezi, ca şi pentru greci şi romani, realizările tehnologice rămâneau performanţe de ordin intelectual, fără finalitate socială. Chinezii cunoşteau energia hidraulică, pe care-o aplicau ocazional. Fabricau, de asemenea, hârtie. Dar niciodată nu le-a venit ideea s-o fabrice mecanic; şi nimeni nu s-a gândit la această soluţie pe lungul drum parcurs de hârtie din China până în Europa. „Timp de o mie de ani, hârtia, inventată de chinezi, fusese făcută cu mâna sau cu piciorul, dar îndată ce hârtia a fost introdusă în Europa, procedeul de fabricare a fost mecanizat […] Menţionate în 1276, primele mori de hârtie acţionate de energia hidraulică au fost cele de la Fariano, în Italia”[34] (urmate de instalaţii similare în Spania, în Franţa…).

Orologiul mecanic invită la o altă comparaţie interesantă. Chinezii, ca întotdeauna, au luat-o înainte. Inginerii lor au construit câteva orologii hidraulice, aparate complexe şi ingenioase, desigur, dar cu o fiabilitate ce rămânea modestă. Şi, mai ales, măsurarea timpului nu era pentru toată lumea. „Acele maşinării monumentale erau proiecte imperiale, realizate pentru împărat şi astrologii săi, şi rezervate lor. Chinezii considerau timpul şi cunoaşterea lui un domeniu secret al suveranului, care nu trebuia împărţit cu poporul.”[35]

---

34 Ibidem, p. 19.

35 David S. Landes, op. cit., p. 81, şi în general despre invenţia şi

Adevăratul orologiu mecanic, cel pe care-l cunoaştem, mai perfecţionat, este o invenţie pur europeană (suficientă, poate, pentru a contrazice prudenţa excesivă a celor care găsesc puţine merite tehnologiei medievale). Biserica, mai întâi, cu timpul ei liturgic repetitiv, apoi oraşele, cu activităţile lor multiple şi ritmate, au stimulat căutarea unui instrument de măsură (oraşele mai mult decât Biserica, aceasta putându-se mulţumi la nevoie cu diviziunile „naturale" ale zilei). Orologiul, atestat aproape simultan în Italia şi în Anglia către sfârşitul secolului al XIII-lea, este o primă capodoperă produsă de vocaţia tehnologică a Occidentului; automatizare, ritmicitate, precizie (precizie destul de „aproximativă" la început!) ... acest produs ideal al spiritului mecanic apare ca un străbun al tehnologiei moderne. Măsurarea automată a timpului răspundea nevoilor unei societăţi din ce în ce mai activă şi conştientă de responsabilităţile individuale şi colective, şi avea să consolideze la rândul ei aceste mentalităţi şi comportamente. În oraşe, orologiul şi-a ocupat cu mândrie locul pe turnurile edificiilor reprezentative, ca reper inconturnabil al peisajului urban şi al noii culturi „burgheze"; a disciplinat comportamentele sociale şi i-a o ferit individului mai multă autonomie, întărind astfel două trăsături inseparabile ale formulei occidentale: disciplina colectivă şi libertatea individuală. Într-un fel, Occidentul a devenit o societate reglată de ceas, iar sentimentul acut al valorii şi ritmicităţii timpului i-a asigurat, nu mai puţin decât resursele sale materiale, eficienţa (celelalte părţi ale lumii au trebuit să aştepte mai multe secole pentru a beneficia de serviciile orologiului mecanic: timpul rămânea un monopol imperial în China, şi unul religios în lumea islamică).

Iată aşadar o adevărată obsesie a timpului! După ce a

---

funcţia socială a orologiului mecanic, pp. 78-82; de acelaşi autor, o lucrare consacrată special acestei probleme: L'heure qu'il est. Les horloges, la mesure du temps et la formation du monde moderne, Paris, 1987.

organizat timpul istoric, numărat minuţios, secol cu secol, de la Creaţie până la Judecata de Apoi, Occidentul a ordonat, la fel de riguros, timpul cotidian. Înainte de a cuceri spaţiul, înainte de nenumăratele sale cuceriri ştiinţifice, timpul a fost prima lui cucerire.

Secţiune 3.03 Ogoare şi oraşe

Secolul al XII-lea, în special, se prezintă ca o fază decisivă în istoria agriculturii occidentale, caracterizată de extinderea culturilor şi creşterea producţiei; asta în paralel cu o creştere demografică, considerată fie o cauză, fie efectul avântului economiei agrare.[36] În fapt, cum aceste două variabile acţionează în strânsă legătură, de ce nu le-am considera cauză şi efect în egală măsură? Dar mecanismul demarajului economic este şi mai complex, angrenând o mulţime de factori. Ordinea feudală, complet instituită, oferă deja un cadru mai bine coordonat şi mai eficient, dacă-l comparăm cu fluiditatea şi incertitudinea primelor secole ale Evului Mediu. Vechea aristocraţie războinică, pe cale de a se rafina, are nevoi sporite; ţăranii, exploataţi dar şi interesaţi în creşterea randamentelor, sunt motivaţi să producă mai mult. Se înregistrează progrese spectaculoase, tehnologia agrară cunoaşte şi ea mai multe perfecţionări: utilizarea mai frecventă a fierului (dovadă înmulţirea forjelor, inclusiv în sate); plugul, numai din lemn până atunci, integrează elemente din fier; caii sunt potcoviţi, iar atelajele devin mai eficace; începe de asemenea metoda rotaţiei culturilor, ceea ce reduce suprafaţa terenuri lor neproductive… Consumul de pâine, aflat în creştere (urmare a aculturaţiei fostului Nord barbar), contribuie la extinderea culturilor de grâu şi, fireşte, la înmulţirea morilor. Ca întotdeauna, există o varietate de cauze care acţionează împreună şi se întăresc reciproc.

36 Georges Duby, Guerriers et paysans, partea a III-a: „Les Conquêtes paysannes. Milieu du XIe – fin du XIIe siècle”. Despre dezvoltarea rurală şi urbană a Franţei, o privire sintetică în Histoire de la France des origines a nos jours, sub conducerea lui Georges Duby, „Lésons du XIIe siècle”, de André Joris, Paris, ediţia 1995, pp. 230-239.

Clima intră de asemenea în joc. E, cel puţin, opinia climatologilor şi istoricilor climei, care de o vreme vorbesc despre un „mic optimum medieval” situat aproximativ între anii ’800 şi 1300. Unii acordă acestui fenomen o importanţă hotărâtoare; astfel, climatologul britanic H.H. Lamb pune în strânsă legătură cele mai evidente semne de avânt ale Occidentului (catedralele şi cruciadele) cu faza de vârf a încălzirii.[37] Să meargă oare atât de departe dependenţa istoriei de evoluţiile climatice? Sau este vorba mai curând de irepresibila înclinaţie a specialiştilor de a pune lumea să se învârtă în jurul domeniului lor? Sensibilitatea climatică exacerbată din zilele noastre îşi spune şi ea cuvântul, cu siguranţă, în interpretarea trecutului. Graficul propus al oscilaţiilor climatice pare totuşi să recomande o anume prudenţă; în medie, „micul optim climatic” ar fi însemnat o încălzire de jumătate de grad faţă de „mica eră glaciară”, faza climatică următoare. În plus, cele două perioade opuse sunt „modele ideale”: construcţii intelectuale bazate pe realitate, dar prezentând un grad de coerenţă mai mare decât realitatea. Nimic nu e mai variabil decât timpul; se înregistrează ierni glaciale în plină perioadă „caldă”, şi invers, veri toride în mijlocul fazelor „glaciare”. Efectele sunt mai uşor de observat şi de simţit în zonele extreme: astfel, în timpul „micului optim”, gheţarii alpini au înregistrat o retragere vizibilă, iar litoralul groenlandez, degajat de gheţuri, a fost colonizat de vikingi (în secolul al XII-lea), fiind abandonat un secol mai târziu în faţa ofensivei frigului. În concluzie, şi cu condiţia de a nu-i cere prea mult, această ameliorare climatică, limitată şi inegală, poate fi luată în consideraţie, cel puţin în anumite regiuni, ca o condiţie care ar fi favorizat producţia agricolă, permiţând mai ales înaintarea

37 H.H. Lamb, Climate, History and the Modern World, New York şi Londra, ediţia a II-a, 1995, p. 180. Vezi de asemenea Emmanuel Le Roy Ladurie, Histoire humaine et comparée du climat. I. Canicules et glaciers (XIIIe-XVIIIe siècles), Paris, 2004, şi discuţia critică pe care am propus-o în L’Homme face au climat. L’imaginaire de la pluie et du beau temps.

agriculturii spre nord şi în zonele alpine.

Cauzele rămân complexe şi discutabile, dar rezultatul incontestabil este extinderea culturilor, în zone smulse naturii „sălbatice”. Secolul al XII-lea rămâne în istorie ca o perioadă de defrişări spectaculoasă. „La nivel individual, ţăranul încearcă să-şi extindă ogorul. În plus, la îndemnul posesorilor de pământ (călugări şi seniori laici), grupuri de ţărani iau cu asalt terenurile necultivate: fac desecări de mlaştini, îndiguiesc polderele (în Flandra, începând din anul 1100), defrişează mai ales tufărişurile, arbuştii, chiar şi lizierele pădurii – pe care se feresc s-o distrugă, pentru că rămâne o rezervă inepuizabilă de vânat şi de păşune naturală pentru animalele mici (oi, capre şi porci).[38] Evul Mediu se afirmă astfel ca o civilizaţie de graniţă, o graniţă care nu se reduce la conturul exterior, ci se insinuează peste tot între oameni şi natură, între sate şi pădure, între pământul cultivat şi cel necultivat. Acest tip de civilizaţie, se ştie (anticipând rolul bine cunoscut al graniţei în istoria americană), imprimă un spirit dinamic şi o mentalitate de cuceritor. Înainte să plece la cucerirea lumii „exterioare”, Occidentul a început prin a-şi cuceri propriul teritoriu.

De la 1100 până la 1200, schimbarea de decor este frapantă; iată o mărturie care compară sfârşitul acestui secol cu primii săi ani: „Pământul nu era atât de populat, nici atât de bine lucrat ca acum; şi nu vedeai atâtea domenii bogate, atâtea castele, atâtea oraşe prospere. Făceai zece leghe, sau chiar cincisprezece, fără a întâlni un târg, un castel sau un oraş în care să poţi găsi adăpost. Parisul era foarte mic pe vremea aceea.”[39]

În paralel cu această colonizare internă, Occidentul produce un prim mare val migrator, dincolo de graniţele sale. Fenomenul e greu de explicat prin suprapopulare: existau pământuri de defrişat şi de colonizat chiar în interiorul spaţiului occidental. În parte, această deplasare s-a făcut la chemarea prinţilor din Europa Centrală (recent

38 Histoire de la France, op. cit., p. 231.

39 Ibidem, p. 229.

creştinată şi intrată în orbita Occidentului) care voiau să profite de tehnologiile şi cunoştinţele vecinilor apuseni, pentru a-şi pune în valoare teritoriul. Dar cauzele demografice, economice şi politice nu explică totul. Exista de asemenea o „voinţă de expansiune" care începea deja să anime creştinătatea apuseană. În fapt, trei axe de expansiune (demografică, militară, politică) se desenează aproape în acelaşi timp, atingând Europa Centrală, Spania („Reconquista", ofensiva micilor regate din nord pentru recuperarea teritoriului ocupat de arabi) şi Orientul Mijlociu (cruciadele, care vizează teritoriul islamic, dar şi, la un moment dat, însuşi Bizanţul, în locul căruia cruciaţii încearcă să pună un „Imperiu latin").

În termeni demografici, presiunea cea mai puternică şi cea mai insistentă se manifestă la hotarul de est al Occidentului: o migraţie pur germanică, punct de plecare al faimosului „Drang nach Osten". „Însoţiţi de preoţi, conduşi de întreprinzători siguri că se vor îmbogăţi rapid organizând defrişarea în numele seniorului, zeci de mii de pionieri s-au stabilit la răsărit de Elba şi de Dunăre; au adus plugul, au tras brazde lungi şi adânci în pământul înţelenit, au desecat mlaştinile, au tăiat tufărişurile, au extins domeniul grâului."[40]

Exemplul lor a fost urmat de ţăranii autohtoni, şi astfel Europa Centrală a început să semene puţin cu Occidentul. În secolele al XII-lea şi al XIII-lea, colonii germani s-au fixat în Pomerania, Prusia şi până în ţările baltice, în Boemia, Ungaria şi Transilvania, modificând substanţial configuraţia etnică şi culturală a acestor regiuni (mişcarea a continuat, iar în secolul al XIX-lea existau deja „insule" germane în vecinătatea Mării Negre şi pe malurile Volgăi). Urmaşii lor au fost siliţi să facă drumul înapoi opt secole mai târziu, la sfârşitul celui de-al Doilea Război Mondial, când treisprezece milioane de germani au fost evacuaţi mai ales din Polonia şi Cehoslovacia, redând acestor ţări fosta lor „puritate"

40 Georges Duby, Guerriers et paysans, p. 294.

slavă.

Al doilea fenomen socio-economic major din secolele al XII-lea şi al XIII-lea, pe lângă defrişare şi colonizare, a fost avântul oraşelor. Încă o premieră, pe lista deja lungă a priorităţilor occidentale. Desigur, Occidentul nu a inventat oraşul; dar a inventat un anume tip de oraş, prototipul a ceea ce este oraşul de azi. Oraşele antice şi orientale, fără a ignora activităţile economice, rămâneau marcate în primul rând de funcţia lor politică. La rândul lor, oraşele occidentale din Evul Mediu timpuriu, puţine şi slab populate, erau îndeosebi centre de putere şi locuri de reşedinţă ale episcopilor. În schimb, oraşele care apar începând cu secolul al XI-lea şi cresc ca ciupercile în secolele al XII-lea şi al XIII-lea îşi au raţiunea de a fi în dezvoltarea comerţului şi a meseriilor. Sunt oraşe în care se munceşte, se cumpără şi se vinde. Sunt comunităţi burgheze – „burghez" vine de la „burg" –, locuri în care se instituie ordinea burgheză în chiar inima societăţii feudale, prefigurând structurile sociale şi mentalităţile epocii moderne. Mai mult, în urma „mişcării comunale", oraşele se eliberează de sub tutela seniorului feudal pentru a duce o existenţă autonomă, spre deosebire de oraşele Islamului şi ale Chinei, şi chiar ale Europei de Est, rămase strict dependente de Putere.

Această naştere spectaculoasă a unei vieţi sociale diferite semăna aproape cu o „generaţie spontană"; în fapt, a fost produsul unui spaţiu economic foarte diversificat (complementaritatea segmentelor sale stimulând schimburile), şi evident o consecinţă a remarcabilului avânt demografic, economic şi comercial înregistrat din secolul al XI-lea până în secolul al XIII-lea. Oraşe erau numeroase, în general de talie mică sau cel mult mijlocie, departe de gigantismul anumitor metropole antice sau orientale locuite mai mult de categorii sociale neproductive. La o populaţie de 20.000 de locuitori, sau chiar de numai 10.000, un oraş medieval era deja un centru important. Nu existau decât câteva oraşe „mari" cu

peste 50.000 de locuitori, în timp ce Roma epocii imperiale număra vreo 600.000 de locuitori (urmată de Alexandria cu 300.000). Între 1200 şi 1300, Parisul a crescut de la 110.000 la 150.000 de locuitori (fiind, de-acum înainte, cel mai mare oraş apusean), Veneţia, capitala unui adevărat imperiu maritim şi comercial, a crescut de la 70.000 la 110.000, urmată de Florenţa (model de oraş manufacturier şi centru financiar) care se apropie de 100.000 de locuitori, la fel ca Milano; Sevilla, care trece de la arabi la spanioli, înregistrează 80.000 sau 90.000 de locuitori. Mult mai mic, Köln are vreo 50.000 de locuitori, Roma rămâne la nivelul de 30.000, iar Londra, capitală încă modestă, creşte încet de la 25.000 la 35.000. În Flandra, foarte activul Bruges trece de la 25.000 la 40.000. Dezvoltarea târzie a Europei Centrale se reflectă şi în populaţia oraşelor: Cracovia – 10.000 locuitori, Viena, între 10.000 şi 20.000, în timp ce Praga, care va deveni una din capitalele Imperiului, urcă rapid de la 10.000 la 30.000 de locuitori.[41]

Dar ceea ce contează cu adevărat e mai puţin mărimea, relativ redusă, a fiecărui oraş în parte, cât mulţimea de ctitorii urbane, formând adevărate reţele; nu e o colecţie de oraşe răzleţe, ci un sistem urban, mai mult sau mai puţin dens, în funcţie de regiuni. În frunte, cu cea mai mare concentrare, se află Italia, Italia de nord mai ales, unde la începutul epocii moderne (către 1500), ponderea populaţiei urbane, mai precis a oraşelor cu peste 10.000 de locuitori, atinge 15% din populaţia totală, şi Flandra (Belgia de azi), cu peste 20% (la aceeaşi categorie de oraşe, Franţa abia se apropie de 10% către 1700).[42] Dar dincolo de disparităţile regionale, acest dinamism urban mobilizează aproape tot Occidentul; o simplă privire pe

41 Am preluat datele propuse de Paul Bairoch, Jean Batou şi Pierre Chevre în La Population des villes européennes. Banque de données et analyse sommaire des résultats, 800-1850, Geneva, 1988. Există şi alte variante. Astfel, în funcţie de izvoare şi de interpretări, către 1300 Parisul ar fi avut între 70-80.000 şi 200.000 de locuitori!

42 J. De Vries, European Urbanization 1500-1800, Cambridge (Mass.), 1984, cifre reluate de Massimo Livi Bacci, op. cit.

hartă e suficientă pentru a remarca dezvoltarea inegală a celor „trei Europe”: „punctele” urbane sunt foarte numeroase în Vest, mai rare în ţările Europei Centrale, şi mai rare în Europa de Est.

Secţiune 3.04 O ofensivă intelectuală

Secolul al XII-lea marchează de asemenea începutul unei adevărate revoluţii intelectuale. Dezintegrarea Imperiului Roman de Apus fusese însoţită de un amplu reflux cultural. Doar Biserica, mănăstirile în particular, au păstrat tradiţia unei culturi antice drastic simplificate. Carol cel Mare nu ştia nici să citească, nici să scrie; era astfel un demn reprezentant al aristocraţiei din epoca sa, a cărei misiune era să-şi conducă supuşii şi să facă război, şi nu să caligrafieze manuscrise. La trei secole după „renaşterea carolingiană”, care a rămas o renaştere a călugărilor, contextul era diferit. Monopolul cultural al Bisericii era pe cale să cedeze, deşi autoritatea teologică încă era puternică: secularizarea a fost un fenomen lent şi gradual, întins pe mai multe secole. Oricum, categorii noi au deja acces la cultură; aristocraţii învaţă, în sfârşit, să citească şi să scrie; la rândul lui, mediul urban produce un spaţiu cultural specific; în plus, instituţiile statale nou apărute au nevoie de o birocraţie specializată. În jurul anului 1200, sunt fondate primele universităţi (în care, pe lângă teologie, se studiază dreptul, medicina, artele şi ştiinţele): Bologna, Paris, Oxford, Salamanca… Latina, limba Bisericii, îşi cedează o parte din drepturi limbilor „naţionale”, mai bine cunoscute de cercul cititorilor ce nu se mai limitează la comunitatea ecleziastică. De asemenea, din aceleaşi motive, are loc o diversificare a subiectelor; nobilii şi burghezii privesc lumea cu propriii lor ochi şi n-au aceleaşi gusturi şi interese cu oamenii Bisericii. În Franţa, literatura în limba franceză debutează spre sfârşitul secolului al XI-lea (prima redactare a poemului epic *La Chanson de Roland*), pentru a înflori de-a lungul secolului al XII-lea (culminând cu romanele cavalereşti ale lui Chrétien de Troyes). La rândul ei, istoriografia nu se

mai limitează la vastele perspective (cu finalitate teologică) ale *Cronicilor universale*; ea îşi sporeşte diversitatea cu o multitudine de cronici urbane (în oraşele italiene, începând din secolul al XI-lea), cu scrieri de factură politică (precum Istoria lui Louis le Gros de abatele Suger) sau cu relatări ale cruciadelor, printre care *La Conquête de Constantinople de Villehardouin* (pe la 1207 – 1212), prima naraţiune istorică scrisă în franceză.

E de asemenea momentul când Occidentul descoperă, cu adevărat, ştiinţa (nu putem numi astfel palidele reminiscenţe antice anterioare secolului al XII-lea). În epocă, maeştrii necontestaţi în materie sunt arabii. Prin Spania în primul rând, apoi prin Sicilia (posesiune arabă din secolul al IX-lea până în secolul al XI-lea, şi unde cultura islamică persistă până în secolul al XIII-lea), pătrund în spaţiul occidental scrieri ştiinţifice provenind din lumea islamică, inclusiv autori greci traduşi în arabă şi retraduşi în latină, înainte ca erudiţii occidentali să meargă direct la originalele greceşti.[43] Cu lucrarea sa *Canonul medicinii*, Avicena (nume europenizat al medicului Ibn Sina, 980 – 1037) devine maestrul venerat al confraţilor săi europeni; timp de câteva secole, el va domina învăţământul medical, alături de Hipocrat şi Galenus, care sunt iarăşi apreciaţi; prin aceeaşi filieră arabă au fost reintegrate numeroase lucrări ale lui Aristotel, Euclid şi Ptolemeu. Tot prin Orient au intrat în conştiinţa intelectuală a Occidentului alte două corpusuri de cunoaştere: alchimia şi astrologia. Ştiinţa occidentală elaborată începând din secolul al XII-lea este un amestec ciudat care vrea să fuzioneze moştenirea antică, alchimia şi astrologia într-o sinteză respectând (cel puţin formal) doctrina creştină. Apar totuşi fisuri, ce anunţă deja o ruptură. Cuvântul lui Dumnezeu, fără a fi câtuşi de puţin contestat, nu mai era suficient pentru ambiţiile

43 Despre prezenţa culturală a arabilor în spaţiul european, vezi Bernard Lewis, Les Arabes dans l'histoire, Paris, 1993 (şi ediţiile ulterioare), cap. VII: „Les Arabes en Europe".

intelectuale ale Evului Mediu târziu. Trebuia pătruns mai mult în profunzimea lucrurilor, pe alte căi decât cele ale religiei. Cum să împaci „tirania” aştrilor cu responsabilitatea umană afirmată de Biserică? Cum să pui de acord aspectul voluntarist şi transformist al alchimiei cu limitele condiţiei umane hotărâte de Creator? Din toate aceste elemente împrumutate, Occidentul a combinat o ştiinţă specifică, una care nu se mai limita la simpla cunoaştere, ci aspira să intervină şi să transforme lucrurile (şi nu doar lucrurile, ci şi fiinţa umană). O vedem foarte bine în cazul alchimiei. Arabii au fost interesaţi mai curând de aplicaţiile ei medicale. Occidentul i-a cerut mult mai mult: piatra filosofală şi expresia ei lichefiată, elixirul vieţii, ţeluri supreme ale cercetării, trebuiau să ofere cunoaşterea Absolutului şi mijloacele susceptibile de a schimba condiţia umană. Omul era menit să devină un supraom (sau cel puţin anumiţi aleşi...). Referinţele rămâneau biblice: transformarea trupului material în „trup de slavă”, analog trupului pe care-l poseda Adam înainte de păcat şi celui pe care alesul îl va poseda după Judecata de Apoi; în realitate, accentul era deplasat de la Dumnezeu la om. Omul putea şi el să facă minuni şi să-şi transforme propria natură.[44]

Numele cel mai reprezentativ pentru această orientare este probabil Roger Bacon (circa 1220 – 1292), prototip al savantului medieval. Călugăr franciscan, Bacon a rămas sincer ataşat Bisericii, vrând să combine armonios teologia şi ştiinţa, o ştiinţă în care regăsim deopotrivă un tradiţional filon magic şi speculaţii alchimice. Din punct de vedere material, nu e nimic modern, dar există un spirit care vesteşte deja modernitatea. Bacon recomandă experimentul şi crede că ştiinţa poate săvârşi „miracole”, punând la treabă „secretele” ascunse în sânul naturii. Unele din aceste secrete ar îngădui de pildă omenirii să

44 Despre cariera europeană a alchimiei, poate fi consultat Serge Hutin, L’immortalité alchimique, Paris, 1991, şi L’alchimie... Que sais-je?", ediţia a VIII-a, Paris, 1991.

recupereze longevitatea patriarhilor biblici (aproape o mie de ani). Referinţa rămâne tot Biblia; dar metodologia nu mai este rugăciunea, e cercetarea…

Cu Bacon se precizează sensul cuceritor al gândiri i ştiinţifice occidentale. Nu e de căutat la el niciun rezultat pozitiv; totul este iluzoriu în demersul său. Dar credinţa lui în capacităţile nelimitate ale ştiinţei face din el aproape un contemporan al nostru. Bacon nu a trasat nicio cale; a văzut însă bine direcţia.

Secţiune 3.05 Mirajul Orientului

Către mijlocul secolului al XIII-lea, occidentalii ajung în China, traversând o Asie unificată în urma expansiunii mongole. Sunt oameni ai Bisericii, dar şi negustori, dublu profil ce ilustrează, pe lângă obiectivele politice ale misiunii lor, cele două mobiluri care puneau Occidentul în mişcare: comerţul şi credinţa; Asia reală era dublată, într-un fel, de o Asie mitologică, cu bogăţii fabuloase şi simboluri creştine ce invitau la descoperire. Scrisă puţin înainte de 1300, cartea veneţianului Marco Polo (*Le Dévissement du monde* sau *Milionul*) a devenit un „best-seller" al Evului Mediu şi a fixat în minţi imaginea unei Asii – şi în particular a unei Chine – pe jumătatea reală, pe jumătate fantastică. Niciun Marco Polo chinez nu a făcut călătoria la Veneţia, niciunul n-a avut curiozitatea să descopere Parisul, deşi distanţa era aceeaşi în amândouă sensurile! În aceste raporturi cu sens unic, chinezii par lipsiţi de motivaţie şi de cea mai elementară curiozitate.

Paradoxul e şi mai mare în cazul arabilor. Pe vremea când occidentalii nu plecau încă de acasă, arabii cuceriseră sau islamizaseră o parte importantă a planetei şi, de asemenea, o „studiaseră": de la Atlantic până la arhipelaguri le Extremului Orient, şi din Asia Centrală până în inima Africii. Arabii au fost de departe cei mai buni geografi ai Evului Mediu şi antropologi *avant la lettre*. Ibn Battuta, cel mai mare călător al lor, îl depăşeşte net, prin distanţele parcurse între 1325 şi 1354 (un total evaluat la 120.000 de kilometri, de trei ori lungimea ecuatorului) şi

prin varietatea regiunilor străbătute, pe campionul european care rămâne Marco Polo. Dacă însă privim mai atent traseele urmate, constatăm că arabul a fost mult mai puţin înstrăinat decât veneţianul şi atâţia alţi călători occidentali. Ibn Battuta îşi propune să cuprindă tot spaţiul Islamului; punctele extreme pe care le atinge sunt Spania musulmană la vest, Tombuctu şi coasta orientală a Africii la sud, Malaezia în Extremul Orient, iar la nord teritoriul Hoardei de Aur (pe cursul inferior al Volgăi); vizita la Constantinopole şi o traversare a Chinei răsăritene sunt îndoielnice. Dincolo de hotarele Islamului, călătorul, care de altfel vorbeşte doar arabă, nu înţelege mare lucru. Oricum, nici nu-i trece prin gând să viziteze Europa; la ce i-ar fi putut servi? Excelenţi geografi ai lumii lor proprii, arabii cunosc prost celelalte spaţii şi culturi. Faţă de ceilalţi, regula este dispreţul: negrii sunt văzuţi ca nişte animale semiumane, în timp ce locuitorii Europei Centrale şi septentrionale par loviţi de cretinism; ceea ce-i descalifica din start pe neislamici era neputinţa lor de a accede la adevărata credinţă. Până în plină epocă modernă, musulmanii, arabi şi turci, călătoresc foarte puţin în Europa. Un soi de blocaj psihologic pare să le interzică apropierea de un teritoriu necredincios; iar asta spre deosebire de occidentali, fascinaţi de culorile şi bogăţiile Orientului.[45]

Epopeea Cruciadelor anticipa o lungă carieră expansionistă. Timp de aproape două secole, între 1096 şi 1270, Occidentul a încercat să lărgească spaţiul „latin” în detrimentul Orientului islamic şi bizantin. Ana Comnena, prinţesă bizantină şi prima femeie istoric, a relatat (în *Alexiada*, istoria domniei tatălui ei, Alexis Comnenul) trecerea cruciaţilor pe sub zidurile cetăţii Constantinopole, fără să-şi ascundă dispreţul pentru purtarea lor grosolană, imprevizibilă şi agresivă; prinţesa remarca totuşi

45 Imaginarul geografic al arabilor e tratat în detaliu de André Miquel: La Géographie humaine du monde musulman jusqu’au milieu du XIe siècle, vol. II (Géographie arabe et représentation du monde), Paris – La Haye, 1975.

vitalitatea şi pragmatismul lor. Într-adevăr, războinicii veniţi din vest nu străluceau prin rafinament, în schimb erau mai motivaţi şi mai eficienţi decât adversarii sau competitorii lor. Au cucerit Ierusalimul în 1099 şi au reuşit să-l păstreze până în 1187; apoi, ca să nu-şi iasă din mână, au cucerit Constantinopole în 1204, fondând, pe ruinele Imperiului bizantin, un Imperiu latin care a durat până în 1261. Până la urmă, musulmanii şi bizantinii şi-au recucerit teritoriile; pentru Occident, proiectul s-a dovedit a fi prea ambiţios; totuşi, chiar şi soldat cu un eşec, a demonstrat o voinţă şi o capacitate de expansiune puţin obişnuite. A fost începutul care, deja, dădea tonul viitoarei cuceriri a lumii.

Secţiune 3.06 O mie de ani de fericire

În logica medievală, avântul Occidentului părea să ducă direct la sfârşitul lumii. S-a produs revenirea în forţă a milenarismului, un concept înfloritor spre sfârşitul Antichităţii, dar aproape uitat în secolele următoare: cei „o mie de ani de fericire” care vor preceda sfârşitul timpurilor.[46]

Expansiunea Occidentului şi în special conflictul cu Islamul ofereau un prim argument escatologic. Era lupta dintre Bine şi Rău menţionată în Apocalipsă, care nu se putea încheia decât cu triumful învăţăturii lui Cristos şi cu unificarea creştină a lumii; apariţia timpurie şi frecvenţa temelor apocaliptice în Spania, începând cu sfârşitul secolului al VIII-lea, sunt simptomatice: frontul care opunea cele două religii şi civilizaţii traversa peninsula Iberică dintr-o parte în alta. În 1095, la Clermont, anunţând Cruciada, papa Urban II invoca explicit argumentul milenarist; după el, aşteptând venirea lui Anticrist şi lupta finală ce se va încheia cu Judecata de Apoi, religia creştină trebuia să triumfe pretutindeni.

---

46 Despre milenarisme, cartea clasică a lui Norman Cohn, The Pursuit of the Millenium, Londra, 1957 (traducere franceză: Les Fanatiques de l’Apocalypse, Paris, 1962 şi 1983) şi Jean Delumeau, Mille ans de bonheur, Paris, 1995. În ce priveşte propriile mele interpretări: Lucian Boia, La Fin du monde. Une histoire sans fin.

Avea să fie „vremea popoarelor” anunţată de Evanghelie: „totalitatea popoarelor care vor trebui să fie convertite, înainte de salvarea lui Israel... Mai întâi e nevoie, potrivit profeţilor, ca până la venirea lui Anticrist să fie restabilită în acele ţinuturi, de către voi sau cei pe care-i va alege Dumnezeu, împărăţia creştinătăţii.”[47]

În acelaşi tip de scenariu se înscrie mitul recurent al „împăratului ultimelor zile” care a cunoscut o anumită vogă în secolele al XII-lea şi al XIII-lea, strâns legat de contextul Cruciadelor. Împăratul Henric al IV-lea (1056 – 1106) a deschis şirul suveranilor „milenarişti”; Benzo, episcop de Alba, profeţea că acest împărat va cuceri Bizanţul (reunificând Imperiul şi Biserica creştină), îi va învinge pe păgâni, va lua cu asalt Ierusalimul, îl va întâlni în drumul său pe Anticrist, îl va zdrobi, apoi va domni până la sfârşitul lumii peste un Imperiu universal. Frederic Barbarosa (1155 – 1190) şi Frederic al II-lea (1197 – 1250) au fost investiţi cu o misiune similară, la fel şi Carol cel Mare (acesta, reînviat, avea să învingă Islamul şi să instaureze Imperiul creştin la scara întregii lumi).

Dacă milenarismul vestea triumful Bisericii şi răspândirea creştinismului, el conţinea totodată şi promisiunea unui timp cu totul diferit de cel prezent. Un subiect de meditaţie pentru toţi cei care considerau societatea existentă ca nemulţumitoare. Începând din secolul al XII-lea, şi mai insistent din secolele al XIII-lea şi al XIV-lea, scenariile apocaliptice au vehiculat proiecte de restructurare socială, uneori extrem de radicale. Ioachim din Fiore (către 1135 – 1202), călugăr calabrez, a schiţat teoria unei istorii tripartite: Vechiul Testament (timpul Legii), Noul Testament (timpul Evangheliei) şi o ultimă epocă, pusă sub semnul revelaţiei spirituale, care avea să înceapă curând (poate în 1260). Lumea, convertită la adevărata credinţă, va fi atunci condusă de călugări. Toate

47 Guibert de Nogent, „Urbain II prêche la première Croisade” (extras din Gesta Dei per Francos), în La Fin des temps. Terreurs et prophéties au Moyen Age, prefaţă de Georges Duby, traducere şi postfaţă de Claude Carozzi şi Huguette Taviani-Carozzi, Paris, 1982, pp. 66-67.

instituţiile existente (ordinea feudală) vor dispărea şi însăşi Biserica va fi transfigurată. Comunicarea între Dumnezeu şi omenire se va face absolut liber, iar „dreptatea şi pacea deplină vor domni” pretutindeni.[48]

Cam echivoc, proiectul lui Ioachim. Sigur, totul se va face sub înalta tutelă a Bisericii, intermediară între Dumnezeu şi oameni. Sigur, relaţiile acestui teolog şi profet cu mai mulţi papi au fost excelente. Totuşi, ne putem întreba dacă preconizata reformare a Bisericii nu semăna prea mult cu o *depăşire* a ei, şi chiar cu crearea unei Biserici diferite (detaşată de bunurile lumeşti, purificată, spiritualizată), chemată să conducă o omenire devenită, şi ea, „alta”. La limită, acest călugăr blajin încuraja logica refacerii din temelii, reformarea lumii printr-o revoluţie globală.

Aşadar, fiecare cu milenarismul lui. Exista o variantă „reformistă” care dorea să purifice Biserica, pregătind-o pentru evoluţiile viitoare. Sfântul Francisc de Assisi (1182 – 1226) a dat tonul, renunţând la o viaţă de burghez bogat şi dedicându-se sărăciei evanghelice. Franciscanii credeau că au un rol de jucat în instaurarea viitoarei ordini monastice (sub pontificatul unui „papă angelic”) şi au încurajat viziunea unei Biserici „spirituale, sărace şi caritabile”. Nu au lipsit anumite fricţiuni cu înaltele autorităţi ecleziastice; însă era puţin în comparaţie cu violenţa care a caracterizat versiunea „revoluţionară” a milenarismului. Această strategie extremistă a câştigat treptat teren. În Italia, secta „apostolici lor” condusă de Dolcino de Novara anunţa în 1303 un program rapid şi „complet”: în 1304, exterminarea papei şi a cardinalilor, în 1304, lichidarea întregului cler, şi la sfârşit, în 1306, începutul unei ere noi: şi aşa se aşteptase prea mult, încă din 1260! Pentru a pune capăt acestor intenţii, papa a organizat o adevărată cruciadă; apostolicii au fost decimaţi, iar conducătorii lor au fost condamnaţi şi arşi pe

48 Joachim de Flore, „Livre introductif a l’explication de l’Apocalypse”, în La Fin des temps, op. cit., pp. 93-148.

rug.

În timpul războaielor husite din Boemia (1419 – 1434), mişcarea taborită va da naştere uneia din cele mai pure şi radicale manifestări de milenarism revoluţionar. Se dorea instituirea unei societăţi comunitare, egalitare şi anarhiste. Era sfârşitul proprietăţii, al dărilor, al clerului şi nobililor; şi chiar sfârşitul Bibliei, căci credinţa nu va mai fi înscrisă în texte, ci în inimi. Un adevărat război al sfârşitului lumii: Tabor devenea Noul Ierusalim, iar taboriţii erau convinşi că li se va alătura întreaga lume, pregătind astfel a doua venire a lui Cristos şi cei o mie de ani de fericire.

Între expectativa filosofică a lui Ioachim, reformismul religios al franciscanilor şi violenţa revoluţionară a apostolicilor sau taboriţilor, strategiile şi nuanţele sunt foarte diferite. La fel, între registrul pur spiritual al Împărăţiei lui Dumnezeu susţinut de unii şi schimbarea cu precădere socială visată de alţii. Totuşi, toate aceste tendinţe divergente şi complementare exprimă o contestare globală în ce priveşte Biserica, proprietatea, libertăţile, relaţiile interumane. Erau respinse bogăţia, ierarhia, constrângerile sociale: lumea întreagă trebuia refăcută.

Tentaţia milenaristă, adică dorinţa de a evada din istorie şi a ieşi dintr-o epocă de tulburări şi injustiţii, nu este monopolul Occidentului. Dar istoria lineară şi ascendentă şi teologia mântuirii din religiile monoteiste (iudaism, creştinism, islamism) văd în soluţia milenaristă o concluzie logică, ceea ce nu e cazul în concepţiile (adesea ciclice), puţin motivate de viitor, ale celorlalte religii sau filosofii ale istoriei. Chiar şi în constelaţia monoteistă, creştinismul este cel mai marcat de speranţa escatologică, indiferent că-i vorba de Judecata de Apoi sau de „cei o mie de ani de fericire” pe Pământ (arabii aşteptau şi ei – unii aşteaptă încă – sosirea lui *Mahdi*, personaj misterios trimis de Allah, care ar trebui să vină cu puţin înainte de sfârşitul timpurilor, să instaureze domnia justiţiei şi să repună

religia în toate drepturile ei – dar această credinţă e departe de intensitatea şi mulţimea de variante ce caracterizează milenarismul creştin). Occidentul s-a dovedit mai sensibil la acest gen de scenarii şi decât Orientul ortodox (unde grecii, de pildă, au dezvoltat o interesantă literatură apocaliptică, dar mai „specializată", în contextul rezistenţei contra ocupaţiei otomane; după 1700, pentru greci, „cei o mie de ani de fericire" erau legaţi de Rusia care avea să le aducă libertatea).[49] În fine, curba milenarismelor în Occident este şi ea variabilă: înaltă în primele veacuri ale creştinismului, este puţin vizibilă după aceea şi urcă brusc în ultimele secole ale Evului Mediu. Putem considera imaginarul milenarist ca un indicator destul de fidel al dinamicii istoriei şi al tensiunilor ei. Cu cât confruntările – în exterior sau în interior – se înmulţesc, cu atât se precipită căutarea unor soluţii ideale şi „definitive", menite să depăşească impasul şi să rezolve contradicţiile. Începând cu secolul al XI-lea, cele două stimulente ale gândirii milenariste occidentale sunt expansiunea şi criza socială. Aceste două axe vor caracteriza Occidentul mai multe secole la rând: va fi o lume în expansiune şi o lume în criză. Expansiunea teritorială amestecă interese pur materiale (bogăţiile Orientului) cu o viziune escatologică (împlinirea Scripturilor). Criza se instalează pe măsură ce începe dezvoltarea. Populaţia creşte, bogăţiile se acumulează, inegalităţile iau amploare – şi nu mai puţin conştiinţa acestor inegalităţi. Fractura socială se adânceşte şi uneori degenerează în luptă de clasă: dezmoşteniţii împotriva posedanţilor. Occidentul se obişnuieşte să trăiască în stare de conflict: cu ceilalţi, cu el însuşi. Spre deosebire de civilizaţiile tradiţionale, aflate mereu în căutarea unei formule de echilibru, spaţiul occidental se orientează din ce în ce mai mult spre un dezechilibru dinamic.

Secţiune 3.07 Intoleranţa

---

49 Asterios Argyriou, Les Exégèses grecques de l'Apocalypse a l'époque turque (1453-1821), Salonic, 1982.

În aceeaşi epocă şi urmând aceeaşi logică a confruntării, Occidentul a învăţat să practice intoleranţa. La prima vedere, nimic absolut nou: respingerea celuilalt se naşte din prejudecăţi care se regăsesc în toate culturile. Ceea ce face diferenţa – ca în toate celelalte adaptări occidentale, de la moara de apă, până la apariţia oraşelor sau împărăţia mesianică – este intensitatea fenomenului şi spiritul de sistem ce-l animă. Occidentul nu se mărgineşte să-i izoleze pe ceilalţi într-o condiţie secundară (cum sunt izolaţi creştinii şi evreii trăitori pe pământ islamic); şi nici nu-i vorba de puseuri represive strict conjuncturale; se instituie o întreagă politică de persecuţie.[50] De asemenea, surprinde apariţia aproape bruscă a acestei atitudini într-un Occident puţin preocupat, până atunci, de „devieri".

Cazul ereticilor este lămuritor. Prima condamnare la moarte pe motiv (sau sub pretext) de erezie, atestată de izvoare istorice, datează din 1022 (paisprezece persoane arse de vii la Orléans). Până atunci, istoria Occidentului medieval nu cunoscuse (cel puţin după sursele disponibile) niciun proces de acest gen. Cea mai importantă dintre ereziile originare, arianismul, îmbrăţişată mai ales de invadatorii germanici, aproape dispăruse în secolul al VI-lea. Apoi, până în anul o mie, de-a lungul unei jumătăţi de mileniu, clericii se mai ceartă uneori şi îşi aruncă anatema, dar totul rămâne la nivel de gâlceavă de parohie. Putem privi această absenţă dintr-o dublă perspectivă. Pe de o parte, imaginarul „deviant" era probabil mai puţin activ – îi corespunde şi o calmare a milenarismelor în aceeaşi epocă. Pe de altă parte, Biserica însăşi nu fixase încă tezele unei dogme uniforme şi intangibile. Confuzia şi fărâmiţarea din primele secole ale Evului Mediu permiteau o anumită libertate, inclusiv în raporturile cu divinitatea. Autoritatea papală rămânea destul de vagă. Fiecare episcop dispunea în dioceza lui de un spaţiu de manevră teologică, la fel cum, în organizaţia politică şi militară,

50 Robert I. Moore, La Persécution. Sa formation en Europe (Xe-XIIIe siècle), Paris, 1991.

fiecare senior se bucura de un grad de autonomie. Astfel, în absenţa unei norme categorice, orice credincios risca să fie mai mult sau mai puţin eretic. Or, începând din secolul al XI-lea, şi în mod hotărât în secolele al XII-lea şi al XIII-lea, începe o dublă evoluţie. Vocile discordante se fac auzite din ce în ce mai explicit (am văzut-o deja în legătură cu milenarismele), exprimând necesitatea de a regândi dogma, Biserica şi societatea. Invers, Biserica şi statul vor să precizeze şi să impună regulile lor, pentru a uniformiza peisajul cultural şi politic. De o parte, se cere mai multă libertate, de cealaltă, libertatea e strict limitată. Se făceau primii paşi spre societatea modernă, care presupune atât un pluralism al opiniilor cât şi un organism unificat. Dar mecanismul democratic care va face posibilă o gestionare mai puţin conflictuală a contradicţiilor nu se născuse încă. Pentru moment – şi pentru mai multe secole de acum înainte –, o societate din ce în ce mai diversificată avea să întâlnească în cale o autoritate tot mai hotărâtă să restrângă această diversitate.

Ca să-l citäm pe Robert I. Moore, „reformele religioase din secolul al XII-lea, renaşterea sa intelectuală, elaborarea proceduri lor dreptului şi ale guvernării „marchează" trecerea de la o societate segmentară la una de stat", impunerea unei culturi înalte având rolul „de a defini, uni şi perpetua o elită dominantă în tot spaţiul creştinătăţii latine". Consecinţă: „ca-ntotdeauna, constituirea unei culturi de nivel înalt a impus eliminarea fără milă a rivalelor ei reale şi potenţiale"[51]

Ereticii (catari, valdezi etc.) sau cei bănuiţi eretici sunt vânaţi metodic începând cu secolul al XII-lea. De asemenea, condiţia evreilor se degradează rapid. Sunt diabolizaţi cu acuzaţii de crime odioase: ucideri rituale de copii creştini, profanarea azimei de împărtăşanie... Începând cu prima cruciadă, masacrările de evrei se înscriu într-un soi de ritual occidental. Oricum, evreii sunt împinşi la periferia societăţii, adesea spoliaţi de bunuri,

51 Ibidem, pp. 181-182.

înainte ca unele ţări (Anglia, Franţa) să decidă de-a dreptul expulzarea lor. O altă categorie blestemată a devenit cea a leproşi lor, bănuiţi – dincolo de teama inspirată de boala lor – de murdărie morală, în particular de practici sexuale vicioase şi chiar de ambiţii de dominare a poporului sănătos (în 1321, un „complot" al leproşilor ce pregăteau un soi de „lovitură de stat" a fost „dejucat" în sudul Franţei prin masacrarea „vinovaţilor"[52]).

Confuzia era frecventă: ereticii, evreii şi leproşii prezentau trăsături interşanjabile, în calitate de reprezentanţi ai Răului în lume: tare fizice şi morale, comportament satanic, totul mergea laolaltă. Homosexualii şi prostituatele completau registrele persecuţiei. Aşadar, erau vizate categorii care, prin condiţia, credinţele sau comportamentul lor ieşeau din normalitatea impusă ori ameninţau direct (ca ereticii şi evreii) controlul conştiinţelor deţinut de elita conducătoare.

Avântul intelectual care se manifestă în secolele al XII-lea şi al XIII-lea va fi o altă provocare pentru cerberii ordinii ideologice. În ciuda alibiurilor lor religioase (şi chiar a incontestabilelor convingeri religioase), savanţii şi filosofii se „rătăceau" uneori pe căi divergente. Demersul lor atingea mai puţin direct decât ereziile edificiul teologic şi social, totuşi îl supunea unei presiuni stânjenitoare. De atunci, Biserica nu încetează să traseze şi să retraseze hotarul (foarte mobil de la o perioadă la alta) care separă cunoaşterea bună de cea rea. Sub acest aspect, cariera lui Roger Bacon este exemplară; credinţa lui, clar afirmată, nu l-a scutit de ani lungi de temniţă pentru depăşirea limitei acceptabile. Alţii vor plăti cu viaţa. Instituită către 1200, *Inchiziţia* va rămâne gravată în memorii ca simbol al acestei poliţii a gândirii.

La prima vedere, Islamul pare mai tolerant; şi-a tratat creştinii şi evreii mult mai bine decât i-a tratat Europa occidentală pe evreii şi pe musulmanii ei. La fel

52 Françoise Bériac, Histoire des lépreux au Moyen Age. Une société d'exclus, Paris, pp. 141- 142.

Europa ortodoxă; ea nu a cunoscut Inchiziţia şi a aprins mai puţine ruguri. Trebuie însă remarcat că în Est n-a existat niciun Giordano Bruno care să fie ars, şi niciun Galilei care să rişte o soartă similară. Curentele eretice nu au lipsit în Europa ortodoxă, şi nici represiunea religioasă. În primele secole ale Evului Mediu, focarul ereziilor a fost Bizanţul, nu Occidentul; ultimul mare val, cel al „bogomililor", a plecat în secolul al X-lea din Bulgaria, a cuprins celelalte teritorii bizantine şi a sfârşit prin a inspira, în Occident, mişcarea catarilor. Însă puţin câte puţin imaginaţia teologică secătuieşte în Răsărit, aliniindu-se la imobilismul ambiant, în timp ce ia avânt în Apus, în strânsă relaţie cu efervescenţa socio-culturală a regiunii, completată în plus cu un „derapaj laic" nu mai puţin periculos pentru Biserică. Spaţiul ortodox rămâne departe de agitaţia continuă şi de afluxul de idei ce caracterizează Occidentul; cultura laică avea să se elibereze greu, şi târziu, de ambianţa religioasă (mai ales că, după căderea Bizanţului, singurul sprijin al creştinilor din Balcani a fost, timp de mai multe secole, Biserica). Trebuie să remarcăm de asemenea că escatologia ortodoxă este mai „binevoitoare" decât cea a Europei catolice; ea preferă să insiste pe bunătatea divină, în timp ce ameninţarea cu Infernul devine foarte insistentă în Vest, prelungind în lumea cealaltă rolul concret jucat de Biserică în menţinerea ordinii sociale.[53] Cât despre Islam, evoluţia lui intelectuală a fost blocată – după o perioadă ştiinţifică strălucită şi o incontestabilă influenţă exercitată asupra culturii occidentale – anume din cauza incapacităţii sale de a imagina un discurs paralel şi autonom faţă de dogma religioasă. Pe scurt, în civilizaţiile neoccidentale era mai puţin de reprimat. Paradoxal, dar logic, persecuţia a fost contraponderea diversităţii şi a unei relative libertăţi. Clasa conducătoare trebuia (sau avea sentimentul că trebuia) să facă faţă unei largi game de contestări. Înainte

53 Despre prezenţa masivă în cultura occidentală a caznelor Infernului, vezi Georges Minois, Histoire des enfers, Paris, 1991.

de inventarea regulilor moderne ale democraţiei (într-un context istoric total diferit), nu exista alt mijloc pentru a asigura coeziunea corpului social. Occidentul a practicat represiunea tocmai pentru că a deschis calea libertăţii.

Criza secolului al XIV-lea

Timp de două-trei secole, Occidentul nu încetase să-şi sporească bogăţia, populaţia şi complexitatea structurilor socio-culturale. Apoi, deodată, a venit criza, cumplitul secol al XIV-lea, când peste tânăra civilizaţie s-au abătut toate relele. O încercare aspră şi periculoasă, similară într-un fel, prin intensitatea ei, cu răsturnarea ce ruinase civilizaţia antică.

Printre agenţii distructivi, *ciuma neagră* este în frunte. Pornită din Asia Centrală, pandemia atinge în 1347 ţărmurile Mării Negre şi ale Mediteranei; în 1348, cuprinde tot spaţiul mediteranean şi mai multe ţări occidentale: Italia, Spania, Franţa, sudul Angliei; din 1349 până în 1351, epidemia se răspândeşte în tot Occidentul şi, de o manieră mai puţin virulentă, în Europa Centrală (Boemia, Polonia). Datorită dezvoltării sale, Occidentul devenise un „bun conducător" pentru agenţii microbieni, a căror răspândire este în general favorizată de densitatea populaţiei şi de intensitatea schimburilor. După acest prim şoc, cel mai ucigător, ciuma a revenit în valuri succesive, timp de mai multe decenii, vrând parcă să blocheze orice tentativă de redresare. A continuat apoi să bântuie, endemic, deplasându-se de la o regiune la alta, menţinând un nivel de mortalitate înalt, înainte de a dispărea din peisajul occidental către 1670 (exceptând unul sau două accidente ulterioare, cum a fost ciuma de la Marsilia din 1720). Într-o primă fază, lovitura pare să fi fost mai puţin violentă în partea răsăriteană a Europei, protejată poate de mai mica ei densitate umană (dar nu e singurul factor care contează: Norvegia, deşi slab populată, a fost atinsă grav); în schimb, în partea estică a continentului, epidemiile de ciumă au continuat până în prima jumătate a secolului al XIX-lea, dovedind, şi sub acest aspect, o

capacitate redusă de apărare în comparaţie cu Occidentul.

Totuşi, criza n-a fost declanşată de ciumă, care n-a făcut decât s-o accentueze şi să-i confere un chip macabru. Spre sfârşitul secolului al XIII-lea, creşterea economică se oprise. Fiecare epocă îşi are limitele ei: Occidentul le atinsese pe ale sale. Defrişarea unor suprafeţe tot mai puţin productive nu mai era rentabilă; de aceea, ele încetinesc sau încetează de tot; pentru o vreme, cucerirea spaţiului rural se opreşte. Cu toate astea, populaţia continuase să crească: mai repede, în orice caz, decât mijloacele de subzistenţă. Perioadele de penurie şi foamete nu dispăruseră, dar se atenuaseră în secolele al XII-lea şi al XIII-lea; ele revin în forţă după 1300. În plus, clima devine ostilă şi ea; după 1300, sfârşitul „micului optim climatic" se manifestă printr-un şir de ierni extrem de aspre şi veri foarte ploioase care-au distrus recoltele, agravând dificultăţile alimentare. Terenul era pregătit pentru ciuma neagră; aceasta va lovi un organism social deja slăbit.

E de asemenea epoca Războiului de o Sută de Ani, impropriu numit astfel, pentru că nu e un război adevărat decât episodic, şi mai mult un lung şir de tulburări politice şi sociale, de violenţe şi jafuri, model perfect al unei anarhii totale. Spectacolul, observă Fernand Braudel, nu se reduce la Franţa; îl regăsim (mai puţin grandilocventa etichetă de „război de o sută de ani") în toate celelalte ţări occidentale: toate străbat o fază de turbulenţe, care nu e lipsită de legătură cu seria dezastrelor economice, alimentare şi epidemice.

Consecinţa cea mai vizibilă a acestor convulsii este scăderea demografică. Nu se pot da cifre definitive, pe baza unor date parţiale, uneori indirecte şi de o fiabilitate îndoielnică. De asemenea, e greu de apreciat ponderea precisă a fiecărui factor responsabil. Istoricii sunt aproape unanimi asupra unui punct: ciuma a făcut cele mai multe victime. Dar asta nu exclude intervenţia cauzelor „extramicrobiene", legate de dereglarea socio-economică.

Oricum, o scădere demografică devenise inevitabilă din cauza crizei alimentare ce afecta o populaţie în exces. În general, Franţei de la 1328 i se atribuie (pe baza unui recensământ indicând nu numărul de locuitori, ci de parohii şi de vetre) o populaţie între 16 şi 17 milioane, în hotarele de atunci (20 de milioane pentru teritoriul actual); o sută de ani mai târziu, spre 1450, rămâneau doar 10 milioane. Le Roy Ladurie apreciază scăderea la 42% pe puţin. O scădere similară, de 40%, s-ar fi produs şi în Anglia. O adevărată prăbuşire, comparabilă, s-ar spune, cu efectele posibile ale unui război nuclear în zilele noastre. Dar gama estimărilor rămâne largă; de la un istoric la altul, numărul de victime imputabil ciumei variază de la un plafon de 50%, sau chiar două treimi din populaţie, la un nivel mediu de o treime, sau la un minimum de 20 – 25%. Dezastrul a fost mai mult sau mai puţin complet. Dar el rămâne, incontestabil, un dezastru.

Şi totuşi, la ieşirea din criză, către 1450, departe de a da semne de epuizare, Occidentul îşi reia cursa cu şi mai mult avânt (amplificând tendinţe deja existente). Istoricii care-au pus secolul al XV-lea sub lupă constată o reechilibrare socio-economică stimulantă. În această încercare, aristocraţia feudală a pierdut cel mai mult: mai puţini oameni la dispoziţia ei şi o producţie agricolă mai puţin profitabilă, dată fiind scăderea cererii. Comparativ, au câştigat ţăranii: mai mult spaţiu disponibil şi raporturi mai avantajoase cu stăpânii pământului. În general, au câştigat cei ce trăiau din munca lor: au crescut salariile şi puterea de cumpărare. Au câştigat în fine oraşele, profitând de scăderea preţurilor agricole şi de creşterea corespunzătoare a preţurilor „industriale”. Este o lume în care populaţia se hrăneşte mai bine. Circulaţia monetară se intensifică. Una peste alta, prin eliminarea surplusului demografic care-o împovărase către 1300, societatea a devenit mai mobilă. Pierderea de vieţi omeneşti din cauza ciumei a slăbit Occidentul, dar pentru a-l fortifica mai Apoi. Erau întrunite condiţiile pentru un nou avânt şi

pentru un pas înainte spre modernitate.[54]

Articol IV. IV. Cuceriri (secolele al XV-lea – al XVIII-lea)

Secţiune 4.01 Marile descoperiri geografice: revoluţia spaţiului

De-a lungul secolului al XV-lea, navigatorii portughezi explorează coasta apuseană a Africii, coborând, pas cu pas, spre Capul Bunei Speranţe, de care trece, în 1488, Bartolomeu Dias; zece ani mai târziu, Vasco da Gama continuă drumul şi, traversând Oceanul Indian, ajunge în India. Între 1492 şi 1504, Columb descoperă America, mai exact Antilele, o porţiune a litoralului sud-american situată lângă vărsarea fluviului Orinoco şi ţărmul Americii Centrale. Primul ocol al Pământului a fost realizat de expediţia lui Magellan, între 1519 şi 1522. Sunt numele cele mai cunoscute şi evenimentele cele mai simbolice ale unei extraordinare aventuri occidentale: în interval de câteva decenii, a fost jalonată o bună parte a planetei şi a rutelor sale maritime. Rămâneau multe de descoperit, dar structurile importante ale globului terestru erau deja identificate.

Această bruscă expansiune se explică totuşi prin antecedentele ei. De câteva secole, Occidentul nu mai încăpea în hotarele sale; orizonturile îndepărtate îl atrăgeau irezistibil. Succesul cărţii lui Marco Polo este o mărturie; un exemplar, meticulos adnotat de Columb (impresionat de fabuloasele bogăţii ale Chinei şi ale Extremului Orient), oferă o dovadă palpabilă a continuităţii

54 Despre impactul ciumei negre, la Emmanuel Le Roy Ladurie, „Un concept: l'unification microbienne du monde", Le Territoire de l'historien, II, Paris, 1978, pp. 37-97, şi, mai nuanţat, în cartea lui Massimo Livi Bacci, La Population dans l'histoire de l'Europe. Despre criza din secolul al XIV-lea, în ansamblul ei, vezi opiniile lui Fernard Braudel, L'identité de la France. Les hommes et les choses, II, Paris, 1990, pp. 153-165. Despre consecinţele sociale ale crizei, lucrarea lui Werner Rôsener, Les Paysans dans l'histoire de l'Europe, Paris, 1994; traducere românească: Ţăranii în istoria Europei, Polirom, Iaşi, 2003. Despre „abundenţa" alimentară în secolul al XV-lea, detalii la Massimo Montanari, La Faim et l'abondance: histoire de l'alimentation en Europe.

proiectului; pe uscat sau pe mare, occidentalii încercau să ajungă la marginile orientale ale lumii. Putem vedea în acest proiect partea de interes material; putem vedea şi partea de ideal. În orice caz, era o obsesie.

La navigaţia în largul mării – cea care avea să hotărască destinul lumii –, arabii şi chinezii erau mai avansaţi decât Occidentul. Primii erau la ei acasă – şi de mult – în Oceanul Indian. O mulţime de texte vorbesc despre expediţiile lor maritime, reale sau imaginare (Sindbad marinarul a devenit un soi de simbol al acestora). Cât despre China, ea pare să fi decis într-un sfârşit, pe la 1400, să plece la descoperirea lumii. A fost un episod stupefiant, atât prin proporţiile lui incredibile cât şi prin lipsa de consecinţe. În 1405 ridică ancora o armada impresionantă: 317 corăbii (sau cel puţin 73, după o estimare mai prudentă), mult mai mari decât navele europene ale epocii, cu un echipaj estimat la 28.000 de oameni. Bietul Columb, cu cele cinci caravele amărâte ale lui! „Între 1404 şi 1407, China s-a lansat într-o orgie de construcţii şi reparaţii navale. Provincii maritime întregi au fost puse la contribuţie, în timp ce pădurile din interiorul ţării erau tăiate pentru lemnul necesar.”[55] Au urmat şi alte expediţii. Regiunea vizitată cuprindea în primul rând Indonezia şi Oceanul Indian. De prin anii 1430, această febră maritimă s-a calmat la fel de brusc pe cât începuse. Apoi a venit interdicţia, pur şi simplu. „Spre sfârşitul secolului al XV-lea, orice persoană care construia o corabie cu mai mult de trei catarge putea fi condamnată la moarte, iar în 1525 autorităţile costiere au primit ordin să distrugă toate corăbiile capabile să navigheze în larg şi să-i închidă pe proprietarii lor.”[56]

E greu de înţeles, mai ales după logica europeană. Chinezilor le lipseau, se pare, atât curiozitatea occidentalilor, cât şi setea acestora de câştig. Retrasă în sine, politic, economic şi mental, China considera că nu

55 David S. Landes, op. cit., p. 133.

56 Ibidem, p. 134.

avea nevoie de nimic, contrar Occidentului care, s-ar părea, avea nevoie de toate cele. Expediţiile maritime chineze erau făcute mai mult din raţiuni de prestigiu, pentru a face cunoscute drapelul chinez şi puterea Imperiului. În aceste condiţii, conducătorii şi-au dat repede seama că jocul nu merita cheltuiala. Erau bani risipiţi, şi mult mai necesari înăuntrul ţării (aparat administrativ, amenajări agricole...). A-i îngropa în construcţii navale echivala aproape cu un sabotaj.

Recent a fost lansată o teorie insolită: chinezii nu s-ar fi mulţumit să parcurgă mările orientale, ci ar fi explorat toate colţurile planetei. În 1421, ar fi descoperit America, cu aproape un secol înaintea lui Columb, apoi Groenlanda şi, bineînţeles, Australia.[57] Puţin a lipsit ca lumea să devină o anexă a Chinei, în loc să fie Occidentalizată. Această istorie virtuală are puţine şanse de a-i convinge pe specialişti. Dacă ar fi reală, n-ar face decât să confirme şi mai bine paradoxul: chinezii erau capabili să descopere lumea, dar nu erau capabili să facă ceva cu ea. Ar fi descoperit-o doar ca s-o abandoneze. (Acestor descoperitori potenţiali ai Americii le-a trebuit mai mult timp ca să descopere Europa; prima navă chineză a ajuns în apele europene în 1851, cu ocazia Expoziţiei universale de la Londra).

Porniţi târziu în cursă, occidentalii mai aveau un handicap, destul de jenant pentru cine voia să se aventureze pe ape: marea îi îngrozea! (Sigur, n-a fost cazul vikingilor; dar epopeea lor maritimă a fost cu mult anterioară „mari lor descoperiri geografice", la care nu şi-au adus contribuţia.) În reprezentări le Evului Mediu şi la începutul epocii moderne, marea era sinonimă cu haosul, locul insecurităţii absolute (de altfel marea urma să dispară după Apocalipsă, când un cer nou şi un nou Pământ aveau să le înlocuiască pe cele vechi; un Pământ nou, *fără mare* – contrarul reprezentări lor noastre exotice

57 Gavin Menzies, 1421. The Year China discovered the World, Londra, 2002.

şi „turistice”!). Primii exploratori – şi în special echipajele lor – ieşeau în larg cu moartea în suflet. Ca să-l citǎm pe Vasco da Gama (potrivit lui Camões): „Astfel, odată înzestraţi cu tot ce trebuie pentru asemenea călătorie, ne pregătim sufletele pentru moartea ce bântuie neîncetat sub ochii marinari lor.”[58] Timp de secole, navigaţia europeană se face în proximitatea coastelor; chiar şi cea mai mare breşă maritimă, operă a portughezilor, n-a fost decât navigaţie în apropierea coastei africane, mai mult un soi de prelungire terestră a Portugaliei decât adevărată cucerire a unui ocean. Pentru a traversa mările, occidental îi au trebuit aşadar să înfrunte nu doar dificultăţi materiale imense (pe un Pământ, la vremea aceea, nesfârşit de vast), dar şi propriile spaime şi prejudecăţi. Dorinţa s-a dovedit mai puternică decât frica.

Trebuie să revenim la Columb, personaj pe cât de extravagant, pe atât de caracteristic pentru epoca lui. Neîndoielnic, există la el o mare doză de iraţionalitate şi o remarcabilă capacitate de a urmări metodic himere (aşa a descoperit America, aşa i-a negat existenţa). Oricum, ingredientele gândirii şi acţiunii lui Columb aparţin cu adevărat epocii sale şi definesc deja o mentalitate specific occidentală. Ce caută el? Bogăţii, evident, în special *aur*; aur – cuvântul revine, obsedant, în jurnalul său. În mintea lui există însă şi un proiect ideal. Face eforturi conştiente pentru unificarea lumii, al cărei sfârşit i se pare apropiat. Dumnezeu l-a ales mesager.

Descoperitorii noilor pământuri trebuiau să adune aur şi totodată să propovăduiască adevărata credinţă. Aurul va finanţa o nouă cruciadă, pentru eliberarea locurilor sfinte şi biruinţa asupra necredincioşi lor. Astfel, întreg Pământul va fi creştinat; iar în curând se va vedea împlinirea Scripturilor.[59]

---

58 Jean Delumeau, La Peur en Occident (XIVe-XVIIIe siècles), Paris, 1978, p. 34; despre teama de mare în general, pp. 31-42.

59 Jean Delumeau, Mille ans de bonheur, „L’eschatologie de Christophe Colomb”, pp. 222-229.

Paradisul terestru se numără, ca şi China, printre obiectivele geografice ale navigatorului; la gurile fluviului Orinoco, este convins că s-a apropiat de el (dovada: decorul paradiziac!). Cele două registre sunt greu de separat: Columb este deopotrivă, şi în gradul cel mai înalt, materialist şi idealist.

Metoda lui ştiinţifică nu-i mai puţin ciudată. Alege ce-i convine din schemele geografice ale Anticilor şi, nemulţumit de starea lucrurilor, nu şovăie să modifice datele. America, desigur, nu exista. Dar exista un ocean aproape nesfârşit pe care trebuia să-l traverseze ca să ajungă în Extremul Orient. Un ocean prea mare pentru Columb: imposibil de străbătut cu mijloacele epocii. Distanţa trebuia scurtată. Columb măreşte atunci dimensiunile Extremului Orient, prelungindu-l până la amplasamentul real al Americii; îşi permite chiar să micşoreze Pământul, ca să reducă şi mai mult traseul. Până la urmă, obţine ce doreşte: iată, China nu-i chiar aşa departe![60]

Ajuns în Cuba, începe să caute stăruitor palatul Marelui Han, suveranul Imperiului celest. Columb a negat America până la moarte; el voia China. Astfel, descoperirea Lumii Noi a fost determinată – fără ştirea lor – de chinezi. În această lume, totul se învârte, într-un fel sau în altul, în jurul Chinei. De reţinut din această stranie aventură sunt voluntarismul neînfrânat şi simţul exacerbat al reuşitei. Raţional sau nu, Columb şi-a propus să spulbere hotarele spaţiului, angajament pe care l-a respectat.

Cariera lui exprimă în modul cel mai simbolic esenţa unei formule culturale axate pe spiritul de cucerire şi stimulate de un voluntarism formidabil. Sunt trăsături pe care le regăsim în tot ce a întreprins Occidentul. Căutarea bunuri lor pământeşti şi fascinaţia cunoaşterii pure exprimă aceeaşi orientare. O ofensivă în toate direcţiile. Din punct de vedere moral, în zilele noastre putem să

60 „Manipulările” geografice ale lui Columb, la Gianni Granzotto, Christophe Colomb, Paris, 1985.

separăm lucruri le şi să blamăm Occidentul pentru setea lui de putere, care a generat dispreţ faţă de ceilalţi, genocid şi sclavie, admirându-i totodată performanţele intelectuale şi tehnologice, admirând modelul de societate pe care a reuşit să-l creeze. Occidentul a inventat şi practicat deopotrivă tot ce este mai bun şi mai rău. Din punct de vedere istoric, e totuşi imposibil să disociem aceste manifestări ce decurg din unul şi acelaşi elan.

Secţiune 4.02 Cartea: o revoluţie culturală

În paralel cu această „revoluţie a spaţiului", Occidentul a cunoscut o „revoluţie culturală" provocată de apariţia cărţii. 1450 este data care marchează aproximativ invenţia lui Gutenberg: tiparul cu litere mobile. Această invenţie era „cerută" de un întreg context socio-cultural şi tehnologic. Începând din secolul al XII-lea, Occidentul folosea hârtia: inventată tot de chinezi, transmisă de arabi, dar valorificată pe deplin de civilizaţia occidentală. Noul suport pentru scriere a reprezentat soluţia salvatoare. Fără hârtie, se ajungea la un impas şi tot avântul Occidentului risca să fie blocat; pergamentul, material rar şi scump, abia dacă ajungea pentru cancelarii şi copiştii de manuscrise preţioase. Oraşele, comerţul, universităţile, birocraţia de stat, atâtea categorii şi activităţi noi, toate implicau multiplicarea cuvântului scris. Civilizaţia Occidentului era pe cale să devină – şi va fi din ce în ce mai mult – o „civilizaţie a hârtiei". Rolul tiparului a fost să accelereze considerabil acest proces, început deja cu adoptarea hârtiei.

A fost o adevărată explozie: dovadă că invenţia era aşteptată şi chiar impusă de comanda socială. Operele manuscrise – cele care se bucurau de un anume succes – circulau în câteva zeci, eventual câteva sute de exemplare.[61] Din faimoasa carte a lui Marco Polo, au rămas până în zilele noastre 143 de manuscrise; aproape 300 de

61 Bernard Guenée, în Histoire et culture historique dans l'Occident medieval, Paris, 1980, consideră „un foarte mare succes difuzarea a 60 de manuscrise sau mai multe" şi un „mare succes" difuzarea a 30-60 manuscrise (p. 255).

manuscrise s-au păstrat din *Călătoria în jurul lumii* a lui Jean de Mandeville, altă descriere geografică celebră (mijlocul secolului al XIV-lea), mai fantezistă decât cea a lui Marco Polo, ceea ce poate explica răspândirea mai mare.[62] Foarte multe manuscrise s-au pierdut; cifrele dau totuşi o idee despre numărul lor (pentru cele mai citite lucrări ale epocii); evident, producţia abia reuşea să ţină pasul cu cererea. În prima perioadă a tiparului, ce corespunde „incunabulelor" publicate între 1450 şi 1500, tirajul mediu al unei singure ediţii este apreciat la vreo 500 de exemplare, în timp ce numărul de ediţii ajunse până la noi s-ar ridica la 30 – 35 de mii (şi poate mult mai multe, dacă ţinem cont de tipăriturile dispărute). Prin urmare, nu exagerăm estimând producţia totală din această jumătate de secol la 20.000.000 de exemplare[63] (destul de impresionant într-un Occident cu aproximativ 50 de milioane de locuitori, şi din care doar o minoritate destul de restrânsă ştia să citească).

Dintre incunabule, cele mai multe – 77% – sunt tipărite în latină (respectând o veche tradiţie, accentuată de gustul pentru Antichitate al Renaşterii); italiana reprezintă 7%, germana 5 – 6%, franceza 4 – 5%. Domină textele religioase – circa 45% –, urmate de cărţile cu caracter literar (ceva mai mult de 30%), de cărţile de drept (10%) şi de lucrările de factură ştiinţifică (10%).[64]

În continuare, secolul al XVI-lea accelerează ritmul ajungând la 150 – 200.000 de ediţii diferite, cu un tiraj mediu de o mie de exemplare, adică între 150 – 200 milioane de exemplare tipărite între 1500 şi 1600. E de asemenea epoca în care latina pierde teren în faţa limbilor „naţionale", iar cărţile religioase devin minoritare în raport cu producţia literară şi ştiinţifică. Astfel, la Paris, în 1501,

---

62 Christiane Deluz, Le Livre de Jehan de Mandeville. Une „géographie" au XIVe siècle, Louvain-la-Neuve, 1988, p. 271.

63 Lucien Febvre şi Henri-Jean Martin, L'apparition du livre, Paris, 1958, p. 377.

64 Ibidem, p. 378.

se tipăresc 53 de lucrări religioase dintr-un total de 88; în 1515, 105 din 198; în 1525, 56 din 116; în 1528, 93 din 269; în 1549, 56 din 332: avântul producţiei e însoţit de o modificare structurală. Aceleaşi tipografii pariziene scoteau în 1501 opt cărţi în franceză dintr-un total de 88; în 1549, din 332 cărţi, 70 erau în franceză; iar în 1575, 245 cărţi din 445, deci o majoritate.[65] Cifrele indică în acelaşi timp o lărgire a publicului (inclusiv printre cei care nu citesc în latină) şi un proces treptat de laicizare.

În ce priveşte răspândirea geografică, Germania, ţara lui Gutenberg, deţine întâietatea într-o primă perioadă, dar curând trebuie să cedeze locul Italiei (se detaşează oraşele din nord şi în special Veneţia, campioană absolută la tipărituri timp de un secol). Ţările de Jos ocupă şi ele o poziţie fruntaşă. Le urmează, ceva mai lent, Franţa (Parisul, începând din 1470, şi Lyon), apoi Anglia. În secolul al XVI-lea, Parisul devine un mare centru al editării de carte şi sfârşeşte prin a depăşi Veneţia. Mergând înspre Europa Centrală, tipografiile devin mai rare, iar limita răspândirii lor marchează clar, înainte de 1500, graniţa dintre Europa catolică şi Europa ortodoxă. Există mai multe centre în Boemia (şase tipografii până la sfârşitul secolului al XV-lea), dar câte unul singur în Ungaria şi în Polonia, unde primele cărţi sunt tipărite la Buda în 1473, respectiv la Cracovia în 1474; dincolo de aceste puncte „extreme”, răspândirea tiparului, în cealaltă Europă, va fi mai lentă şi marcată de caracteristici diferite.[66]

Consecinţele inventării cărţii sunt revoluţionare, în toate sensurile.[67] În primul rând, se răspândeşte scrisul; tiparul, stimulat de cererea crescândă pentru lectură, a amplificat şi înlesnit această nevoie. Cartea a devenit instrumentul indispensabil în alfabetizarea Occidentului, în

---

65 Ibidem, p. 400.

66 Despre răspândirea europeană a cărţii, vezi Colin Clair, A History of European Printing, Londra-New York-San Francisco, 1976.

67 Elizabeth L. Eisenstein, La Révolution de l’imprime dans l’Europe des premiers temps modernes, Paris, 1991.

aceeaşi măsură în care a contribuit la dezvoltarea culturii de nivel înalt. Standardizarea cunoaşterii se numără şi ea printre efecte: un simţ al preciziei şi al disciplinei intelectuale, mai puţin evident la copişti şi la cititorii de manuscrise. A fost de asemenea stimulată diversitatea opiniilor: numele şi personalitatea fiecărui autor încep să conteze, ceea ce nu se prea întâmpla pe vremea când gama restrânsă a manuscriselor favoriza compilaţia, ducând la o cultură repetitivă; vocile se înmulţesc şi se individualizează. Disciplină intelectuală şi individualism: efecte similare celor induse de măsurarea timpului, datorită orologiului mecanic. Occidentul se afirmă din ce în ce mai mult (de o manieră întrucâtva contradictorie, dar extrem de fertilă) ca o lume în aceeaşi măsură ordonată şi guvernată de iniţiativa individuală. Şi a mai fost, desigur, extraordinara accelerare în circulaţia informaţiilor şi ideilor, contrastând cu circulaţia lentă a textelor scrise de mână. Viaţa culturală atinge astfel un grad înalt de intensitate şi efervescenţă. Occidentul a căpătat aspectul unei uzine intelectuale inepuizabile, producând pe bandă rulantă idei, ficţiuni şi proiecte, într-un climat de confruntare şi depăşire.

Ce făceau ceilalţi în acest timp? Chinezii – bineînţeles! – inventaseră deja tiparul, cu câteva secole înainte Europei. Începuseră în secolul al IX-lea cu xilografia (tipărirea în bloc a unei pagini întregi), încercând apoi, din secolul al XI-lea, să combine litere mobile. Însă acest din urmă procedeu – care e „adevăratul” tipar – n-a reuşit să se impună, dat fiind specificul scrierii chineze, care foloseşte ideograme, nu litere. Nimic mai simplu şi mai eficient decât să compui texte cu cele douăzeci şi ceva de caractere mobile ce reproduc literele alfabetului latin, dar ce te faci cu miile, chiar zecile de mii de ideograme ale scrierii chineze? În plus, pe lângă dificultatea tehnică, exista şi tradiţionalismul cultural: chinezii preferau caligrafia lor superbă aspectului impersonal al semnelor tipografice. Astfel, deşi inventaseră

literele mobile pe când europenii încă trudeau aplecaţi peste pergamentele lor, chinezii n-au folosit această tehnică decât la începutul secolului al XX-lea, sub influenţa occidentală, evident. Xilografia lor a rămas o artă destul de elitistă, care cerea un efort însemnat, nu permitea decât tiraje limitate, şi, datorită acestor constrângeri, privilegia tipărirea textelor clasice şi sacre (în care partea gravurilor era preponderentă; într-adevăr, era mai simplu să umpli o pagină cu desene decât să sculptezi o sumedenie de semne). Tiparul chinez semăna mai mult cu peisajul cultural european anterior tiparului (varietate redusă a textelor, preponderenţa clasicilor, răspândire limitată).[68]

De cealaltă parte, Islamul avea problemele lui specifice cu tiparul. Pentru orice credincios, părea o impietate să trateze Coranul şi textele religioase cu procedee mecanice; trebuiau scrise, cu tot respectul, de mână. A fost destul – într-o cultură fundamental religioasă, în care nu exista un spaţiu cultural propriu-zis laic – ca să întârzie apariţia tiparului cu câteva secole. În sfârşit, turcii s-au aventurat pe acest teren puţin ortodox, cu o primă tiparniţă, la Constantinopole, în 1726; prima carte publicată în turcă a apărut în 1729, urmată de alte şaisprezece, în special dicţionare şi lucrări de geografie şi de istorie, serie întreruptă de închiderea aşezământului în 1742; tipărirea cărţilor religioase era interzisă, bineînţeles, iar lucrările acceptate erau supuse unei cenzuri atente. După o lungă pauză, activitatea tipografică a fost reluată spre sfârşitul secolului al XVIII-lea.[69] În Iran, prima carte tipărită datează din 1817, în Egipt din 1822 (dar în această ţară, din 243 de cărţi apărute între 1822 şi 1842, în general manuale şi lucrări ştiinţifice, cele mai multe erau în turcă, nu în arabă).[70]

68 Despre tiparul chinezesc, Lucien Febvre şi Henri-Jean Martin, op. cit., „Le précédent chinois”, capitol scris de M.-R. Guignard, pp. 97-105, şi David S. Landes, op. cit., pp. 82-83.

69 Colin Clair, op. cit., pp. 370-410, şi Bernard Lewis, Que s’est-il passe? L’Islam, l’Occident et la modernité, pp. 197- 199.

70 Bernard Lewis, Les Arabes dans l’histoire, cap. X: „L’impact de

Europa de Est prezintă un caz aparte. Datorită proximităţii geografice şi fondului creştin comun, ea a fost, firește, mai receptivă la lucrurile venite din Vest decât chinezii sau musulmanii. Fizionomia ei rămâne totuşi diferită. În primul rând există o anume întârziere în receptare, cu o excepţie notabilă – Cetinje (Muntenegru), unde s-a tipărit, în 1494, prima carte sârbească (apropierea de Veneţia şi de imperiul ei adriatic explică această răspândire relativ timpurie). În Ţara Românească (în România de azi), prima carte publicată (dar nu în română, ci în slavonă, limbă a Bisericii) datează din 1508; alte două lucrări vor apărea până în 1512. După o întrerupere destul de lungă, activitatea este reluată spre mijlocul secolului, în primul rând în Transilvania, unde apar primele cărţi în română. În Rusia, procesul este mai lent; cu puţin înainte şi puţin după 1560, şase-şapte cărţi sunt tipărite la Moscova (fără indicarea anului); prima lucrare datată apare în 1564. Grecii, sub ocupaţie otomană, se descurcă şi mai greu. O tiparniţă efemeră (distrusă de turci) funcţionează în 1627 sub egida Patriarhiei din Constantinopole; urmează o pauză lungă, şi abia din 1756 se tipăresc din nou cărţi la Constantinopole, şi mai ales la Moscopole (Epir), unde apare în 1730 un aşezământ mai durabil; în 1798, tiparniţa Patriarhiei din Constantinopole e în sfârşit refăcută. De fapt, cele mai multe cărţi în greacă sunt tipărite în afara Greciei, mai întâi la Veneţia, în secolele al XVII-lea şi XVIII-lea (patru tipografii specializate şi un total de peste 2000 de ediţii), apoi, spre 1800, la Viena.[71]

Decalajul cronologic este semnificativ, fără a fi spectaculos. Dar trebuie mai ales să constatăm, în ţările ortodoxe, precaritatea activităţii de editare, întreruptă şi reluată de mai multe ori, cu pauze mai mult sau mai puţin lungi, şi, în final, numărul destul de redus de tipărituri (în

---

l'Occident".

71 Detalii despre cărţile publicate în Europa răsăriteană (Rusia, Grecia etc.), la Colin Clair, op. cit.

secolul al XVI-lea, Parisul produce în câţiva ani mai multe cărţi decât toată Europa de Est în două secole, până la 1700). Diferenţa esenţială e dată însă de profilul acestor lucrări. În tot secolul al XVI-lea, toate, fără excepţie, fie ele ediţii sârbeşti, româneşti sau ruseşti, sunt lucrări strict religioase. Iată deci, pentru a fixa mai bine contrastele, trei spaţii de civilizaţie şi trei tipuri de raporturi cu cartea. În Occident, avem preponderenta cărţii laice; lslamul refuză să tipărească texte religioase; Europa ortodoxă tipăreşte exclusiv cărţi religioase. Prima carte neteologică publicată în Rusia este un abecedar (în 1634), urmată de traducerea unui tratat de artă militară în 1647 şi de o culegere de legi în 1649. Acestea rămân totuşi excepţii. Din cele vreo 500 de cărţi tipărite la Moscova înainte de 1700, doar şapte (sau cincisprezece, dacă adăugăm abecedarele) au conţinut laic. În ţările române (Ţara Românească şi Moldova), primele texte juridice apar, la fel ca în Rusia, spre mijlocul secolului al XVII-lea. Global însă, producţia religioasă rămâne dominantă până la începutul secolului al XIX-lea (în timp ce modelul occidental câştigă teren în Rusia începând din 1700, cu reformele lui Petru cel Mare). Aceeaşi situaţie pentru cărţile în greacă (publicate în Grecia sau la Veneţia): la mijlocul secolului al XVIII-lea, lucrările religioase reprezentau trei sferturi din cărţile publicate; chiar şi la 1800 erau mai mult de jumătate (în condiţiile unei ofensive, totuşi, a cărţii laice). În ţările ortodoxe, cele mai multe texte nereligioase au continuat să circule sub forma lor manuscrisă încă două-trei secole după introducerea tiparului, situaţie ce se explică atât prin ascendentul cultural al Bisericii, cât şi prin numărul redus de cititori. Prima lucrare propriu-zis literară tipărită în română (*Alexandria*) datează din 1794; cât despre lucrările istorice, ele apar abia după 1800.

Răspândirea tiparului în întreg spaţiul european, care ar dovedi, la prima vedere, o anume unitate de civilizaţie, e de natură să dezvăluie mai curând deosebirile şi contrastele dintre cele două părţi ale continentului.

Instrument de schimbare în Vest, acelaşi instrument a fost utilizat în Est pentru a fixa mai bine reperele unei culturi conservatoare.

Secţiune 4.03 Imitarea Anticilor şi naşterea ştiinţei moderne

Pentru a scăpa de constrângerile Evului Mediu, intelectualii de la începutul epocii moderne au găsit o soluţie destul de ciudată: aceea de a reactualiza timpurile antice. E ceea ce numim Renaşterea. Timp de două-trei secole, scriitorii, savanţii şi artiştii greci şi romani au fost chemaţi să ofere un model considerat de unii imposibil de depăşit. Această modă a avut un punct de plecare foarte precis: Italia, unde noua sensibilitate apare la începutul secolului al XIV-lea, înfloreşte în secolul al XV-lea, şi de unde, către sfârşitul acestui secol şi mai ales în secolul al XVI-lea, va fi exportată în celelalte ţări ale Occidentului. Limitele geografice ale Renaşterii se suprapun exact pe contururile spaţiului occidental, dovadă, dacă mai era nevoie, a individualităţii acestui spaţiu, dincolo de specificităţile regionale (şi a unei diferenţe destul de nete, şi sub acest aspect, faţă de peisajul cultural al Europei răsăritene). Luarea foarte în serios a anticilor a împiedicat uneori afirmarea unei viziuni despre lume independente (de pildă Columb, care-şi nega America pentru că nu figura pe hărţile geografilor greci), dar această atitudine a acţionat mai ales ca alternativă la spiritul teologic încă dominant. Anticii, care nu erau creştini, şi nici măcar foarte religioşi, aveau meritul de a judeca lucrurile – corect sau nu – după regulile unui demers pragmatic şi raţional. De aceea, teoreticienii politici ai Renaşterii, de la Machiavelli până la Jean Bodin, îi invocau pentru a stabili mai bine principiile funcţionării statului modern şi a unei societăţi guvernate de legi şi instituţii civile, separate de universalismul creştin de tip medieval. Savanţii i-au invocat şi ei pe precursorii greci şi romani pentru a scăpa de tutela Bisericii. Totuşi, la origine, nu se punea chestiunea de a opune ştiinţa religiei. Se voia doar

disocierea celor două registre ale cunoaşterii, spre a le face să meargă mai bine împreună. În fond, Renaşterea este un amalgam în care ştiinţa şi religia se străduiesc să-şi armonizeze demersul, fără a dispreţui anumite izvoare paralele, ca astrologia şi alchimia, şi unde poleiala antică nu poate ascunde o vădită continuitate medievală şi în acelaşi timp accente de modernitate. Acest ansamblu pestriţ şi totuşi funcţional reflectă numeroasele faţete ale unei societăţi ce devenise mai complexă, mai deschisă şi mai dinamică (în raport cu propriul ei trecut şi în raport cu celelalte civilizaţii).

Din acest conglomerat, ştiinţa modernă se desprinde puţin câte puţin, dar fără ca o adevărată linie de ruptură să fie vizibilă. Pentru anumiţi specialişti, „revoluţia ştiinţifică" ar fi opera secolului al XVII-lea care, cu Galilei, Descartes şi Newton, marchează afirmarea decisivă a limbajului matematic şi a interpretării fizice a universului. Această „revoluţie" nu exclude însă forme de continuitate sau coexistenţa unor demersuri paralele. Newton ilustrează, deopotrivă, atât ruptura cât şi continuitatea. Pasionat de alchimie şi interpret fervent al Bibliei şi Apocalipsei, el este, cu legea atracţiei universale, creatorul paradigmei fundamentale a ştiinţei moderne. Treptat, se precizează obiectivele curentului dominant al ştiinţei occidentale: o ştiinţă care caută precizia şi eficienţa, care aspiră să supună universul unor legi riguroase (formulate matematic), făcându-l astfel previzibil şi controlabil. Această direcţie, în ciuda unor declaraţii de fidelitate faţă de antici, se depărtează sensibil de ştiinţa lor, fondată mai mult pe speculaţii filosofice şi puţin interesată de experiment, în timp ce în ştiinţa occidentală încep să predomine fizica şi experimentul.[72] Modelul care fascinează este *maşina*. Corpul uman capătă alura unui

72 Pentru începuturile şi caracteristicile ştiinţei occidentale moderne, vezi mai ales Pierre Thuillier, Le Petit savant illustré, Paris, 1980, şi Paolo Rossi, La Naissance de la science moderne en Europe, Paris, 1999; traducere românească: Naşterea ştiinţei moderne în Europa, Polirom, Iaşi, 2004.

angrenaj mecanic; în 1628, William Harvey defineşte circulaţia sângelui ca o instalaţie de pompare. Athanasius Kircher vede întreg Pământul ca o maşină cu aburi, funcţionând datorită focului (fenomenele vulcanice) şi apei (*Mundus subterraneus*, 1665). În cer, Newton reglează mişcarea aştrilor cu o precizie de ceasornicar (care-i va permite lui Halley să prevadă cu o exactitate uimitoare – pentru 1758 – întoarcerea cometei care-i poartă numele).

În secolul al XVIII-lea – Epoca Luminilor –, fizica îşi pune pecetea peste tot, cel puţin simbolic. Într-o frază memorabilă din lucrarea sa *Système de la nature* (1770), D'Holbach o spune, fără să se piardă în nuanţe: „Natura acţionează prin legi simple, uniforme, invariabile. Toate erorile omului sunt erori de fizică."[73] În acest ansamblu, atât de bine reglat, Dumnezeu nu mai era necesar. Ca o ironie, Newton, credincios fervent, a contribuit cel mai mult, prin legile universului formulate de el, la legitimarea acestui curent de descreştinare în rândul elitelor intelectuale. Filosofii cei mai marcanţi ai Luminilor sunt în majoritate deişti (acceptând un Dumnezeu îndepărtat şi discret, aflat la originea lucruri lor, şi nimic mai mult) sau de-a dreptul atei. Lipsa credinţei atinge mai ales o elită încă minoritară; dar este o minoritate care contează. Civilizaţia occidentală declanşează astfel „desacralizarea" lumii, eliminând nu doar reprezentările creştine, ci orice idee de transcendenţă, şi optând pentru un sistem de interpretare ce nu cunoaşte decât materia şi legile ei, şi raţiunea umană capabilă să descifreze secretele universului şi să acţioneze în mod util asupra mediului fizic şi social.

Occidentul oferă şi altă premieră: asocierea ştiinţei cu tehnologia. În societăţile tradiţionale, sunt două preocupări diferite şi chiar opuse: filosofii gândesc, iar meşteşugarii prelucrează materia. Pentru antici, meşteşugurile erau forme de cunoaştere inferioare; în

---

73 D'Holbach, Système de la nature, partea I, Londra, ediţia 1781, cap. I: „De la nature", pp. 4-5.

chipul cel mai firesc, Aristotel îi plasa pe meşteşugari doar cu puţin deasupra sclavilor. Raporturile se schimbă puţin către sfârşitul Evului Mediu, când maşinile încep să joace un rol economic şi social semnificativ. Cu morile şi orologiile sale, Occidentul prezenta deja primul model de societate „mecanizată”: la scară foarte redusă, evident, şi la un nivel foarte modest, dar era începutul unei evoluţii ireversibile. Noua „cultură a maşinii” a sfârşit prin a-şi pune amprenta pe organizarea mecanică a lumii. Cum să nu recunoşti în orologiu o anticipare „artizanală” a mecanicii celeste gândite de matematicieni şi filosofi? Cât despre mecanizarea efectivă, primele secole ale modernităţii par la prima vedere mai puţin fertile, un soi de paranteză între „mica revoluţie industrială” a Evului Mediu şi revoluţia industrială propriu-zisă din secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea. Într-adevăr, a fost nevoie de mai multe secole pentru a depăşi faza utilizării exclusive a surselor de energie naturale (apa, vântul) şi a intra în sfârşit în epoca unei energii create sau eliberate prin acţiunea omului (aburi, electricitate etc.). Chiar şi fără o revoluţie mecanică reală, imaginarul maşinii e deja foarte activ în epoca Renaşterii. Aparatele imaginate de Leonardo da Vinei (inclusiv maşinăriile zburătoare) sunt în acelaşi timp cele mai vizionare şi cele mai puţin funcţionale dintr-un lung şir de invenţii reale sau fictive. Ingineria devine o disciplină foarte apreciată, cu lucrări faimoase, de pildă cartea lui Agricola (Georg Bauer), *De re metalica*, publicată în 1556 şi rămasă timp de două secole textul de referinţă pentru tehnologia minieră. La rândul lor, filosofii rup cu tradiţia antică care dispreţuia lucrările manuale şi dau un blazon „artelor mecanice”, cum au făcut Francis Bacon şi Leibniz care observă atât potenţialul lor enorm, cât şi necesara întâlnire dintre ştiinţa teoretică şi cea aplicată. *Enciclopedia* lui Diderot şi d’Alembert, monumentul filosofic al secolului al XVIII-lea (publicată începând cu 1751), pune tehnologia la un loc de cinste, cu o mulţime de planşe ilustrative. Fuziunea era pe cale să se

realizeze: filosoful îi întindea mâna meşteşugarului, iar creierul se hotăra în sfârşit să acţioneze în înţelegere cu mâna. Ansamblul „ştiinţă-tehnologie” propulsează Occidentul într-o poziţie unică, de formidabilă putere. Fără a minimaliza accelerarea adusă de revoluţia ştiinţifică din secolul al XVII-lea şi mai ales de revoluţia industrială începută în secolul al XVIII-lea, trebuie să privim ultimele secole ale Evului Mediu ca pe începutul erei maşinilor şi al unui vis ştiinţific şi tehnologic ce va produce roade. De-a lungul ultimului mileniu, Occidentul a cunoscut o dezvoltare fără frontiere cronologice (chiar dacă viteza a variat de la o perioadă la alta); în schimb, sunt evidente frontierele spaţiale care-l despart de restul lumii!

Secţiune 4.04 De la sfârşitul lumii la mitul progresului

În Occidentul acesta plin de vitalitate şi de proiecte, domnea nemulţumirea şi un acut sentiment de nesiguranţă. În termeni de „modele ideale”, o societate perfect imobilă n-ar putea fi un teren propice pentru tendinţele extreme, optimiste sau pesimiste. Aceste atitudini contradictorii evoluează în tandem şi în strâns raport cu schimbarea; judecăţile negative pot chiar să aibă o pondere mai mare, deoarece schimbarea, percepută ca instabilitate, provoacă foarte adesea nelinişte. Sunt cele două feţe ale Renaşterii: afirmarea orgolioasă a omului şi spaima în faţa vâltorii istoriei. Această dualitate conflictuală evoluează amplificându-se de la sfârşitul Evului Mediu până în zilele noastre. Chiar dacă optimismul şi pesimismul istoric n-au fost inventate de Occident, el le-a accentuat considerabil, în egală măsură, şi mai ales în formula lor combinată.

La începutul epocii moderne, toţi „agenţii Satanei” sunt activi.[74] Vânătoarea de vrăjitoare, care este în toi în secolul al XVI-lea şi se va prelungi în secolul al XVII-lea, se vrea o terapie menită să exorcizeze răul. Războaiele şi

74 Referinţa pentru acest subiect rămâne Jean Delumeau, La Peur en Occident.

molimele (mai ales ciuma), foarte reale, capătă uneori dimensiuni apocaliptice în imaginar. Pe unii îi nelinişteşte posibilitatea unui nou potop. Judecata de Apoi este anunţată pentru viitorul apropiat, fiind justificată chiar de împlinirile epocii (cum ar fi descoperirea Americii) care par să indice sfârşitul parcursului. Pe această temă, Luther a rostit cuvinte memorabile: „Imperiile ce-şi împărţeau lumea potrivit viziunii lui Daniel, babilonienii, perşii, grecii, romanii, nu mai există. Papa a păstrat câteva resturi din Imperiul Roman: e ultima pecete din Apocalipsă; va fi deschisă şi aceasta. Pe cer apar mulţime de semne pe care le vedem limpede şi care arată că sfârşitul lumii e aproape. Pe Pământ, dăm zor-nevoie să cultivăm, să construim, să adunăm bogăţii; toate meşteşugurile înfloresc, de parcă lumea ar vrea să se-nnoiască şi s-o ia de la capăt. Sper că Dumnezeu va pune capăt la toate acestea [...] Mai poate dura câţiva ani, dar urmaşii noştri vor vedea împlinirea Scripturilor, şi poate îi vom fi martori chiar noi [...] Lumea nu va mai dăinui mult timp; poate, cu voia lui Dumnezeu, încă vreo sută de ani."[75]

Ciudat amestec de argumente: Luther reactualizează teoria celor patru împărăţii, potrivit căreia Imperiul Roman va fi ultimul şi lumea se va sfârşi odată cu el (cât despre papă, care mai păstra câteva crâmpeie din Imperiu, puterea lui era deja ruinată, datorită, tocmai, reformatorului german!); pe de altă parte, progresul Occidentului (pe care îl observă corect) este interpretat (mai puţin corect) ca prefigurând sfârşitul. Acest discurs e din aceeaşi familie cu elucubraţiile lui Columb (care anunţa sfârşitul lumii pentru 1656) şi ale multor alţi gânditori ai epocii. Am putea deplânge calitatea judecăţii celor care au avut de jucat un rol în destinul semenilor lor. Să ne mărginim, pur şi simplu, să constatăm că Occidentul se înfierbântase. Incapabili să gândească raţional, aceşti oameni gândeau pasional. Această ardoare, acest demers dezlănţuit către o ţintă virtuală (eventual sfârşitul lumii) îi

75 Ibidem, pp. 215-216.

dădeau Occidentului o motivaţie, şi chiar mai multe serii de motivaţii diferite, care-i alimentau dinamica şi hotărârea de a duce lucrurile până la capăt.

Pe lângă sfârşitul lumii pur şi simplu, sfârşitul istoriei în versiunea milenaristă înregistra şi el recorduri. Era consecinţa unei duble presiuni. Pe de o parte, statul modern, în curs de consolidare, avea reflexul de a limita libertăţile, ca să asigure mai bine funcţionarea organismului socio-politic; totodată, creştea impozitele, adăuga taxe şi dări de tot felul. De cealaltă parte, dominaţii înţelegeau să-şi susţină revendicările. Prin chiar dinamica lui, Occidentul sporea numărul dezrădăcinaţilor, a nemulţumiţilor şi a tuturor celor care imaginau soluţii alternative. Era o societate, dacă se poate spune aşa, „semideschisă", foarte diferită, deja, de comunităţile tradiţionale „închise", dar încă departe de societăţile „deschise" din epoca liberală şi democratică. De aici, tensiuni formidabile între tendinţele autoritare şi cele libertare. Michel Foucault a scos în evidenţă perfecţionarea represiunii. Dacă într-o primă etapă vrăjitoarele erau arse pe rug, după aceea lucruri le au fost tratate global şi mai sistematic. În special *casa de nebuni* şi *puşcăria* au devenit, începând din secolul al XVII-lea şi până în secolul al XIX-lea, adevărate simboluri ale lumii moderne, menite să-i neutralizeze – cu abuzuri considerabile – pe cei care gândeau şi se comportau diferit.[76] Dacă în această analiză facem abstracţie de o anume interpretare stângistă, abuzivă şi ea (denunţarea din principiu a Puterii şi a instrumentelor sale de dominaţie), rămâne realitatea unei întăriri silite a disciplinei sociale. Dar trebuie să vedem şi aspectul complementar, poate adevăratul motor al acestei evoluţii: acela că grupuri le şi indivizii deveneau din ce în ce mai

76 Michel Foucault, Folie et déraison. Histoire de la folie a l'âge classique, Paris, 1961 (traducere românească: Istoria nebuniei în epoca clasică, Humanitas, Bucureşti, 1996) şi Surveiller et punir. Naissance de la prison, Paris, 1975 (traducere românească: A supraveghea şi a pedepsi. Naşterea închisorii, Humanitas, Bucureşti, 1997).

liberi, sau cel puţin aveau sentimentul că merită să fie liberi, ceea ce provoca automat reacţia de „autoapărare” a clasei conducătoare şi a instituţiilor statale.

În secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, pe calea deja deschisă de Evul Mediu tardiv, milenarismul se afirmă clar ca ideologie revoluţionară, într-o epocă în care proiectele de societate continuau să invoce autoritatea textelor sacre (care, luate la propriu, nu lăsau decât opţiunea între două soluţii de viitor: sfârşitul pur şi simplu ori împărăţia mesianică). Un prim val a măturat Germania, cu un adevărat „război ţărănesc”, în anii 1524 – 1525. Motivele pur materiale ale răscoalei ţineau de reducerea drepturilor şi de creşterea dărilor, dar nu lipseau nici referinţele biblice obişnuite. În special Thomas Münzer, devenit purtător de cuvânt al oprimaţilor (în ale căror rânduri intrau categorii mai largi, inclusiv din mediile urbane), s-a remarcat printr-un discurs vădit milenarist, în care atacul împotriva celor bogaţi şi puternici se însera într-un proiect vizând „regenerarea Bisericii, prin egalitate socială” şi „creştinarea totală a lumii”. Dar maximul febrei milenariste se înregistrează zece ani mai târziu, în 1534 – 1535, la Münster, unde luptătorii Apocalipsei, sub conducerea lui Ioan de Leida, reuşesc să pună stăpânire pe oraş. Timp de un an, Münster a devenit Noul Ierusalim; proprietatea este abolită, iar cărţile sunt arse, cu excepţia Bibliei. Toate aceste mişcări, cu totul utopice, nu aveau nici cea mai mică şansă de reuşită şi au fost înecate în sânge.

În secolul al XVII-lea, Revoluţia engleză combină în felul ei politica şi religia. Timp de vreo douăzeci de ani – între 1640 şi 1660 –, Anglia a trăit efectiv la ceasul Apocalipsei. A fost totuşi prima revoluţie modernă (după cea din Ţările de Jos de la sfârşitul secolului al XVI-lea), provocată de puternica dezvoltare economică şi urbană, şi cu obiective incluzând respectarea libertăţilor, un sistem politic reprezentativ, încurajarea comerţului etc. (şi chiar, prin Cromwell, schiţarea unui regim „totalitar”, primă

manifestare a acestui gen de derapaj al societăţii de mase). Modernitate frapantă, dar care se exprimă, la fel de frapant, printr-un discurs religios de o intensitate extremă. De fapt, printr-o multitudine de discursuri: o revoluţie extrem de fragmentată, în care fiecare categorie şi fiecare partid vrea să-şi justifice opţiunea printr-o interpretare specifică a textelor biblice. Puritanii, baptiştii etc., toţi aveau propriul proiect politic cu rezonanţă religioasă, cei mai înaintaţi pe calea milenaristă fiind adepţii celei de-a „cincea monarhii", împărăţia mesianică, ce trebuia să urmeze după cele patru monarhii „istorice".

Un secol mai târziu, interpretarea milenaristă a jucat un rol esenţial în formarea Statelor Unite. Colonii puritani instalaţi în America în secolul al XVII-lea aduceau cu ei speranţa (puţin realizabilă în Anglia) unui nou început absolut, pe un Pământ Nou, într-o „societate eliberată de sub puterea Fiarei şi acceptându-l drept conducător pe Domnul". Acest punct de plecare, fundamental religios, al istoriei americane ne ajută să înţelegem prelungirea, până în zilele noastre, a unei psihologii religioase şi mesianice care deosebeşte această ţară de naţiunile Europei occidentale, mai mult sau mai puţin descreştinate între timp.[77]

Într-adevăr, începând cu secolul al XVIII-lea, Occidentul cunoaşte un proces de secularizare şi chiar descreştinare care continuă, cu faze de stabilizare şi accelerare, până în prezent; iată încă o contribuţie specifică: inventarea unei lumi fără Dumnezeu. Această mişcare duce la o reelaborare spectaculoasă a viitorului. La prima vedere, între perspectiva religioasă asupra destinului umanităţii şi concepţia laică modernă, opoziţia pare totală. În realitate, schema creştină tradiţională rămâne prezentă, dar e tradusă în termeni noi. Creştin sau „post-creştin", proiectul occidental rămâne în esenţă acelaşi, cu accentul lui pe viitor, pe împlinirea istoriei şi

77 Toate aceste avataruri ale milenarismului, în cartea lui Jean Delumeau, Mille ans de bonheur.

propăşirea neamului omenesc. Asta ducea, în interpretarea creştină, la sfârşitul lumii şi refacerea Cetăţii lui Dumnezeu în toată splendoarea ei. Cum însă Dumnezeu a fost eliminat din ecuaţie, ceea ce rămâne este ideea pură de Progres, de perfecţionare treptată a omenirii şi împlinirea ei în lumea „reală" (nu pe transcendentul Pământ nou promis după Judecata de Apoi). Astfel, ciudat, dar logic, sfârşitul lumii se transformă în teorie a progresului, sprijinită, în plan mai concret, pe dezvoltarea ştiinţifică, tehnologică şi economică din secolul al XVIII-lea. La rândul ei, ideologia milenaristă se metamorfozează, fără nicio dificultate, în ideologiile revoluţionare moderne. Ideea fundamentală rămâne aceeaşi: lumea întreagă trebuie refăcută; dacă Dumnezeu nu mai participă la această operaţie, nu-i nimic, sau cu atât mai bine; ne vom descurca şi fără el. Astfel, sub aparenţa unei discontinuităţi, Occidentul dovedeşte, din contră, o remarcabilă continuitate a proiectului, în cele două versiuni ce-i erau proprii de mult: perfecţionare treptată sau schimbare imediată şi radicală (cele două orientări ilustrând aceeaşi filosofie transformistă, medievală sau modernă, creştină sau laică, graduală sau revoluţionară).

Ideea de Progres[78] se precizează în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, ilustrată fiind de două texte esenţiale: discursul lui Turgot, *Sur les progrès successifs de l'esprit humain* (1750), şi mai ales cartea lui Condorcet, *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain*, scrisă în 1793 şi publicată în 1795. Condorcet vede istoria ca pe o mişcare progresivă care va trebui să ia amploare în viitor. Specia umană va cunoaşte o perfecţionare continuă şi va ajunge să domine natura. Omul de mâine va fi o fiinţă foarte diferită de strămoşul său de azi: mai sănătos şi mai robust, beneficiind de o speranţă de viaţă nelimitată, mai inteligent şi înzestrat cu un simţ moral superior. Pe pământ vor domni egalitatea şi

78 O carte clasică despre reprezentări le progresului: J.B. Bury, The Idea of progress, Londra, 1920.

pacea. Suntem tot în faţa unei religii: religia progresului şi a viitorului; legile istoriei acţionează la fel de eficient ca forţa de atracţie a Cetăţii lui Dumnezeu.

Utopia completează tabloul.[79] După un început timpuriu cu *Republica* lui Platon, dar cu o prezenţă destul de limitată în cultura antică, urmată de o pauză lungă în Evul Mediu, acest gen literar şi filosofic îşi face o reapariţie remarcată cu *Utopia* lui Thomas Morus (1516). Urmează, din acelaşi filon, *Cetatea soarelui* a lui Campanella (1602) şi *Noua Atlantidă* a lui Francis Bacon (1627). Utopiile propun societăţi fictive (experimentale, într-un fel), mai riguros construite şi mai reuşite, mai fericite decât societatea reală. Ele cunosc apogeul în secolul al XVIII-lea, cu o vastă panoplie de construcţii diferite. Şi chiar cu câteva încercări practice, precum ciudatul experiment social al iezuiţilor din Paraguay, unde un întreg popor – indienii guarani – a fost supus unui mod de viaţă uniform: proprietate comună, locuinţe identice, educaţie egală, nicio diferenţiere socială… În fine, odată cu lucrarea lui Sébastien Mercier, *L'An deux mille quatre cent quarante*, publicată în 1772, se produce o schimbare de direcţie decisivă; situată până atunci „nicăieri", pe insule îndepărtate, într-un spaţiu vag definit, utopia începe să privească spre viitor, devenind vizionară şi profetică, în chiar momentul când filosofii descopereau şi ei progresul.

Orientarea spre viitor şi ideea de progres impuneau înmulţirea scenariilor; dacă prezentul e cel care este, viitorul se pretează la o varietate de combinaţii, mai ales dacă, în loc să aştepţi ca lucrurile să se întâmple, alegi să acţionezi deliberat pentru a recrea lumea. În orice caz, în utopii ca şi în milenarisme, este de remarcat frecvenţa soluţiilor de inspiraţie comunistă: comunităţi fără proprietate privată, egalitare, aproape uniforme, adică nu doar diferite, ci chiar opuse punct cu punct societăţii

79 O trecere în revistă detaliată a utopiilor în lucrarea lui Raymond Trousson, Voyages aux pays de nulle part. Histoire littéraire de la pensée utopique, Bruxelles, 1975. Interpretări seducătoare la Gilles Lapouge, Utopie et civilisation, Paris, 1978.

existente. Această aspiraţie la egalitate, justiţie şi armonie socială, stimulată de un context din ce în ce mai diferenţiat şi profund inegalitar, a marcat profund Occidentul, sau cel puţin categoriile sale defavorizate şi pe idealiştii săi. Dar ceea ce impresionează, în fond, este inepuizabila varietate a soluţiilor. Celelalte civilizaţii au şi ele ocazional tentative de evadare din realitate sau proiecte inovatoare, dar nici pe departe în aceeaşi măsură cu Occidentul, unde căutarea de formule noi, dorinţa de a materializa visurile, sfidarea necunoscutului şi depăşirea prezentului se înscriu într-o manieră deja obişnuită de a trăi şi gândi – sub un potop de idei, descoperiri şi proiecte de o intensitate extraordinară.

Secţiune 4.05 Nord şi Sud, protestanţi şi catolici

La începutul epocii moderne (începând cu 1520), în Occident se produce o diviziune majoră odată cu Reforma protestantă (sub cele două principale manifestări ale ei, luteranismul şi calvinismul). În aceeaşi epoca, începe o evoluţie care, peste două-trei secole, avea să modifice radical raportul între nordul şi sudul spaţiului occidental. Nucleul dur al civilizaţiei moderne se deplasează spre nord, fixându-se durabil în nord-vestul continentului. Astfel, la diviziunea (esenţială) Vest-Est, se adaugă o nouă linie ce taie în două civilizaţia occidentală, diferenţiind, într-o manieră mai puţin radicală dar totuşi sensibilă, nord-vestul de sud-vestul ansamblului european. Aceste două fenomene – reforma religioasă şi noul decupaj continental – par strâns legate. Oricum, ţările din sud rămân catolice, în timp ce ţările din nord devin, în majoritatea lor, protestante. O comparaţie rapidă între Italia şi Anglia, ilustrează în mod spectaculos această evoluţie divergentă. Către 1500, prima e mult mai avansată în modernitate decât a doua. Oraşele ei, cu specific industrial şi comercial, cuprind 12, 4% din populaţie (15% în Italia de nord), în timp ce ponderea populaţiei urbane abia atinge 3% în Anglia şi 1, 6% în Scoţia (statistică înregistrând localităţile cu peste 10.000 de locuitori).[80] PIB-ul pe

80 Procentaje reproduse după lucrările citate ale lui J. De Vries şi

locuitor în aceeaşi epocă a fost estimat pentru Italia – desigur, foarte aproximativ – la 1100 dolari (la cursul din 1990) faţă de 714 pentru ansamblul Marii Britanii.[81] Mai mult, Italia, ţară a Renaşterii, oferă întregii Europe modelul cultural dominant al epocii. E ţara cea mai bogată, mai instruită şi mai admirată. Trei secole mai târziu, pe la 1800, situaţia s-a răsturnat complet; în termeni de ştiinţă şi tehnologie, dar nu mai puţin la nivelul elementar al alfabetizării, Anglia depăşeşte de departe Italia; procentul ei de urbanizare a urcat la peste 20%, în timp ce în Italia staţionează la 14%. PIB-ul pe locuitor pare să fi rămas în Italia la acelaşi nivel de 1100 dolari, în timp ce în Marea Britanie a urcat la 1700 dolari (în 1820). Şi nu e decât începutul revoluţiei industriale care va propulsa naţiunea britanică mult mai departe decât peninsula mediteraneană.

La fel ca împărţirea Est-Vest, distincţia Nord-Sud pretinde o interpretare. Teoria cea mai faimoasă privind acest subiect e formulată de Max Weber în lucrarea clasică *Etica protestantă şi spiritul capitalismului* (1904 – 1905). Reforma protestantă şi calvinismul în particular şi-ar fi orientat adepţii spre activităţi de ordin practic şi lucrativ, în acord cu mentalităţile capitaliste moderne. Cheia explicaţiei se află – după Weber – în „predestinare", concept central al doctrinei calviniste. De vreme ce destinul fiecăruia e stabilit dinainte de către divinitate, nu mai există niciun motiv de a cerşi graţia (cum fac catolicii) prin procedee „magice"; singurul semn de electţiune este reuşita individuală în carieră. Argumentarea sociologului german păcătuieşte poate prin exces de subtilitate; ea are partizani şi adversari; propune un mecanism ce leagă dogma de industrie, seducător, dar discutabil.

Istoricii capitalismului sunt foarte împărţiţi în privinţa acestui subiect. Printre cei mai cunoscuţi, David S.

Massimo Livi Bacci.

81 Angus Maddison, L'économie mondiale. Statistiques historiques, OCDE, 2003, p. 279.

Landes ia apărarea tezei weberiene[82]; în schimb, Fernand Braudel nu-şi ascunde iritarea în faţa argumentelor sociologului german. Pentru Braudel, factorii care-au propulsat economi a capitalistă sunt multipli, dar cheia fenomenului n-ar fi de ordin „spiritual”, ci material, şi anume, paradoxal, sărăcia relativă a Nordului, şi prin urmare capacitatea sa de a concura Sudul graţie unor preţuri mai mici (mecanism economic prefigurând irupţia actuală a Extremului Orient: săracii se îmbogăţesc, în timp ce bogaţii sunt prizonierii bogăţiei lor). „Totul se produce mai ieftin în Nord: grâul, pânza, stofele, lemnul, navele etc. Victoria Nordului este probabil victoria proletarului, a celui prost plătit, a celui care mănâncă mai prost sau mai puţin decât celălalt.”[83]

Dar ce să spunem de interpretarea lui Werner Sombart, care, contrar compatriotului său Max Weber, şi la doar câţiva ani după el, considera că nu „etica protestantă”, ci „etica catolică” ar fi, neîndoielnic, principalul ferment al capitalismului! Rămâi consternat (şi pe drept cuvânt) de teoriile istorice! După Sombart, tomismul (doctrina teologică, filosofică şi morală a Sfântului Toma d’Aquino, 1225 – 1274) ar fi legitimat şi încurajat principalele virtuţi burgheze: raţionalitatea, moderaţia, viaţa activă, spiritul de acţiune... Iată de ce capitalismul a început în Italia. Dimpotrivă, protestantismul nu avea nimic în comun cu spiritul capitalist, şi mai ales calvinismul, care propovăduia „dispreţul total faţă de bunurile pământeşti” şi permanenta comuniune cu Dumnezeu. Anglia ar fi devenit capitalistă nu datorită principiilor religioase puritane (de-a dreptul anticapitaliste), ci în pofida lor, „din motive cu totul străine de etica protestantă” („Să legi de puritanism toate manifestările capitalismului înseamnă să ai o idee foarte

82 David S. Landes, op. cit., pp. 234-242.

83 Fernand Braudel, Civilisation matérielle, économie et capitalisme, vol. II, p. 508 (şi, în general, despre acest subiect, pp. 505-509).

îngustă despre spiritul capitalist”).[84]

În disperare de cauză (ca Braudel), mai că-ţi vine să-i respingi deopotrivă pe Sombart şi pe Weber, şi să consideri jocurile dogmatice ale creştinismului ca puţin importante în evoluţiile economice. Morala religioasă s-ar fi adaptat, pur şi simplu, la ideile şi orientarea epocii, fără a le „determina” în vreun fel. În acest caz, nici Toma d’Aquino, nici Calvin n-au avut mare merit în îmbogăţirea oraşelor italiene sau în avântul Olandei şi al Marii Britanii.

Weber continuă totuşi să beneficieze de o prejudecată favorabilă, pentru simplul fapt că, într-adevăr, la un moment dat, Nordul protestant a luat-o înainte. În plus, suntem uşor seduşi de teorii unilaterale care explică totul fără efort. O dovedeşte cartea lui Alain Peyrefitte, *Le Mal français*, care se remarcă printr-o reluare entuziastă a argumentelor weberiene, ca să explice modesta capacitate a Franţei de a înfrunta modernitatea. „Până în secolul al XVI-lea, religia creştină rămăsese ambivalentă. Ea conţinea o componentă *eliberatoare*, ieşită din mesajul evanghelic şi paulian; şi o componentă *opresivă*, moştenită de la cezari. Reforma elimină puţin câte puţin autoritatea cezarului, eliberează energia emancipatoare. Contra-Reforma înăbuşă potenţialul eliberator, întăreşte tendinţa opresivă”. Ţările protestante „au evoluat spre toleranţă şi *policentrism*. Ţările catolice, în obsesia lor pentru unitate, s-au opus pluralismului şi au construit monocentrismul.”[85] Ar exista astfel o ierarhie în asimilarea modernităţii: în frunte, ţările de tradiţie calvinistă; ceva mai în urmă, ţările luterane; şi mai în urmă, Franţa, catolică „moderată”; în fine, în coadă, ţările catolice mediteraneene, unde Contra-Reforma ar fi distrus complet resorturile intelectuale şi libera iniţiativă. O schemă prea fără cusur ca să fie pe de-a-ntregul adevărată!

În istorie nu există niciodată factori „determinanţi”,

---

84 Werner Sombart, Le Bourgeois, op. cit., „Le Catholicisme”, pp. 284-302, şi „Le Protestantisme”, pp. 303-315.

85 Alain Peyrefitte, Le Mal français, Paris, 1976, p. 174.

ci, întotdeauna, o multitudine de agenţi şi de cauze. Protestantismul e doar una din numeroasele chei necesare pentru a deschide uşa modernităţii. Pentru a complica şi mai mult lucrurile, să spunem că Reforma reprezenta şi o formă de rezistenţă în faţa „timpurilor noi”. Părinţii săi fondatori aspirau să restaureze religia şi morala în puritatea lor originară. Primele momente ale protestantismului atestă un radicalism religios mai apropiat de împărăţia lui Dumnezeu decât de manufactura capitalistă. Să fie predestinarea o idee mai modernă decât responsabilitatea individuală a catolicilor? Consecinţele ei economice, poate, dar nu doctrina în sine. Paradoxal, tocmai această dorinţă de apropiere de Dumnezeu a deschis căi noi spre modernitate.

În primul rând, Reforma introduce o relaţie individualizată cu divinitatea, prin intermediul Bibliei (spre deosebire de Biserica Catolică, elitistă şi ierarhizată, în care intermediar rămâne clerul). Această inovaţie a încurajat judecata personală şi a stimulat diversitatea opţiunilor (exprimată şi prin înmulţirea Bisericilor şi curentelor protestante). Interpretarea literală a Bibliei duce uneori la atitudini fundamentaliste (în cele mai multe cazuri, milenariştii sunt protestanţi), însă în general – după trecerea primei faze militante – Reforma a cultivat competiţia intelectuală şi a lărgit spaţiul laicităţii. În al doilea rând, lectura „obligatorie” a Bibliei a jucat un rol decisiv în procesul de alfabetizare, ferment care a lipsit în ţările catolice (catolicul nu obişnuieşte să citească Biblia, informaţia esenţială, gata interpretată, fiindu-i transmisă de preot). La câteva generaţii după Reformă, Europa protestantă, alfabetizată masiv, lăsase mult în urmă Europa catolică, unde o bună parte a populaţiei rămânea analfabetă.

Aceşti factori conjugaţi ar putea explica, de pildă, cel puţin parţial, evidenta supremaţie a protestanţilor în mişcarea ştiinţifică europeană. Într-adevăr, din secolul al XVII-lea până în secolul al XIX-lea, savanţii protestanţi sunt

vizibil mai numeroşi decât cei catolici. După un tabel propus de Alphonse de Candolle, istoric elveţian al ştiinţei şi pionier al acestui tip de statistici, printre asociaţii străini ai Academiei de Ştiinţe din Paris, între 1666 şi 1870, există doar 16 catolici faţă de 71 de protestanţi, la o populaţie catolică globală mai numeroasă decât populaţia protestantă. Evident, în acest tabel, francezii, în majoritate catolici, nu sunt înregistraţi. Dar printre numeroşii membri străini ai Societăţii Regale din Londra – unde lipsesc de data asta britanicii, în general protestanţi –, catolicii şi protestanţii apar aproape la egalitate în secolul al XIX-lea, la o populaţie catolică, din afara Marii Britanii, de trei ori mai numeroasă. Mai mult, germanii şi elveţienii catolici sunt aproape absenţi, deşi ţările lor au o structură confesională mixtă, protestantă şi catolică.[86]

Nu s-ar putea ignora impactul cultural, ştiinţific şi industrial al protestantismului. Ar fi însă exagerat să-l absolutizăm. Tabloul e mai complicat, iar factorii aflaţi în joc nu se reduc la registrul religios sau „etic”, ce riscă să se dovedească destul de subţire.

Franţa catolică nu e ultima venită în istoria ştiinţei moderne şi a ideilor care-au marcat modernitatea; în secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea, ea îşi dispută întâietatea cu Anglia; cultural vorbind, secolul al XVIII-lea european e un secol francez. Italia, aflată în declin din secolul al XVII-lea, rămâne o prezenţă ştiinţifică onorabilă şi încă furnizează câteva nume importante (după Galilei, Toricelli şi Malpighi în secolul al XVII-lea, Spalanzani şi Volta în secolul al XVIII-lea). Spania şi Portugalia rămân aproape absente, dar ele n-au strălucit niciodată în acest domeniu. Pe scurt, „ţară catolică” nu spune mare lucru: Franţa, Italia ori statele iberice (sau regiunile din aceste state) se găsesc la niveluri de dezvoltare socio-culturală foarte diferite. În spaţiul german, populaţia protestantă şi cea catolică aveau aproape acelaşi grad de alfabetizare

86 Alphonse de Candolle, Histoire des sciences et des savants depuis deux siècles, Geneva-Basel-Lyon, 1873.

(consecinţă, poate, a unei emulaţii între confesiuni). Sub acest aspect, Franţa a fost în întârziere faţă de naţiunile protestante, dar mult înaintea Italiei şi a ţărilor iberice. Suedia, pe de altă parte, era mai alfabetizată decât Anglia, care se afla mai curând în coada ţărilor protestante (cu excepţia Scoţiei, care a cunoscut un avânt extraordinar în secolul al XVIII-lea, făcându-şi loc printre ţările cele mai „instruite"). Spre sfârşitul secolului al XVIII-lea, Scoţia era creditată cu un procent de 88% bărbaţi adulţi care ştiau să citească şi să scrie: alfabetizare aproape încheiată, la un nivel similar cu cel din Suedia, Germania şi Elveţia; în acelaşi moment, Anglia avea 65% ştiutori de carte, iar Franţa 47%.[87] Să observăm totuşi că până la începutul secolului XX, Suedia, cu tot avantajul ei la alfabetizare şi în ciuda câtorva realizări ştiinţifice, avea să rămână (ca şi vecinii săi scandinavi) o ţară mai curând rurală şi mediu dezvoltată, în timp ce Anglia avea să revoluţioneze ştiinţa, tehnologia şi economia, între hotarele ei într-o primă fază, apoi în toată lumea.

Nu trebuie în niciun caz să credem că peste tot protestantismul a fost un accelerator, iar catolicismul o frână. Structurile sociale, instituţiile politice şi conjuncturile istorice intervin într-o măsură la fel de semnificativă. Brandenburgul protestant a fost mult timp ţinutul cel mai „înapoiat" al Germaniei, aparţinând prin profilul său rural, militar şi autoritar unei Europe Centrale anexate, în urma expansiunii germanice, la Occident, dar prea puţin pătrunsă de structurile profunde ale acestuia. Pe de altă parte, în vreme ce catolicismul iberic a căpătat un aer fundamentalist, în Italia atmosfera religioasă era mai suportabilă (cu diferenţe de la un stat la altul; Veneţia, în particular, a rămas marcată de un anume multiculturalism), iar cea din Franţa încă şi mai puţin apăsătoare. Rivalitatea dintre Biserici, generatoare de

87 Despre alfabetizare (în Anglia, dar într-o perspectivă europeană mai generală), importantul articol al lui Lawrence Stone, „Literacy and Education in England, 1640- 1900", în Past and Present, nr. 42, 1969, pp. 69-139.

intoleranţă şi înfruntări sângeroase, a jucat astfel şi un rol stimulant. În Germania, protestanţii şi catolicii au trebuit să facă tot posibilul ca să-şi atragă ori să-şi păstreze fidelii. În Franţa, „pericolul” hughenot a stimulat agresivitatea catolicilor, dar şi iniţiativa lor intelectuală. În Anglia şi în coloniile ei din America, diversitatea religioasă a fost o componentă esenţială a dinamismului socio-politic. Pe un plan mai general, Contra-Reforma catolică a învăţat lecţia protestantismului şi a investit în calitatea intelectuală, mizând pe o anume deschidere ştiinţifică şi filosofică (vezi cazul iezuiţilor). Minorităţile religioase au fost peste tot un ferment: astfel, creştinii aflaţi printre alţi creştini (protestanţi în Franţa, sau scoţieni calvinişti care s-au remarcat spectaculos într-o Anglie în majoritate anglicană), dar şi evreii, al căror rol în mişcarea ideilor şi în mişcarea economică a Occidentului a fost cu mult mai important decât ponderea lor numerică, destul de redusă. Succesul Occidentului datorează mult acestui tip de diferenţe şi emulaţiei rezultate din ele (anumite grupuri minoritare dovedind un viu simţ al reuşitei şi atitudini mai puţin convenţionale). Toate acestea se potrivesc cu trăsătura cea mai caracteristică a civilizaţiei occidentale – diversitatea culturală şi căutarea soluţiilor multiple (fără a uita intoleranţa şi represiunea; se revine mereu la aceeaşi formulă contradictorie evoluând între respingere şi integrare. Rămâne faptul că sinteza occidentală reuneşte surse multiple).

Declinul Sudului şi ascensiunea Nordului formează un proces prea complex pentru a fi lămurit cu ajutorul unei singure categorii de argumente. Se poate observa uşor, la scara timpului istoric, o recuperare treptată a handicapului pe care Europa germanică şi celtică îl avea în Antichitate faţă de spaţiul mediteranean. Răsturnarea din secolul al XVII-lea s-ar înscrie astfel într-o evoluţie continuă în care Nordul ar fi manifestat o dinamică superioară. O explicaţie (parţială) ia în considerare clima şi condiţiile agricole mai favorabile în nord-vestul atlantic

decât pe ţărmurile Mediteranei, unde solurile sunt mai puţin productive şi ploile mai rare şi neregulate; astfel, o productivitate agricolă superioară ar fi sporit puţin câte puţin avantajul „Nordului”. Se adaugă interpretarea deja menţionată a lui Braudel privind preţurile mai scăzute ale ţărilor nordice.

Până la urmă motivele particulare se pot dovedi mai semnificative decât judecăţile generale (uneori prea globalizante) de ordin religios, cultural, economic sau climatic. Fiecare ţară şi fiecare regiune şi-au jucat propria şansă, iar aceste şanse (dincolo de orice clivaj Nord-Sud sau catolicism-protestantism) au fost destul de diferite. Cazul Spaniei şi Portugaliei e cu adevărat spectaculos, dar motivele destinului lor istoric paradoxal se înscriu într-o logică destul de riguroasă. Au fost primele două ţări care au înfruntat spaţiul şi au rupt barierele planetei. Au fost primele două imperii coloniale, cu adevărat universale, compuse din posesiuni imense şi îndepărtate, adunate într-un interval de câteva decenii. Apoi, aproape tot atât de repede, a urmat declinul: Spania şi Portugalia au intrat în epoca modernă cu un statut ingrat: cele două ţări subdezvoltate ale Occidentului. Biserica Catolică şi Inchiziţia, acuzate adesea la tribunalul istoriei pentru acest deznodământ catastrofal, sunt departe de a reprezenta singurii actori şi trebuie privite, şi ele, într-un context istoric bine definit. Expansiunea planetară a Spaniei şi Portugaliei n-a făcut decât să continue expansiunea lor iberică, recucerirea peninsulei la capătul unui război de câteva secole împotriva cuceritorilor arabi. A fost o *cruciadă*, ceea ce a imprimat durabil în cultura acestor ţări un ideal creştin destul de simplist şi neîncrederea în ceilalţi, adică arabii, şi nu mai puţin evreii (atitudine mai accentuată în Spania, dar care n-a lipsit nici în Portugalia). Având toate datele pentru a încerca o sinteză multiculturală, ţările iberice au ratat total această şansă, adoptând atitudinea opusă, a unui catolicism intolerant. Asta însă nu le-a împiedicat (dimpotrivă) să

descopere şi să cucerească (parţial) lumea, într-un elan în care se manifesta spiritul războinic şi în acelaşi timp religios al Reconquistei.

Lipsea totuşi fundamentul material al expansiunii. Faţă de Imperiul colonial pe care-l vor crea britanicii peste două-trei secole, expresie a unui potenţial economic în plin avânt, diferenţa este frapantă. Spania nu a făcut decât să cucerească teritorii şi să le exploateze, însuşindu-şi bogăţiile lor, în special aurul şi argintul. Metalul preţios, sosit în valuri, a îndepărtat ţara de alte preocupări de ordin economic; într-adevăr, la ce bun să produci şi să vinzi ca să obţii aur, din moment ce aurul îl ai deja. Chiar şi industriile deja existente au fost slăbite de acest aflux. Spania a devenit săracă pentru că se îmbogăţise prea repede, şi într-un mod artificial. Strategia portugheză a fost diferită: mai curând comerţ decât cucerire. Portugalia s-a îmbogăţit, dar nu mai puţin artificial decât Spania, mizând pe piper şi alte mirodenii (foarte căutate în Europa) aduse de corăbiile sale din Orient; construcţie fragilă, zdruncinată de veneţieni (care aduceau aceleaşi produse din ţările Mediteranei orientale) şi ruinată de olandezi, şi ei popor de navigatori, dar mai bogat şi mai performant. După ce comerţul lor s-a prăbuşit, portughezii au rămas fără nimic, ocupând pentru mai multe secole poziţia ingrată de cea mai săracă naţiune occidentală – la egalitate, poate, cu irlandezii, catolici ai Nordului, care par să confirme şi ei teza lui Weber; dar în cazul lor intervine un alt element, care e dominaţia britanică (Irlanda a fost tratată ca o colonie). În zilele noastre, aceeaşi ţară, rămasă catolică, se prezintă ca una din ţările occidentale cele mai performante (într-un context în care, e drept, religia nu mai joacă un rol la fel de important ca acum câteva secole).

Nu e uşor să judecăm şi să desprindem cauzele. În cazul Spaniei, de pildă, spiritul Reconquistei şi o formulă economică dezastruoasă converg pentru a oferi o explicaţie, dincolo de erorile sau slăbiciunile imputabile

unei viziuni catolice prea înguste (care, desigur, are partea ei de vină). În cazul Portugaliei, a fost fragilitatea unei reţele comerciale prea dispersate, insuficient susţinută de puterea reală a ţării. Rezultatele negative au afectat nu doar ţările iberice, ci şi prelungirile lor de peste ocean, mai precis America Latină. Aceasta, spre deosebire de America de Nord, anglo-saxonă, şi în ciuda unei aparenţe occidentale, prezintă o sinteză aparte, sensibil diferită de Occident. Puritanii englezi au dus în America modelul britanic de societate, şi chiar un model „purificat" şi perfecţionat (burghez, liberal, democratic – cum o afirmă explicit lucrarea lui Tocqueville, *De la Démocratie en Amérique*). În schimb, America Latină a început pur şi simplu ca o exploataţie colonială, condusă de o aristocraţie mai aptă să consume decât să producă şi menţinută de o mână de lucru abundentă şi aservită (situaţie întrucâtva comparabilă cu cea a statelor sclavagiste din sudul Statelor Unite, care în urma Războiului de Secesiune au fost silite să se alinieze cu Nordul industrial şi liberal). Absorbirea materiilor prime de către Europa (aur şi argint din exploatările miniere, zahăr şi cafea de pe plantaţii) a închis economia posesiunilor iberice într-un cerc îngust şi fără ieşire. Această orientare originară a marcat istoria acestor ţări până în zilele noastre: economie puţin diversificată, bazată mai ales pe producţia de materii prime (miniere sau agricole); enorme disparităţi sociale; implantarea dificilă a structurilor liberale şi democratice pe un teren mai propice pentru derapaje autoritare sau, ca „antidot", pentru insurecţii revoluţionare (ducând, şi acestea, la noi structuri autoritare).

Revenind în sudul Europei, cazul Italiei e foarte diferit de cel iberic. Evident, Biserica Catolică n-a împiedicat burghezia italiană să domine manufactura şi comerţul; e greu de explicat declinul italian prin motive de ordin esenţialmente religios. Să constatăm că, dacă Spania şi Portugalia au profitat „prea mult" de Lumea Nouă, Italia n-a reuşit să profite deloc. Columb, genovezul, a descoperit

America, dar în serviciul Spaniei; John Cabot (Giovanni Caboto) a ajuns pe coasta canadiană, dar în folosul Angliei; în fine, Amerigo Vespucci i-a dat „noului" continent numele său. Participarea italiană la descoperirea locurilor e mai mult decât onorabilă; în schimb, e foarte modestă la valorificarea acestor descoperiri. Italia continuă să rămână dependentă de comerţul mediteranean, care a asigurat timp de secole bogăţia oraşelor sale portuare (e greu să schimbi total deprinderile; trecutul determină prezentul într-o măsură deloc neglijabilă). Declinul Italiei se explică în mare parte prin declinul Mediteranei (vizibil încă din secolul al XVII-lea) în favoarea Atlanticului. America, descoperită de un italian şi botezată de altul, a dezavantajat Italia. Acest imobilism maritim şi comercial se mai poate explica (în afară de influenţa unei tradiţii lungi şi fructuoase) prin mărimea şi prin puterea limitată a statelor italiene (inclusiv „imperiul" veneţian). Cucerirea şi exploatarea lumii erau o afacere de cu totul altă anvergură decât comerţul mediteranean. Se impun marile puteri: Spania, apoi Franţa şi Anglia; Portugalia şi Olanda, după un început promiţător, vor sfârşi prin a lăsa din pretenţii din cauza mijloacelor lor limitate. Cât despre micile state italiene, ele erau şi mai slabe. Lungile războaie din Italia (din 1494 până în 1559) şi dominaţia străină instalată durabil în peninsulă (germanii în nord, spaniolii în sud) au contribuit şi ele la frânarea dinamismului italian.

În ce priveşte avântul Nordului, chiar dacă protestanţii sunt în frunte, regiunea cea mai dezvoltată reuneşte atât ţări protestante cât şi catolice: Anglia şi Olanda protestante, Franţa de nord-est şi Belgia (Ţările de Jos spaniole) catolice, Germania renană împărţită între cele două confesiuni. Cu siguranţă, elita protestantă era mai implicată în afaceri. Mai avansată la origine, partea „belgiană" a Ţărilor de Jos îşi pierde avantajul în favoarea jumătăţii olandeze (Anvers cedează pas cu pas în faţa Amsterdamului); dar, lăsând deoparte specificitatea religioasă, rămâne un fapt că Olanda îşi câştigă

independenţa la sfârşitul secolului al XVI-lea, în timp ce actuala Belgie rămâne încă două secole sub dominaţia spaniolă. Remarcabila carieră economică, comercială şi intelectuală a Ţărilor de Jos în secolul al XVII-lea se sprijină pe structuri foarte evoluate încă de la sfârşitul Evului Mediu (este regiunea cea mai urbanizată din Europa, alături de Belgia şi Italia; are de asemenea o agricultură performantă, pe pământurile smulse cu tenacitate mării). Au contat mult, neîndoielnic, toleranţa intelectuală (Amsterdam devine un „sanctuar" ce adăposteşte autori „nepublicabili" în ţările lor), şi consecinţele stimulante ale independenţei politice.

Secţiune 4.06 Anglia: spre revoluţia industrială

Cazul cel mai special, de departe, e cazul Angliei[88]: ţara care a „inventat" revoluţia industrială, reluând, la un nivel mai înalt, prima „revoluţie industrială", simbolizată de roata hidraulică a Evului Mediu. Din nou, problema cauzelor ridică un lung şir de interpretări şi de controverse. „Etica protestantă" e prezentă, dar nu ar putea explica, singură, uluitorul ascendent al Angliei. Dimensiunea cea mai importantă a procesului stă probabil în ansamblul de *libertăţi* (de care se leagă efervescenţa religioasă). Anglia era, mai de mult, o ţară mai liberă decât altele. Sub acest aspect, tradiţia engleză e foarte diferită de tradiţia franceză. În 1989, când francezii sărbătoreau bicentenarul Revoluţiei, Margaret Thatcher a crezut potrivit să le amintească faptul că istoria libertăţilor începea în Anglia cu Magna Charta din 1215, cu peste jumătate de mileniu mai devreme! Dincolo de nota de exagerare (societatea franceză de la 1789 era totuşi mai evoluată decât societatea engleză de la 1215, la fel şi proiectul politic francez), această afirmaţie conţine o doză de adevăr. Libertăţile din 1215 priveau exclusiv clasa

88 Despre evoluţiile socio-economice ale Angliei care au dus la revoluţia industrială, vezi în primul rând Fernard Braudel, Civilisation matérielle, économie et capitalisme, vol. III: „La Révolution anglaise, secteur par secteur", pp. 481 -509, şi David S. Landes, Richesse et pauvreté des nations: „La Grande-Bretagne et les autres", pp. 281-301.

nobiliară, dar a fost prima schiţă a unui model care avea să se extindă la scara întregii comunităţi.

Poate din cauza poziţiei sale geografice marginale şi a unei anume întârzieri faţă de centrul occidental al Europei, Anglia a cunoscut o evoluţie socială şi politică destul de originală. Regimul feudal „integral” a fost introdus abia după cucerirea franco-normandă din 1066; s-au menţinut totuşi libertăţi ţărăneşti locale, precum adunările săteşti; pe de altă parte, aservirea societăţii de către aristocraţia feudală a fost limitată de o autoritate regală puternică, instaurată în urma cuceririi. Spre deosebire de Franţa, o ţară fărâmiţată şi centralizată puţin câte puţin prin ofensiva regală, puterea centrală eficace prezentă în Anglia avea să asigure unitatea timpurie a ţării, dar şi, la fel de timpuriu, o mişcare de rezistenţă faţă de abuzurile Puterii, aflată la originea documentului Magna Charta. Legăturile feudale s-au relaxat mai repede decât pe continent, făcând loc, treptat, unui „stat de drept”; de asemenea, iobăgia dispare încă din secolele al XV-lea şi al XVI-lea. Astfel, la toate nivelurile, Anglia a devenit o ţară a libertăţilor, în care fiecare englez – o persoană liberă, cel puţin teoretic – era conştient de drepturile sale.

Eliberat de servituţile feudale, ţăranul s-a transformat în proprietar şi fermier; agricultura s-a integrat din ce în ce mai mult într-o economie de piaţă. În aceste condiţii, prima preocupare devine productivitatea: o adevărată pasiune pentru agronomie s-a tradus prin tot felul de perfecţionări. Rezultate: creşterea apreciabilă a producţiei şi specializarea în ramurile cele mai rentabile (creşterea animalelor, plante furajere…). În acelaşi timp, pământurile, vândute şi cumpărate, au început să-şi schimbe proprietarii; începând de la mijlocul secolului al XVII-lea şi mai ales în secolul al XVIII-lea, micii fermieri au fost scoşi din joc, iar loturile lor, la fel ca fostele terenuri comunale, au sporit suprafaţa marilor domenii. S-ar spune că ţărănimea a fost emancipată pentru a fi mai uşor

deposedată. Unii ţărani au rămas să lucreze ca angajaţi pe domenii, alţii au luat drumul oraşelor, oferind o mână de lucru abundentă industriilor incipiente. Astfel, o adevărată „revoluţie agrară” a precedat şi însoţit revoluţia industrială. Ea a permis hrănirea populaţiei crescânde a oraşelor, a introdus în circuitul economic capitaluri şi forţă de muncă, a stimulat inovaţia tehnologică şi producţia prin propriile sale nevoi (unelte din fier pentru lucrările agricole, produse textile etc.).[89]

În secolul al XVII-lea, Anglia era deja o ţară foarte activă din punct de vedere economic, foarte diferenţiată din punct de vedere social şi foarte combativă ideologic. Între 1640 şi 1688, a traversat o lungă fază revoluţionară, dovedind, prin mulţimea proiectelor, un grad înalt de efervescenţă socială şi un accentuat pluralism cultural şi politic. Aceeaşi diversitate contradictorie a alimentat războiul civil din secolul al XVII-lea (cu răbufniri de fanatism religios şi politic), apoi a încurajat căutarea unui echilibru, într-o formulă liberală, care să respecte credinţele, libertăţile şi drepturile. În secolul al XVIII-lea, în Anglia nu mai existau barierele şi frânele moştenite de la epoca feudală şi menţinute pe continent de privilegiile feudale şi regimurile absolutiste. E suficient să comparăm Franţa şi Anglia, cele două rivale. Un teritoriu încă fragmentat şi un dirijism excesiv, de o parte, o piaţă unificată şi afirmarea fără oprelişti a iniţiativei private, de cealaltă. De asemenea, Franţa manifesta un conservatorism agrar apăsător, cu ţăranii ei încă supuşi drepturilor senioriale şi sufocaţi de biruri.

Sunt însă şi alte condiţii de reţinut. Faptul că Anglia era o insulă, şi în plus o insulă atlantică, căpăta o importanţă capitală într-o epocă în care comerţul cuprindea deja întreaga planetă şi totul trecea pe rutele maritime. Diferenţa e netă, şi la acest capitol, între Anglia şi Franţa. Dezvoltarea franceză datorează puţin factorului

89 Jean-Pierre Rioux, La Révolution industrielle, 1780-1880, Paris, 1971, pp. 30-40 („La révolution agricole”).

maritim, care a fost esenţial pentru Anglia. Bogatele zăcăminte de fier şi cărbune – materii indispensabile noii tehnologii – au avantajat-o şi ele. De asemenea, înlesnind transporturile, numeroasele cursuri de apă navigabile, legate printr-o reţea de canale (sub acest aspect, ca şi sub toate celelalte, natura a ajutat, dar e limpede că aceste condiţii naturale au fost valorificate graţie mecanismului social britanic, şi în primul rând iniţiativei private şi emulaţiei întreţinute de aceasta).

Anglia ar fi beneficiat de asemenea – remarca îi aparţine lui Fernand Braudel – de „talia" ideală pentru acea epocă. Franţa era prea mare, mai greu de asamblat într-un organism economic coerent şi funcţional. Anglia, în schimb, se prezenta ca o ţară mijlocie şi bine articulată, în stare să formeze cu adevărat o piaţă unitară.[90] După acelaşi criteriu, Olanda, al treilea competitor în curs a economică, era prea mică; piaţa sa internă şi puterea ei politică erau insuficiente pentru a-i asigura mult timp o poziţie de prim-plan. Într-adevăr, în epoca în care statele (viitoarele state-naţiuni) se afirmă, în toate domeniile, ca actori principali ai istoriei, mărimea lor e de luat în considerare, conjugată, desigur, cu o mulţime de alte cauze. Masivitatea Franţei (statul cel mai mare, cel mai populat din Europa la începutul epocii moderne) i-a asigurat puterea şi hegemonia continentală; în schimb, capacitatea de a se adapta a fost un atu pentru Marea Britanie.

Să încercăm să încheiem discuţia. Avântul Nordului şi declinul Sudului par să rezulte dintr-o mare diversitate de factori, unii de o importanţă mai generală, alţii privind în mod mai specific o ţară sau o regiune; nu ne-am putea mulţumi cu estimările simpliste – religioase, economice sau geografice. Rezultatele sunt în orice caz evidente: în momentul când începe revoluţia industrială, gradul de dezvoltare, estimat după o varietate de indici (alfabetizare,

90 Fernard Braudel, op. cit.: „La France victime de son gigantisme", p. 269.

libertate intelectuală, ştiinţă, tehnologie, industrie, urbanizare), scade destul de sistematic de la nord spre sud, din Scoţia, dacă vrem, spre Portugalia şi capătul cizmei italiene.

Secţiune 4.07 Estul: o altă istorie

Principala linie de demarcaţie rămâne totuşi cea care separă Europa catolică şi protestantă de Europa ortodoxă. Între aceste părţi ale continentului, diferenţele privesc nu doar gradul de dezvoltare, ci mai ales structurile de civilizaţie, deopotrivă materiale şi mentale.

E suficient să privim răspândirea Renaşterii (inventată de Italia, la fel cum revoluţia industrială a fost inventată de Anglia) pentru a constata existenţa unui fel de zid cultural între cele două Europe (cu câteva deschideri ici şi colo, dar care nu schimbă nimic esenţial). Noile forme literare şi artistice circulă fără nicio dificultate, inclusiv în Europa Centrală, pe fondul unei culturi catolice şi latine. În „estul extrem" al Occidentului, Ungaria lui Matei Corvin (1458 – 1490) adoptă cu promptitudine ora italiană. Regele, însurat cu o prinţesă napolitană, Beatrice de Aragón, are pentru Italia o admiraţie constantă, procedând în consecinţă la un „import" masiv de artişti şi scriitori italieni, printre care istoriograful oficial al regatului, Antonio Bonfini. Cronologic, a fost primul mare succes în străinătate al modei italiene[91], înainte chiar ca aceasta să ajungă în Franţa, spre sfârşitul secolului al XV-lea, determinând expediţia lui Carol VIII în Italia, în 1494. Polonia, la rândul ei, a cunoscut în secolul al XVI-lea o cultură înfloritoare de tip renascentist.

Dar totul sau aproape totul se opreşte la hotarele răsăritene ale acestor două regate. Influenţe punctuale pot fi identificate şi în spaţiul ortodox, dar ele rămân superficiale şi oricum trebuie să se adapteze la un mediu foarte diferit de contextul occidental. Astfel, spre mijlocul secolului al XVI-lea, în Transilvania, se tipăresc primele

91 Peter Burke, La Renaissance européenne, Paris, 2000, pp. 82-83; traducere românească: Renaşterea europeană, Polirom, Iaşi, 2005.

cărţi în limba română; influenţa Reformei, ce cuprinsese o parte din populaţia maghiară a ţării, e de natură să explice această trecere de la slavonă la limba „naţională” (deşi românii au rămas ortodocşi). Dar lucrurile se opresc aici. Toate cărţile tipărite sunt – şi vor rămâne mult timp – texte religioase. Umanismul, cu deschiderea lui spre Antichitate şi interesul lui pentru varii domenii, rămâne străin culturii româneşti din epocă. Cei care „descoperă” originea latină a românilor sunt istoricii italieni, în timp ce cronicarii români din secolul al XVI-lea, fixaţi în tradiţia slava-bizantină, nu par interesaţi de chestiune (abia în secolul al XVII-lea vor aborda tema latinităţii, în urma contactelor cu Polonia şi Italia). Începând din secolul al XVII-lea, cultura laică progresează, dar foarte încet (pregătind totuşi terenul pentru „occidentalizarea” secolului al XIX-lea). Pictura exprimă şi mai vizibil această fractură: departe de Renaştere, ea se limitează la icoanele şi frescele din biserici, în stilul bizantin tradiţional; se pot identifica împrumuturi din arta occidentală, dar influenţa lor rămâne modestă până la începutul secolului al XIX-lea; de asemenea, există unele elemente italiene în arhitectura din Ţara Românească, înspre 1700 (stilul brâncovenesc). Sculptura e la fel de reprezentativă – prin absenţa ei; pur şi simplu, în arta ortodoxă nu există sculptură (patria lui Brâncuşi va apela în secolul al XIX-lea la sculptori francezi şi germani, înainte de a produce, abia către 1900, o şcoală naţională).

Altă tentativă ratată a Renaşterii se înregistrează în Rusia. Ivan III (1462 – 1505), contemporanul rus al lui Matei Corvin, a invitat şi el italieni, dar ce diferenţă între cele două iniţiative! Ungurul voia să transplanteze pur şi simplu modelul italian, în timp ce rusul voia să profite de competenţele tehnologice ale invitaţilor, mai ales în materie de construcţii. Zidurile Kremlinului, reconstruite spre 1480, poartă o amprentă italiană, ce poate fi observată şi în unele detalii ale palatelor şi bisericilor. Dar nu s-a pus problema ca specificul ortodox al edificiilor

religioase să fie atenuat. Arhitecţii italieni au fost obligaţi să-şi adapteze stilul la spiritul locului. În afară de această contribuţie occidentală strict circumscrisă, mişcarea intelectuală şi artistică a Renaşterii i-a lăsat pe ruşi indiferenţi. Ivan IV (1533 – 1584) şi-a luat titlul de „ţar" – derivat din Cezar –, ridicând Moscova la rangul de „a treia Romă" (după Roma şi Bizanţ), dar această moştenire imperială nu se traduce prin niciun interes pentru cultura antică (spre deosebire de bizantini, care nu i-au uitat niciodată pe autorii clasici). Ce să mai spunem de raporturile cu Occidentul, dacă nici moştenirea bizantină nu era primită decât parţial?

În cultura rusă, religia ortodoxă era omniprezentă.[92]

Aceeaşi linie de demarcaţie se impune şi în ce priveşte apariţia ştiinţei moderne. Cum în zilele noastre cuvântul *Europa* sună mai convenabil decât cuvântul *Occident*, tentaţia „politic corectă" ar fi să evocăm o ştiinţă europeană fără frontiere. Astfel, într-o sinteză recentă consacrată acestui subiect, istoricul italian al ştiinţelor Paolo Rossi are grijă să precizeze, încă de la primele rânduri, că locul de naştere al ştiinţei moderne este *întreaga Europă*. Drept dovadă, iată o listă de cincisprezece savanţi, grupaţi după naţionalitate: Copernic (polonez), Bacon, Harvey şi Newton (englezi), Descartes, Fermat şi Pascal (francezi), Tycho Brache (danez), Paracelsus, Kepler şi Leibniz (germani), Huygens (olandez), Galilei, Toricelli şi Malpighi (italieni).[93] Această listă dovedeşte exact contrariul a ceea ce se pretinde: calea spre ştiinţa modernă n-a fost deschisă de Europa întreagă. Paisprezece nume din cincisprezece aparţin Occidentului propriu-zis, şi unul singur (Copernic) Europei Centrale, cel din urmă ilustrând profilul cultural cvasioccidental al acestei regiuni şi totodată o anume „rarefiere" culturală în comparaţie cu Occidentul. Oricum,

---

92 Despre eşecul Renaşterii în Rusia, vezi de asemenea consideraţiile lui Peter Burke, op. cit., pp. 87-88.

93 Paolo Rossi, La Naissance de la science moderne en Europe, p. 9.

niciun nume nu reprezintă Europa ortodoxă, şi nu-i de mirare. Europa de Est nu participă cu nimic la naşterea ştiinţei moderne, pur şi simplu pentru că traseul său istoric şi cultural e diferit.

Structurile şi evoluţiile socio-economice marchează şi mai apăsat diferenţele. De la vest spre est, reţeaua urbană se rarefiază, iar dominanta agrară a economiei tinde să se întărească şi să se perpetueze. Se poate constata chiar un declin al vieţii urbane la începutul epocii moderne. Deplasarea spre Atlantic a circuitelor comerciale europene, lovind deopotrivă comerţul mediteranean şi pe cel baltic, a atins prin ricoşeu regiunile din Europa Centrală şi occidentală conectate la vechile circuite. Dacă Italia era afectată, ca şi oraşele hanseatice, cu atât mai mult au fost scoase din joc zonele continentale mai îndepărtate. Sub acest aspect, Europa Centrală, apropiată cultural de Occident, înregistrează o evoluţie socio-economică divergentă (prezentând trăsături similare cu Europa de Est). Slăbiciunea economiei urbane a lăsat fără rival aristocraţia funciară, care şi-a întărit dominaţia asupra ţăranilor. Această iobăgie agravată se manifestă, începând din secolele al XV-lea şi al XVI-lea, în ţările situate „la est de Elba”, adică în toată Europa Centrală şi răsăriteană: Pomerania şi Prusia, Boemia, Moravia, Ungaria şi Polonia, Rusia şi ţările române, regiuni în care unitatea economică fundamentală a devenit marele domeniu feudal („boierii” din Europa de Est). În loc să se atenueze cu timpul, exploatarea ţăranilor cunoaşte o curbă ascendentă, pe măsură ce creşterea economică şi demografică a Europei occidentale stimula exportul de produse agricole; în secolul al XVIII-lea, claca a atins un maximum (până la şase zile pe săptămâna). Astfel, dezvoltarea Vestului închidea Estul într-o logică a subdezvoltării, ca simplu furnizor de produse agricole.[94]

Partea cea mai occidentalizată a Europei Centrale

94 Despre evoluţiile agrare, lucrarea lui Werner Rôsener, Les Paysans dans l’histoire de l’Europe, Paris, 1994.

începe totuşi să se desprindă de acest model; începând din 1780, Iosif II aboleşte iobăgia în regiunile stăpânite de Habsburgi (Boemia, Moravia, Galiţia); Prusia îşi eliberează ţăranii în 1807. Unele din aceste ţări au cunoscut în secolul al XIX-lea o dezvoltare industrială semnificativă (cazul Boemiei în particular). În schimb, Polonia şi Ungaria au rămas marcate de tradiţionalul lor profil rural şi preeminenţa clasei nobiliare (la începutul epocii moderne, nobilimea reprezenta 1% din populaţia occidentală, dar 4 – 5% în Ungari a şi 7 – 8% în Polonia; în schimb, în Franţa erau 10% citadini faţă de 2% în Ungaria.[95] Către 1900, Ungaria rămânea „reputată" pentru imensele ei proprietăţi funciare: latifundii de zeci de mii de hectare, unele depăşind chiar o sută de mii – un mare proprietar francez ar fi pălit de invidie!). Mai la est, în Rusia şi în Ţările române, economia rurală prezenta trăsături şi mai conservatoare. În aceste ţări, dependenţa personală a ţăranilor a durat mai mult decât în alte părţi. Iobagii ruşi (cei mai oprimaţi dintre ţăranii europeni) au fost eliberaţi de ţarul Alexandru II în 1861; România a făcut acelaşi lucru în 1864. Dar suprafeţele care le-au revenit ţăranilor „sloboziţi" au fost modeste, şi astfel aceste ţări au rămas împărţite într-o minoritate de proprietari funciari bogaţi şi o majoritate de mici agricultori, majoritatea incapabili să treacă de pragul sărăciei (situaţie care va persista în Rusia până la Revoluţia din 1917, iar în România – care a cunoscut în 1907 o sângeroasă răscoală ţărănească – până la reforma agrară din 1921). În paralel, ponderea oraşelor rămânea foarte mică. Rusia avea în 1900 cel mai scăzut procentaj european de populaţie citadină – 14%; nici România nu era departe, cu 19%. Majoritate ţărănească, majoritate şi de analfabeţi (cu procentajul cel mai ridicat în mediul rural). În România, în 1899, ştiau să citească şi să scrie 22% din populaţie; procentul urcă la 39% în 1912 (progres notabil, dar plecând de la un nivel extrem de scăzut). Rusia se afla într-o situaţie similară. În Vest, în

95 După Jenö Szücs, Les Trois Europes.

aceeaşi perioadă (cu excepţia peninsulelor mediteraneene), alfabetizarea depăşea în general 90%. Nu mai puţin specifice erau tendinţele comerciale. Din Rusia până în Grecia, trecând prin România, Bulgaria şi Serbia, se exportau aproape exclusiv produse nemanufacturate: în mod masiv cereale (Rusia, România), vite (Serbia), şi, de la un timp, petrol (Rusia, România), fără să uităm stafidele (care asigurau majoritatea exportului grecesc).[96]

Fractura ce separă cele două Europe – trecând printr-o Europă Centrală incertă – poate fi identificată, urmând trasee aproape similare, printr-o varietate de indici. Astfel, spre secolul al XVIII-lea, în ritmul dezvoltării economice şi al emancipării individului, Vestul ajunge la un nou regim demografic şi matrimonial, caracterizat de întârzierea vârstei de căsătorie, strategie echivalând cu un soi de „control al naşterilor" şi ducând la o scădere a natalităţii. Situaţia e diferită în Est, unde natalitatea, în secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea, îşi menţine nivelul tradiţional. „Linia lui Hajnal" (după numele lui John Hajnal, care a studiat fenomenul într-o lucrare publicată în 1965) care separă Europa cu nupţialitate scăzută de Europa cu nupţialitate înaltă prezintă un traseu foarte caracteristic.[97] De la nord la sud, ea desparte ţările baltice de Rusia, taie în două Polonia actuală, separă Boemia de Moravia, divizează Austria şi se opreşte la Triest. Cele două Europe sunt faţă în faţă, cu o Europă Centrală care asigură tranziţia. În interiorul spaţiului occidental, sunt de remarcat câteva excepţii: Irlanda, sudul Spaniei, al Portugaliei şi al Italiei se află de cealaltă parte, mai aproape, sub acest aspect, de Est, semn al înapoierii lor.

---

96 Despre lumea de la 1900, şi pentru fiecare ţară în particular, Brockhaus' Konversations Lexikon, editat la Leipzig, oferă o mină de informaţii inepuizabile; am folosit ediţia în 17 volume, publicată între 1901 şi 1903.

97 John Hajnal, „European marriage pattern in historical perspective", în Population in History (ed. D. V. Glass şi D.E.C. Eversley), Londra, 1965. Vezi de asemenea Massimo Livi Bacci, La Population dans l'histoire de l'Europe („Systèmes").

De ce acest contrast? Dacă ne mulţumim cu modelul weberian, protestanţii se situează absolut firesc în frunte, primii dintre ei fiind calvinişti i; urmează catolicii, cu mici diferenţe între ei, francezii fiind mai bine situaţi decât ibericii şi italienii; în sfârşit, la coada plutonului vin ortodocşii. Neîndoielnic, ortodoxia a promovat tradiţionalismul, o anumită uniformitate culturală şi supunerea faţă de autoritate, adică exact opusul a ceea ce trebuia făcut şi gândit pentru a intra în modernitate. Dar nici ortodoxia, nici protestantismul nu pot epuiza subiectul. Înapoierea Estului şi, mai mult decât înapoierea, opţiunile lui diferite au la origine cauze variate. Printre acestea, două serii de evoluţii au jucat fără doar şi poate un rol major.

Într-o lume în care globalizarea a început cu Columb şi cu Vasco da Gama, Estul a fost dezavantajat de poziţia lui geografică. Atlanticul era departe: niciun plămân ca să respire aerul din larg. Această jumătate de Europă a fost total izolată de marile circuite comerciale ale erei moderne (situaţie care, am văzut deja, a defavorizat şi Europa Centrală). Petru cel Mare o ştia foarte bine, şi de aceea s-a luptat să obţină pentru Rusia o faţadă maritimă. Nu era totuşi decât Marea Baltică, departe, şi ca, de ţărmurile Oceanului.

În al doilea rând, într-o epocă în care Vestul îşi găsise o anume stabilitate, afectată doar de dispute interne, Estul, larg deschis către Asia, trebuia să înfrunte valurile unor invazii târzii şi extrem de puternice. În secolul al XI-lea, Rusia kieveană a cunoscut o perioadă fastă, inspirată de modelul cultural şi politic bizantin. Părea pe punctul de a deveni un actor interesant pe scena europeană (a dat chiar o regină Franţei: Ana de Kiev, soţia lui Henric I). O fază de fărâmiţare teritorială i-a frânat apoi ascensiunea, dar lovitura cea mai dură i-a fost dată de invazia mongolă care, între 1237 şi 1240, s-a încheiat cu supunerea principatelor ruse şi instalarea în sudul ţării a Hanatului Hoardei de Aur. De cealaltă parte, cavalerii germani au

ocupat ţărmurile Balticii. Rusia s-a regăsit izolată şi în acelaşi timp dominată de un imperiu asiatic. „Reconquista" ei împotriva mongolilor a început la sfârşitul secolului al XIV-lea, dar ultimul bastion al Hoardei de Aur, Banatul Crimeii, a căzut abia în 1783, deschizându-i Rusiei, în sfârşit, accesul la Marea Neagră (după litoralul baltic, anexat de Petru cel Mare). Într-un mod oarecum asemănător expansiunii spaniole, recucerirea rusă a încurajat apariţia unui stat puternic şi autoritar, cu o componentă militară importantă, şi a dus la o extindere teritorială nelimitată, dar de un tip destul de arhaic, lipsită de suportul unei economii performante. Spre Est, drumul era deschis, astfel că ruşii au ocupat treptat Caucazul, Asia Centrală, Siberia şi chiar Alaska (cedată apoi americanilor, în 1867), întinzându-se pe trei continente. Spre vest, au reuşit să spargă blocada suedeză (victoriile lui Petru cel Mare asupra lui Carol XII) şi poloneză (cele trei împărţiri ale Poloniei, între 1772 şi 1795). Însă era prea târziu: ţară imensă dar înapoiată, Rusia pierduse mai multe secole într-o istorie paralelă, foarte diferită de cea a Occidentului.

De cealaltă parte, Europa de Sud-Est a cunoscut expansiunea otomană, care, în secolele al XIV-lea şi al XV-lea, mai radical şi mai sistematic decât invazia mongolă, a înghiţit toată peninsula balcanică. Imperiul bizantin s-a micşorat din ce în ce mai mult, ieşind definitiv din istorie odată cu căderea capitalei Constantinopole, în 1453; au căzut şi Bulgaria, Serbia şi Albania, ţări care, adoptând modelul bizantin, cunoscuseră o anume strălucire timp de câteva secole. Având frontiera pe Dunăre, Imperiul Otoman şi-a asigurat de asemenea controlul principatelor române (Ţara Românească şi Moldova), şi chiar al tătarilor din nordul Mării Negre (care astfel a devenit un lac turcesc). În fine, expansiunea turcă a continuat spre Europa Centrală; Ungaria a căzut în 1526 şi a rămas sub dominaţie otomană până la sfârşitul secolului al XVII-lea, când a fost eliberată şi în acelaşi timp anexată de Habsburgi; turcii au reuşit chiar să asedieze Viena în două

rânduri (1529 şi 1683), dar fără succes. Occidentul era deja suficient de puternic pentru a-şi apăra frontierele.

În privinţa epocii otomane, interpretările au variat. Încă din secolul al XVIII-lea, Occidentul îi privea pe turci cu o anume condescendenţă. Declinul teritorial al Imperiului părea să anunţe. O dezmembrare iminentă. Ruşii mai ales voiau să intre în Constantinopole (această „a doua Romă" le-ar fi revenit de drept, şi ca un simbol de continuitate, celor care se prezentau ca a treia şi ultima Romă). În secolul al XIX-lea, Imperiul Otoman era „omul bolnav al Europei", iar marile puteri încercau fie să-i dea lovitura de graţie, fie să-i prelungească viaţa pentru a păstra echilibrul politic în Balcani şi în bazinul oriental al Mediteranei. În acest context, care a coincis cu ceasul deşteptării popoarelor oprimate de Imperiu (greci, slavi, români), civilizaţia otomană a fost vădit sub estimată. Întârzierea istorică a popoarelor ortodoxe din sud-estul continentului şi-a găsit o explicaţie preferată în ocupaţia Islamică. Idee cu rădăcini adânci în conştiinţe; românii cred – e unul din miturile lor cele mai persistente – că în Evul Mediu ar fi jucat un rol de prim rang în apărarea Occidentului de expansiunea otomană. Aşa s-ar explica preţul imens plătit de cei care au apărat fără preget linia Dunării şi lanţul Carpaţilor, şi totodată propăşirea Occidentului, ferit în felul acesta de orice pericol de invazie.

Asemenea afirmaţii sunt absolut false în ceea ce priveşte Occidentul. Primul avânt al civilizaţiei occidentale se consumase în secolele al XII-lea şi al XIII-lea, când nu era nevoie s-o apere cineva împotriva turcilor inexistenţi (din contră, cruciaţii au invadat pământul Islamic). Fără a contesta un anume rol jucat de ruşi în „frânarea" mongolilor şi de popoarele balcanice şi din Europa Centrală în cea a otomanilor, e clar că Occidentul dispunea deja de propriile mijloace de apărare. Înaintarea mongolilor şi a turcilor a fost stopată prompt la hotarul lumii occidentale.

Rămâne problema impactului asupra popoarelor cucerite. În ce priveşte Imperiul Otoman şi în particular sistemul său economic, opinia istoricilor a evoluat mai curând favorabil. N-ar fi fost niciun regres faţă de Bizanţ, ci dimpotrivă, o sinteză viabilă, care a profitat de dubla moştenire arabă şi bizantină, reuşind să întreţină un comerţ activ şi o reţea de oraşe înfloritoare. Declinul său în secolul al XVIII-lea ar fi fost „decretat" fără o judecată aprofundată, printr-un transfer grăbit asupra economiei şi civilizaţiei al dificultăţilor politice şi pierderilor teritoriale suferite în epocă. „După părerea mea – scrie Fernand Braudel –, n-a existat decădere clară a Imperiului turc decât odată cu primii ani ai secolului al XIX-lea."[98] Braudel apreciază totodată că „zona cea mai vie a Imperiului" ar fi fost tocmai spaţiul balcanic. Iată „dezavantajul" cuceririi turce transformat aproape în „avantaj".

Există în toate acestea o doză considerabilă de ideologie (pentru sau contra Turciei), există de asemenea un adevăr istoric pe care fiecare îl poate interpreta în felul lui. Adevărul e că, timp de secole, Imperiul Otoman a fost un spaţiu viu şi relativ prosper. Adevărul e, totodată, că această prosperitate a fost clădită pe structuri arhaice şi mentalităţi conservatoare, cu totul opuse dinamicii occidentale. Am putut constata rezerva turcilor faţă de cărţi! Sistemul funcţiona, dar era un sistem din alt timp şi dintr-o altă lume (să ne imaginăm Imperiul Roman, a cărui eficienţă nu poate fi negată, confruntat cu Occidentul din Epoca Luminilor, ca să nu mai vorbim de Occidentul tehnologic din secolul al XIX-lea). Separând o parte din Europa, Imperiul Otoman cu alţi factori, inclusiv ortodoxia) a contribuit la orientarea ei pe o cale diferită de cea pe care se angajase deja Occidentul.

Această istorie extrem de agitată a avut asupra Europei de Est, ca şi asupra Europei Centrale, o altă consecinţă, mai curând benignă şi chiar stimulantă înainte de era modernă, dar care în secolul al XIX-lea, în epoca

98 Fernand Braudel, op. cit., vol. III, p. 415.

naţionalităţi lor, a devenit un adevărat butoi de pulbere. Este amestecul de populaţii. Diferenţă frapantă faţă de Vest, unde frontierele lingvistice sunt clar delimitate aproape peste tot (ajunge să privim Elveţia, stat multietnic prin excelenţă, dar care nu-şi amestecă etniile). Mai puţin structurate decât Occidentul, Estul şi Centrul au fost mai uşor de penetrat, fie prin invazii şi cuceriri (tătarii în Rusia; turcii în Balcani, şi chiar o populaţie autohtonă islamizată – albanezi, bosniaci; ungurii în Transilvania, în Slovacia…; germanii în Prusia şi pe ţărmurile Balticii; ruşii, la marginile imperiului lor, din ţările baltice până în Basarabia), fie printr-o colonizare paşnică, încurajată pentru a valorifica teritorii încă insuficient exploatate (precum „arhipelagul" german, întins din Boemia, Ungaria şi Transilvania până la Volga), fie, în fine, prin atracţia exercitată de aceste regiuni rurale şi puţin dezvoltate asupra unor străini mai activi din punct de vedere economic, în special negustori (greci, armeni, evrei). Oraşele acestei părţi a Europei şi-au păstrat mult timp un specific cosmopolit, uneori de-a dreptul străin în raport cu populaţia rurală din jur. Până la începutul secolului XX, în Transilvania majoritar românească, oraşele erau germane sau maghiare. Budapesta, capitala Ungariei, a avut o majoritate germană până la mijlocul secolului al XIX-lea. Pe la 1900, Salonic, în teritoriu grec, număra 50% evrei, 25% greci, 15% turci şi, de asemenea, bulgari, sârbi etc. În aceeaşi epocă, evreii formau jumătate din populaţia Iaşului, capitala Moldovei. Odessa, fondată la sfârşitul secolului al XVIII-lea şi devenită, un secol mai târziu, al treilea oraş al Rusiei şi principalul port la Marea Neagră, a atras de la început o mulţime de străini; pe la 1900, peste jumătate din populaţie era încă formată din „neruşi": evrei, greci, occidentali. În epoca în care Occidentul se afirma din ce în ce mai mult ca o civilizaţie urbană, oraşele din Est, minoritare şi multiculturale, constituiau un fel de „lume paralelă", înglobată în masa rurală predominantă. Prea multe dezechilibre în această parte a Europei, într-un

sistem slab integrat: elite bogate şi (parţial) instruite în faţa unor mase sărace şi analfabete, majoritari în faţa unei mulţimi de minorităţi etnice şi religioase, o relativă modernitate urbană contrastând cu arhaismul rural…

Articol V.V. Supremaţie (secolul al XIX-lea)

Secţiune 5.01 Creşterea accelerată

Între 1800 şi 1900, Occidentul se schimbă enorm şi sfârşeşte prin a trage întreaga lume într-o nouă fază a istoriei. Pe drumurile de la începutul veacului, forţa motrice continua să fie calul, înhămat la vechea diligenţă; câteva decenii mai târziu, locomotiva cu aburi preia ştafeta şi era căilor ferate începe; către 1900, se călătoreşte deja cu automobilul, iar primele avioane sunt gata să se înalţe în aer. Populaţia urbană creşte spectaculos; pentru prima oară în istorie (considerată prin raportare la aglomeraţiile de peste 2000 de locuitori), ea depăşeşte pragul de 50% în Anglia, către 1850, urmând să atingă, în aceeaşi ţară, recordul de 77% în 1900. Într-o Franţă mai puţin activă industrial, acest procentaj evoluează între 1800 şi 1900 de la 17% la 41%; în Germania, tot în 1900, ponderea citadinilor atinge 54%.[99] Alt indice: de-a lungul unui secol, speranţa de viaţă în Occident câştigă 10 – 15 ani (apropiindu-se, către 1900, de 50 de ani), tot atât – dacă nu şi mai mult – cât crescuse din Antichitate până în 1800.

Revoluţia industrială este în fruntea acestui proces; nu trebuie totuşi s-o absolutizăm şi s-o rupem de o efervescenţă ce marchează ansamblul vieţii occidentale încă de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, ilustrată atât de Epoca Luminilor şi Revoluţia Franceză, cât şi de noile tehnologii şi creşterea economică. Toţi indicatorii sunt în creştere şi totul se precipită, într-o epocă în care ideologii, savanţii, scriitorii, artiştii nu sunt mai puţin activi sau mai puţin creatori decât inginerii şi conducătorii de întreprinderi. Este un fenomen nou, dar nu pe de-a

99 Agnes Fine şi Jean-Claude Sangoï, La Population française au XIXe siècle, „Que sais-je?”, ediţia a II-a, Paris, 1996, p. 96 (după P. Guillaume, Individus, familles, nations. Essais d’histoire démographique, XIXe-XXe siècles, Paris, 1985).

întregul nou: materializarea şi accelerarea tendinţelor prezente în civilizaţia occidentală (schimbarea condiţiilor de viaţă; transformarea lumii) de la bun început. Occidentul înaintează mai repede, mult mai repede, dar fără să-şi schimbe drumul.

Pe plan tehnologic şi industrial, Anglia a luat-o înaintea celorlalţi. Ea dă tonul mecanizării, către 1760 – 1780, şi defineşte primul model industrial bazat pe două ramuri esenţiale: textilele (bumbacul în particular) şi siderurgia. Ţările de pe continent vor trebui să aştepte mai bine de jumătate de secol pentru declanşarea unei industrializări similare, între 1830 şi 1850; prima regiune care urmează modelul englez cuprinde nord-estul Franţei, Belgia şi Olanda, Germania renană. Frânată înainte de Revoluţie de structurile şi barierele Vechiului Regim, iar după Revoluţie de o mică proprietate ţărănească bine înrădăcinată (şi în general de un sector agricol conservator), Franţa va cunoaşte o dezvoltare mai lentă, dar relativ constantă, fără a-şi reduce, dar nici adânci handicapul faţă de Marea Britanie (ca produs pe cap de locuitor; global însă, dată fiind încetinirea creşterii demografice franceze, Franţa, care la începutul secolului producea puţin mai mult decât rivala sa, nu mai reprezintă spre 1900 decât 60% din producţia britanică). În schimb, Statele Unite vor avea o creştere susţinută, economică şi demografi că; această ţară mică, de 4 milioane de locuitori în 1790, va atinge 100 de milioane la începutul Primului Război Mondial, mai mult decât Marea Britanie şi Franţa la un loc; cu puţin înainte de 1870, produsul intern al Statelor Unite îl depăşeşte deja pe cel al Marii Britanii. Foarte dinamică se va dovedi şi economia germană, începând din 1850 şi mai ales după înfrângerea Franţei şi constituirea imperiului în 1871; în ajunul Primului Război Mondial, Germania, la rândul ei, ajunsese din urmă şi chiar depăşise puţin economia britanică (dar la o populaţie superioară şi cu un venit mai mic pe cap de locuitor).

Cronologia şi intensitatea creşterii sunt subiecte de

controversă: statistica, în ciuda aparenţelor, e departe de a fi o ştiinţă exactă. Chiar şi bilanţurile economice actuale diferă destul de mult între ele, în funcţie de metodologia folosită. O realitate complexă şi heteroclită nu poate fi unificată în mod absolut, fără simplificări şi distorsiuni. Cu atât mai mult cu cât e vorba de trecut. Lumea a intrat de puţin timp în era statistică. Pentru perioada prestatistică, trebuie să „născocim" cifre (extrapolate pe baza unei informaţii ce nu se pretează la acest tip de tratament, pentru că este incompletă, disparată, formată în general din date „necantitative") şi să le integrăm în modele matematice coerente. Neîndoielnic, cifrele au multe calităţi; în primul rând, răspund unei justificate dorinţe de precizie (imprimată de mentalitatea occidentală!). Ele nu garantează însă această precizie. Rezultatul e mai curând o imprecizie exprimată prin cifre, spre deosebire de imprecizia „tradiţională" care se exprima prin cuvinte. De asemenea, cantitatea duce uneori la neglijarea aspectului calitativ al lucrurilor. În plus, cifrele permit cu uşurinţă manipularea; pur şi simplu pentru că o serie statistică pare să exprime purul adevăr, chiar şi când nu e cazul. Nu înseamnă că ar trebui să renunţăm la statisticile retrospective. Istoria cantitativă este departe de a fi exactă, însă istoria necantitativă e şi mai inexactă. Trebuie, pur şi simplu, să devenim conştienţi de limitele demersului şi să fim prudenţi.

Astfel, există controverse în ce priveşte prima fază a revoluţiei industriale britanice. „Creşterea accelerată", care ar începe chiar din ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea, este respinsă de anumiţi specialişti ai unei istorii economice cantitative, potrivit cărora performanţele tehnologice şi industriale ale epocii n-au fost de natură să dinamizeze în mod semnificativ ansamblul economiei. În lipsa unei informaţii complete şi adecvate, ne luptăm cu modele matematice demonstrative.[100]

---

100 Despre incertitudinile privind începutul revoluţiei industriale şi al creşterii accelerate, vezi David S. Landes, op. cit., „De la Révolution

Dacă se doreşte o reconstituire cantitativă a evoluţiilor economice occidentale şi mondiale, cercetările statistice minuţioase ale lui Angus Maddison stau la dispoziţia istoricului – cu condiţia să nu ia toate cifrele drept literă de evanghelie. A calcula PIB-ul pe cap de locuitor în preajma anului o mie, în epoca Renaşterii şi chiar la începutul revoluţiei industriale rămâne o operaţie aleatorie şi destul de artificială. Oricum, pentru moment e tot ce poate fi mai avansat în materie de statistică istorică, şi cel puţin reflectă stadiul actual al cercetărilor şi reprezentărilor trecutului.

Angus Maddison propune anul 1820 ca început al creşterii accelerate, reper acceptabil pentru ansamblul Occidentului, cu condiţia să nu minimalizăm creşterea începută de Anglia încă din 1760 (în industria textilă în particular), mai modestă decât cea din secolul al XIX-lea, dar deja semnificativă. Să mai precizăm că în toate aceste tabele statistice valorile sunt convertite – în funcţie de metodologia aleasă – în „dolari internaţionali Geary-Khamis de la 1990". Iată cum s-ar prezenta evoluţia economiei mondiale, într-o imagine de sinteză, pe continente şi pe mari regiuni[101]:

Către anul o mie, PIB-ul pe locuitor este apreciat la 400 dolari pentru ansamblul Europei occidentale; aceeaşi cifră pentru Europa de Est (luată, în această statistică, împreună cu Europa Centrală, dar fără Rusia); Asia (fără Japonia) s-ar situa la 450, şi chiar Africa (datorită ţărilor arabe din nordul continentului) la 425. În 1500, Europa occidentală ajunge deja la 771 dolari, devansând cu mult

industrielle", pp. 247-263. Opinia autorului: „dezvoltarea a cunoscut o ruptură către anii 1760-1770: rate de creştere fără precedent şi mai ales începutul unei transformări profunde a modului de produc ţie" (p. 256).

101 Cifrele care urmează sunt extrase din cea mai recentă reconstituire statistică a lui Angus Maddison: L'Economie mondiale. Statistiques historiques, OCDE, 2003, în special pp. 273-277; de comparat şi cu lucrările lui precedente: L'Economie mondiale. Une perspective millénaire, OCDE, 2001 şi L'Economie mondiale 1820-1992. Analyse et statistiques, OCDE, 1995.

Asia (572), Europa de Est (496) şi Africa (aceasta regresează la 414). În 1820, distanţa creşte şi mai mult: Europa occidentală – 1204, Europa de Est – 683, Asia – 577; Africa – 420. Aşadar, în Vest, spre deosebire de restul lumii, putem constata o creştere moderată, dar continuă şi destul de apreciabilă, care va fi fundamentul creşterii accelerate ulterioare. Aceasta începe spre 1820 cu o spectaculoasă rupere de ritm: O, 98 creştere anuală pe cap de locuitor din 1820 până în 1870 (de şase ori mai rapidă faţă de O, 14 în perioada 1500 – 1820), şi chiar 1, 41 pentru implantările occidentale extraeuropene: Statele Unite, Canada, Australia şi Noua Zeelandă; din 1870 până în 1913, ritmul va fi şi mai rapid: 1, 33, respectiv 1, 81 (tot pe cap de locuitor). Europa de Est (şi Centrală), care intră acum în procesul modernizării/occidentalizării, prezintă la rândul ei ritmuri destul de ridicate: O, 63 şi 1, 39, dar ea pornea de la un nivel mai scăzut. Rusia înaintează în ritmul de O, 63 între 1820 – 1870, şi de 1, 06 între 1870 – 1913; în loc să câştige, ea pierde teren în faţa Occidentului. În paralel, Asia (mai puţin Japonia) pare să dea înapoi între 1820 – 1870, cu un ritm negativ de – O, 10, ca să urce din nou la O, 42 între 1870 – 1913; pentru aceleaşi perioade, Africa este creditată cu O, 35 şi O, 57. Aşadar, între Europa occidentală (şi parţi al Europa Centrală) plus „prelungirile" ei de peste mări, pe de o parte, şi restul lumii (inclusiv Europa de Est), pe de altă parte, decalajul se adânceşte. Cifrele ceva mai ridicate, începând din 1870, pentru Asia şi Africa reflectă intrarea acestor regiuni în siajul Occidentului. În 1913, PIB-ul pe locuitor se ridica la 3458 dolari în Europa Occidentală şi la 5233 în Occidentul extraeuropean, faţă de 1695 în Europa de Est (şi Centrală), 1488 în Rusia, 658 în Asia (mai puţin în Japonia, care ajunsese deja la 1387), şi 637 în Africa.

Ponderea economică a marilor puteri (exprimată. În milioane de dolari 1990) figurează în tabelul de mai jos:

Ţări	1820		1913	
	PIB	PIB pe locuitor	PIB	PIB pe locuitor
Marea Britanie (cu Irlanda)	36 232	1706	224 618	4921
Franţa	35 468	1135	144 489	3485
Germania	26 819	1077	237 332	3648
Statele Unite (în frontierele actuale)	12 548	1257	517 383	5301
Rusia	37 678	688	232 351	1488

Avantajul iniţial al Marii Britanii apare foarte vizibil; de asemenea, creşterea franceză „mijlocie”, în paralel cu o dezvoltare mai rapidă a Germaniei şi Statelor Unite; în sfârşit, Rusia face progrese, dar nu destul de repede: în loc să scadă, distanţa dintre ea şi Occident creşte.

Să re amintim că aceste serii statistice sunt simple reconstituiri, a căror fiabilitate scade pe măsură ce coborâm în timp sau ne îndepărtăm de centrul occidental al lumii. Fără a ne lăsa amăgiţi de o precizie aparentă, putem să le considerăm indicatori aproximativi ai unor evoluţii reale, şi în special ai dinamicii unui Occident care şi-a început creşterea foarte devreme, apoi a accelerat-o, obligând celelalte regiuni să se mişte la rândul lor (chiar dacă în ritmuri mai scăzute).

Secţiune 5.02 Întârzierea celorlalţi: interpretări

Aceste cifre nu sunt pe gustul tuturor. Superioritatea Occidentului, proclamată acum vreo sută de ani ca o axiomă, şi cu o doză bună de aroganţă, este în zilele noastre contestata, în lumea neoccidentală, bineînţeles, care vrea să-şi reabiliteze şi să-şi pună în valoare istoria proprie, dar şi în Vest, unde are loc un fenomen de „conştiinţă vinovată” şi unde „corectitudinea politică” impune mai multă modestie şi tratarea celorlalţi pe picior de egalitate. Este uimitor cât de sensibili sunt istoricii (inclusiv cei care lucrează cu cifre „reci”) la „aerul timpului” (al timpului prezent mai mult decât al celui trecut). În special ofensiva economică recentă a Extremului Orient (a celor pe care Occidentul rasist din

1900 îi numea, cu un amestec de dispreţ şi teamă, „galbenii”) e de natură să marcheze spiritele.

Într-o carte intitulată *ReOrient. Global Economy in The Aslan Age* (1998), André Gunder Frank (de la Universitatea din Toronto) respinge pluralismul „economiilor-lumi”, drag lui Fernand Braudel şi Immanuel Wallerstein, identificând o economie mondializată încă din primele secole ale epocii moderne. Pentru el, motorul acestui angrenaj economic la scară planetară nu este Europa, nu este Occidentul, ci pur şi simplu Asia, şi în special China, India şi sud-estul continentului. Nici vorbă aşadar de o superioritate occidentală înainte de 1800, ci din contră. Câţiva istorici indieni (dar şi neindieni) dăduseră tonul, apreciind economia indiană din secolul al XVIII-lea ca deosebit de înfloritoare; nimic n-ar fi împiedicat-o să-şi continue evoluţia şi să ajungă eventual la mecanizare… Nimic în afară de presiunea occidentală (britanică în cazul Indiei).

În ultimul timp, s-au înmulţit lucrările care se străduiesc să demonstreze superioritatea economiilor asiatice (chineză, indiană, japoneză) faţă de economia Occidentală, cel puţin până la sfârşitul secolului al XVIII-lea, uneori chiar până la jumătatea secolului al XIX-lea. Prin urmare, „corect istoric” ar fi să coborâm Occidentul cu o treaptă şi să ridicăm cu o treaptă civilizaţiile concurente – mai precis Asia, cu o preferinţă pentru China – până la un soi de cvasiegalitate, sau chiar cu un anume avantaj al părţii neeuropene.

Şi, cum spunea generalul de Gaulle, intendenţa se conformează – adică cifrele. Clasicul genului este istoricul elveţian Paul Bairoch, care încă de la sfârşitul anilor ’70 scotea din pălărie o Chină mai bogată decât Occidentul, în chiar momentul declanşării revoluţiei industriale. Calculat în dolari (la valoarea din 1960), produsul naţional brut pe locuitor ar fi fost în 1800 de 228 în China, faţă de 213 în Europa Occidentală. Pentru India, cifra propusă era între 160 şi 210 dolari, tinzând la egalitatea cu Occidentul.

Japonia era deja creditată cu 160 dolari în 1750, atingând probabil un nivel cvasioccidental către 1800. Concluzia: Occidentul n-ar fi depăşit efectiv celelalte civilizaţii decât în cursul secolului al XIX-lea. Fernand Braudel a preluat, fără să clipească, rezultatele lui Bairoch[102]; prestigiul cifrelor este uluitor!

Într-o sinteză mai recentă a istoriei economice şi sociale a lumii (publicată în 1997), Paul Bairoch proclamă superioritatea economică şi tehnologică pe care India şi China ar fi avut-o asupra Occidentului în secolul al XVI-lea. Occidentul ar fi progresat mai rapid abia în secolul al XVIII-lea, spre deosebire de restul lumii, afectat de un uşor regres. Dar până în 1800 s-ar fi menţinut o cvasiegalitate (în 1750, actualele ţări dezvoltate ar fi avut un PIB pe locuitor de 182 dolari la valoarea din 1960, cu puţin sub nivelul Lumii a treia, creditată cu 188 dolari; în 1800, avantajul trece, la limită, de cealaltă parte: 198 la 188 dolari).[103]

Ajunşi aici, să repetăm cele spuse deja. Aceste statistici sunt „construite"; ele depind de ceea ce autorii lor consideră a fi adevărul. Se va spune că şi celelalte serii ale lui Angus Maddison în special) sunt de asemenea construite, şi nu mai puţin orientate ideologic (într-un sens mai favorabil Vestului). E absolut adevărat; dar cel puţin corespund unei dinamici istorice verificabile şi sunt de natură a lămuri condiţiile formidabilei expansiuni a Occidentului de după 1800. E mai logic să concepi o expansiune bazată pe o lungă evoluţie prealabilă decât să imaginezi un Occident ţâşnind pe neaşteptate după ce trece pragul lui 1800: un Occident mai sărac decât China, dar care face legea în China. O asemenea versiune, deşi absurdă, are grijă să sugereze o morală ideologică:

---

102 Fernand Braudel, op. cit., vol. III, pp. 460-461. Vezi şi articolul lui Paul Bairoch, „Ecarts internationaux des niveaux de vie avant la Révolution industrielle", Annales E.S.C., 1/1979, pp. 145-171.

103 Paul Bairoch, Victoires et déboires. Histoire économique et sociale du monde du XVIe siècle a nos jours, Paris, 1997, vol. I, pp. 109-111 şi 529-531.

Occidentul s-ar fi impus mai puţin datorită calităţilor sale, şi mai mult prin violenţă şi cucerire, blocând astfel evoluţia prosperă şi paşnică a celorlalte popoare. Rămâne de apreciat dacă forţa singură ar fi fost suficientă, în lipsa unei superiorităţi tehnologice şi economice. (În realitate, superioritatea calitativă a Occidentului – în ştiinţe, tehnologie, răspândirea cunoaşterii – pare clar stabilită; cum s-o asociem cu o inferioritate – sau doar cu o egalitate – cantitativă?)

Reconstituirile recente ale lui Angus Maddison spulberă mitul unei întâietăţi economice chineze. Pentru intervalul 1500 – 1820, ele atribuie Chinei (probabil mai aproape de ierarhia reală) un produs pe locuitor staţionar de 600 dolari, mult sub acelaşi indicator care în Occident ar fi de 771 dolari în 1500, 890 dolari în 1600, 998 dolari în 1700 şi 1204 dolari în 1920. India apare într-o poziţie şi mai modestă, cu un nivel stagnant de 550 dolari (cum să facă faţă unei Anglii „cotate" la 1250 dolari în 1700 şi la 1700 dolari în 1820?).[104]

Superioritatea Occidentului a fost structural a, nu conjuncturală. În legătură cu acest aspect, este interesant să-l vedem pe Braudel care, după ce face un bilanţ impresionant al economiei occidentale, remarcându-i extraordinara complexitate, cedează şi el unui anume relativism, introducând, nu tocmai coerent, factorul „şansă" în reuşita celor care-au ajuns să domine lumea. Occidentul ar fi beneficiat „de întâmplări, de violenţele istoriei, de o strâmbă împărţire mondială a şanselor". În Anglia, „revoluţia maşinistă ar fi rezultat din ocazii tehnice şi politice şi din oportunităţi economice"[105]. În secolul al XV-lea, China ar fi putut să devanseze Occidentul pe oceanele globului, şi chiar Rusia, în secolul al XVIII-lea, ar fi putut să treacă înaintea Angliei... Câte săgeţi la adresa modelului Occidental şi în special a capitalismului!

---

104 Angus Maddison, L'Economie mondiale. Statistiques historiques, p. 276.

105 Fernand Braudel, op. cit., vol. II, pp. 518 şi 509.

Tactica de a relativiza virtuţile Occidentului apare chiar pe parcursul secolului al XIX-lea, într-o epocă de evidentă supremaţie occidentală, dar când existau, pare-se, şi alte model e la fel de promiţătoare. E, în tot cazul, ceea ce susţine Jean Batou într-o carte cu titlu explicit: *Cent ans de résistance au sous-développement. L'industrialisation de l'Amérique latine et du Moyen-Orient face au défi européen, 1770 – 1870*. Pe urmele lui Bairoch, autorul începe prin a afirma că „spre 1800, ţările din actuala Lume a Treia par să dispună de un venit şi de un produs industrial pe locuitor comparabile cu cele din actualele regiuni dezvoltate; până în 1860, au scăzut însă la jumătate, respectiv un sfert din valorile acestora”.[106] În esenţă, ruptura s-ar fi produs între 1830 şi 1860 (iată ascensiunea Occidentului întârziată cu câteva decenii în plus). Mai multe ţări ar fi încercat să reziste dominaţiei Occidentale prin politici proprii de industrializare (lista e lungă: Turcia, Egipt, Persia, Tunisia, Brazilia, Mexic, Columbia, Paraguay). Tentativele cele mai ambiţioase au fost înregistrate în Egipt, pe timpul lui Mehmet Ali, între 1805 – 1848, şi în Paraguay, între 1811 – 1870. Ceea ce le lipsea acestor ţări, recunoaşte autorul, era o clasă burgheză; prin urmare, „statul-antreprenor egiptean sau paraguayan a constituit un răspuns provizoriu şi original la absenţa burgheziei naţionale independente”[107]. Aşadar, o industrie fără burghezie, o industrie de stat: o cale neoccidentală, opusă liberalismului burghez. Iniţiativa ar fi putut funcţiona, şi o vreme chiar a funcţionat. Făcând abstracţie de câteva deficienţe structurale (aparent neesenţiale), răspunderea pentru acest eşec ar reveni „presiunii directe a Occidentului, comercială, diplomatică şi militară”; mai explicit, a fost „consecinţa politică, socială

106 Jean Batou, Cent ans de résistance au sous-développement. L'industrialisation de l'Amérique latine et du Moyen-Orient face au défi européen, 1770- 1870, Geneva, 1990, p. 1.

107 Ibidem, p. 422.

şi economică a unei intervenţii militare străine”[108]

Pentru Paul Bairoch, care-şi reia demersul în sinteza sa din 1997, Egiptul ar fi fost, către 1838, „o ţară industrializată”, situată, ca producţie industrială pe locuitor, „la un nivel mai ridicat decât Rusia şi chiar decât Italia”. După 1840, trei factori ar fi determinat declinul economiei egiptene: tratatul comercial anglo-turc, care a deschis ţara produselor britanice; înfrângerea sa de către Imperiul Otoman, susţinut de aceeaşi britanici, în 1841; şi „condiţiile climatice proaste” care au dus la „recoltele slabe” (de data asta, se pare, fără intervenţie britanică).[109] În acelaşi timp, din cauza colonizării, o dezindu-strializare brutală lovea India; tot presiunea occidentală ar explica şi dezindu-strializarea, mai limitată, a Chinei.

Din aceste exerciţii de reinterpretare istorică decurg explicit sau implicit câteva concluzii: superioritatea Occidentului este un fenomen recent; există şi alte căi de dezvoltare (etatiste, neliberale) la fel de performante; numeroase ţări au fost împiedicate de Occident să-şi aplice programul de industrializare; Occidentul s-a îmbogăţit pe spinarea celorlalţi; nu performanţele proprii i-au permis să domine lumea, ci această dominaţie i-a asigurat un potenţial superior.

Putem aprecia sau nu aceste scenarii în calitatea lor de construcţii teoretice. Principalul lor defect e că sunt false, sau cel mult amestecă un adevăr relativ cu o prea mare doză de iluzie. Este un fapt că, în secolul al XIX-lea, Occidentul a ajuns să domine efectiv lumea şi că adesea a făcut-o cu dispreţ şi brutalitate. Dar şi-a cucerit această poziţie pentru că dispunea de o superioritate *reală* – economică, tehnologică, ştiinţifică, militară etc. Fără această superioritate copleşitoare, cum ar fi putut să învingă o lume cu mult mai mare decât el (şi tot atât de dezvoltată)? Expansiunea colonială a înăbuşit, desigur, veleităţile de dezvoltare paralelă, însă ar fi naiv să credem

108 Ibidem, p. 6.

109 Paul Bairoch, op. cit., vol. II, pp. 957-959.

că fără Occident „ceilalţi” ar fi inventat singuri înalta tehnologie şi bunăstarea generalizată! Până în prezent, singura dezvoltare industrială şi tehnologică reuşită rămâne cea indicată de formula occidentală: burghezie, liberă iniţiativă, economie concurenţială. Mehmet Ali a fost un personaj remarcabil; a încercat să creeze un Egipt puternic şi modern, mizând mai ales pe industria textilă. Dar asta nu se putea realiza printr-un simplu act de voinţă. Un secol mai târziu, o cale diferită a fost încercată, cu mult mai multă rigoare şi mai multe mijloace, de ţările comuniste. Acestea aveau deja o burghezie şi o piaţă liberă (chiar dacă, în cele mai multe cazuri, slab dezvoltate); comuniştii le-au lichidat, pentru a construi mai bine prin acţiunea unui stat atotputernic. Rezultatul a fost dezastruos, deşi de data asta n-a existat nicio agresiune economică sau militară a Occidentului; din contră, după o perioadă de carantină economică şi politică, Occidentul şi-a schimbat tactica, oferind cu generozitate credite, tehnologie şi chiar produse agricole, înghiţite în sisteme economice care se încăpăţânau să nu funcţioneze.

Discreditarea modelului occidental e contestabilă din punct de vedere istoric, şi riscantă politic. Ideea că dezvoltarea se face la comandă şi că există strategii multiple i-ar putea costa scump pe cei care s-ar lansa (cum a făcut-o deja comunismul) în experimente nesăbuite.

Progresul

Trei cuvinte definesc Occidentul secolului al XIX-lea, atât Occidentul real, cât şi Occidentul imaginar, Occidentul aşa cum aspira el să devină. Trei cuvinte care au devenit mituri şi au marcat profund, în bine şi în rău, ultimele două secole din istoria omeniri i. Aceste cuvinte sunt *Progres*, *Democraţie* şi *Naţiune*. Toate trei sunt de concepţie pur Occidentală, exprimând o istorie specifică şi un context specific socio-economic şi cultural; cum însă toată lumea evoluează material şi cultural în siajul Occidentului, aceste invenţii ideologice, la fel ca invenţiile tehnologice, vor cunoaşte o răspândire planetară, cu adaptările şi

deformările de rigoare, pentru că receptarea se face, obligatoriu, în condiţiile particulare ale fiecărei comunităţi. În fapt, Occidentul însuşi, spaţiu al diversităţii şi confruntării, a dat acestor modele ideale interpretări diferite şi chiar total contradictorii. Rezultatul va fi o istorie foarte agitată, sfâşiată între mulţimea soluţiilor care-i sunt propuse – şi uneori impuse.

Progresul, mai întâi. Nu este inutil să reamintim că civilizaţia occidentală s-a remarcat de timpuriu printr-o vocaţie „progresistă”: punerea în valoare a timpului, setea de perfecţionare şi de autodepăşire, exprimată în doctrina creştină şi, mai imperios, în mişcările milenariste, o vocaţie specială pentru inovaţiile tehnologice şi aplicaţiile lor industriale… Progresul material era abia perceptibil, cuvântul încă nici nu exista, dar germenul era prezent. Occidentul nu şi-a pus problema să-şi schimbe calea, ci doar să-şi accelereze înaintarea. Prefigurarea progresului, transmisă de la un secol la altul, se află la originea progresului însuşi, a unui progres în acelaşi timp material şi conceptualizat teoretic, observabil de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, şi care se afirmă deplin în cursul secolului al XIX-lea.

Progresul era pregătit, era visat şi aşteptat, dar irupţia şi amploarea lui au depăşit previziunile cele mai îndrăzneţe. Se trecea efectiv, şi într-o perioadă scurtă, de la un tip de societate la altul. Să încercăm să înţelegem uimirea omului Occidental: abia ieşise dintr-o civilizaţie, desigur imaginativă, şi mai dinamică decât celelalte, dar tot lentă în evoluţiile ei materiale şi legată de structuri tradiţionale, pentru a intra, aproape de la o zi la alta (la scara istoriei), în noua societate tehnologică, industrială şi urbană. Această situaţie provoca un soi de beţie. Viitorul părea să rezerve miracole în lanţ (ştiinţifice, tehnologice, biologice, sociale) şi fiecare putea să-l organizeze în funcţie de gusturile şi opţiunile lui ideologice.

Declanşată la sfârşitul secolului al XVIII-lea, „revoluţia timpului” ajunge să mute complet hotarele şi să

redefinească sensul Universului şi al destinului uman. Înrudită cu schema progresului, teoria evoluţionistă (ilustrată de Lamarck la începutul secolului, apoi de Darwin şi epocala sa carte *Evoluţia speciilor*, apărută în 1859) pune în evidenţă lunga evoluţie a vieţii, o viaţă care vine de departe, perfecţionată fără încetare, înaintând spre un viitor nedeterminat. În paralel, Boucher de Perthes descoperă preistoria şi odată cu ea o lungă istorie a omului, foarte diferită de cea pe care interpretarea teologică o rezuma la câteva mii de ani. Imperiul timpului să lărgeşte enorm, în amonte şi în aval. Nu e deloc o revenire la timpul infinit, dar ciclic şi amorf al Anticilor şi al celorlalte civilizaţii tradiţionale. Acest timp desacralizat rămâne, la fel ca timpul creştin, încărcat cu sens; este un timp „orientat", care duce la împlinirea vieţii şi a fiinţei umane. Deplasându-se de la un registru la altul, civilizaţia nu se trădează: ruptura este vizibilă, dar ea ascunde, nu mai puţin, o continuitate profundă.

Evoluţionismul susţinea progresul, dovedind că acesta se integra perfect în legile naturii. Ieşită din natura inertă, viaţa a evoluat treptat până la apariţia omului; la rândul său, omul a evoluat treptat de la starea primitivă la culmile atinse de epoca modernă. Dar drumul nu se încheia aici: iată că omul preia ştafeta, iar ambiţia lui, acţionând deopotrivă asupra lumii înconjurătoare şi asupra lui însuşi, este să facă mai mult şi mai bine decât natura.

Pentru a ilustra o asemenea viziune a lucruri lor, cercetătorul are de ales dintr-o mare varietate de texte. Iată-l pe Ernest Renan, care crede, în 1848, că a sosit timpul de a „organiza ştiinţific umanitatea", consecinţele – detaliate într-o altă lucrare, din 1871 – fiind exaltante: „O largă aplicare a descoperirilor fiziologiei şi a principiului selecţiei ar putea duce la crearea unei rase superioare. […] Până acum, natura a făcut ce-a putut […] Este misiunea ştiinţei să preia lucrarea din punctul în care a lăsat-o natura […]. Aşa cum umanitatea a ieşit din animalitate, la

fel divinitatea va ieşi din umanitate.”[110] După o logică foarte occidentală, religia devine ştiinţă, iar ştiinţa, religie.

Pentru un inventar al scenariilor despre viitor imaginate în secolul al XIX-lea, este util să fie consultată cartea lui Camille Flaminarion, *La Fin du monde*, apărută în 1894 şi care, în ciuda titlului cu aer apocaliptic, nu face decât să împingă cât mai departe (apelând la cunoştinţele şi argumentele epocii) sfârşitul umanităţii. După Flaminarion, Pământul era încă relativ tânăr. Apărută în urmă cu zece milioane de ani, viaţa terestră avea în faţa ei încă zece milioane de ani. Omul era abia la începutul unei foarte lungi cariere, şi era menit să atingă, în mileniile viitoare, un înalt nivel de perfecţiune biologică şi intelectuală.

Utopia viitorului era la zenit. În această categorie, texte fanteziste (dar foarte caracteristice pentru o stare de spirit, tocmai pentru că sunt fanteziste) coexistă cu prospectări cu aparenţă mai mult sau mai puţin ştiinţifică (dar la fel de fictive; nimeni n-a reuşit vreodată să prevadă viitorul „adevărat”). Cei mai ambiţioşi sunt profeţii care oferă, la cheie, formule de organizare socială adaptate la „cea mai bună dintre lumi”. Acestea evoluează de la un capitalism foarte perfecţionat la un comunism şi mai perfecţionat. Este uşor de constatat transferarea milenarismelor în ideologii, gândirea ştiinţifică înlocuind teologia, dar luând de la ea o fervoare de factură religioasă. Saint-Simon mizează pe clasa „industriaşilor”: patroni, muncitori şi ingineri laolaltă, combinaţie armonioasă de socialism şi capitalism; succesorii săi – „saint-simonienii” – vor pune surdină reformei sociale, insistând pe virtuţile dezvoltării industriale, creatoare de bogăţie, în folosul întregii societăţi. Auguste Comte imaginează şi el o soluţie „sintetică”, vrând nu doar să organizeze umanitatea, ci şi s-o înzestreze cu o nouă

110 Ernest Renan, L’avenir de la science. Pensées de 1848, ediţia a II-a, Paris, 1890, p. 37, şi „Dialogues philosophiques” (1871), în Dialogues et fragments philosophiques, ediţia a IV-a, Paris, 1895, pp. 116-118.

religie, ai cărei stâlpi erau iubirea, ordinea şi progresul (ultimii doi destul de conformi cu ideologia celui de-al doilea Imperiu). În schimb, alţi profeţi propun o refacere completă, până la celula de bază a societăţii; de pildă Fourier, cu sistemul lui de falanstere: federaţie planetară de mici comunităţi egalitare, armonioase şi fericite.

Cel care a pus la punct scenariul cel mai revoluţionar, mai coerent şi mai influent a fost totuşi Marx. El a proiectat la scara întregii istorii tipul de polarizare şi exploatare socială ce caracterizează (mai ales în Anglia) faza „sălbatică" a revoluţiei industriale. Lupta de clasă devine astfel motorul istoriei. Socializarea crescândă determinată de industrializarea capitalistă şi exploatarea crescândă a proletariatului (supus unei „pauperizări absolute") nu puteau avea alt deznodământ decât revoluţia proletară, fondatoare a unei noi ordini sociale, fără proprietate privată şi fără clase antagoniste. Era „viitorul luminos" al comunismului, o lume liberă, egalitară şi prosperă. Argumentele ştiinţifice ale lui Marx, analiza lui economică rafinată şi o filosofie a istoriei foarte elaborată abia dacă ascund fondul în esenţă milenarist al acestui proiect. La fel ca milenariştii, Marx propune *sfârşitul istoriei*, prin instaurarea unei faze post-istorice de armonie şi fericire. Totul tradus în termeni desacralizaţi: legile istoriei înlocuiesc Providenţa, iar proletariatul e noul Mesia, salvatorul omenirii. Obiectivul însă rămâne acelaşi. *Internaţionala*, faimosul imn proletar, exprimă lucrurile şi mai explicit, într-un limbaj apocaliptic şi milenarist cât se poate de pur: „Să-nceapă al lumii vechi apus"; „Sfârşiţi odată cu trecutul negru"; „Hai la lupta cea mare" şi, pentru a sugera societatea comunistă de mâine: „Pe cer luci-va-ntotdeauna al înfrăţirii soare sfânt"[111].

Să precizăm că aceste perspective „luminoase" erau rezervate Occidentului (chiar dacă mai apoi aveau să se

111 Despre comunism şi, în general, despre „viitorul luminos", vezi Lucian Boia, La Mythologie scientifique du communisme, Paris, 2000; traducere românească: Mitologia ştiinţifică a comunismului, Humanitas, Bucureşti, 1999 şi 2005.

extindă la întreaga lume). În chip logic, comunismul – expresia cea mai înaltă a evoluţiei istorice şi a progresului – trebuia să fie instaurat, în urma unei revoluţii proletare, acolo unde tehnologia şi industria vor fi atins nivelul cel mai înalt. Că lucrurile s-au petrecut invers – comunismul câştigând partida (provizoriu) în ţările cel mai puţin dezvoltate – e altă istorie, care va fi discutată separat.

Prins în vârtejul unei evoluţii accelerate şi al unui imaginar ce produce formule de viitor pe bandă rulantă, secolul al XIX-lea a accentuat şi diversificat o dihotomie intelectuală absolut caracteristică pentru formula Occidentală. E un amestec contradictoriu de optimism şi pesimism ce ia amploare, la cele două extremităţi ale sale, pe măsură ce ritmul istoriei se intensifică. Obsedată de viitor, civilizaţia occidentală este, neîndoielnic, mult mai optimistă decât oricare alta. Dar, tot din cauza viitorului, este şi cea mai pesimistă. De la o perioadă la alta, ea devine din ce în ce mai optimistă şi din ce în ce mai pesimistă. E consecinţa inevitabilă a impactului avut asupra minţilor de o lume fluidă şi care se transformă tot mai repede. În general, secolul al XIX-lea, prima perioadă aflată integral sub semnul progresului, afişează un aer destul de încrezător. Este mai optimist decât epocile precedente, mai optimist şi decât secolul următor, secolul XX. Dar îngrijorările îşi fac drum, mai ales teama că o dezvoltare tehnologică şi industrială fără limite s-ar putea întoarce împotriva omenirii. Nu va fi cea mai bună dintre lumi, ci dimpotrivă, cea mai rea, o lume bogată poate, dar nefericită.

Utopia este urmată de aproape de anti-utopie. În *Le Monde tel qu'il sera* (1846), unul din primele specimene de literatură anti-utopică, Emile Souvestre descrie o societate îngrozitoare, cea din anul 3.000, în care „omul devenise sclavul maşinii, iar interesul luase locul iubirii". O asemenea lume nu merită decât să piară; cititorul este invitat la un spectacol teribil, în care se văd „fluvii ieşite din matcă, incendii înaintând în valuri de flăcări şi, în

această distrugere generală, neamul omenesc fugind cu disperare”[112].

Către sfârşitul secolului, interpretările negative se înmulţesc. Friedrich Nietzsche îşi exprimă dezgustul faţă de modernitate şi pentru omul creat de civilizaţia occidentală; Max Nordau intitulează *Degenerescenţă* (1893) una din analizele sale socio-culturale; iar câţiva ani mai târziu, Georges Sorel pune în gardă contra *Iluziilor progresului* (1908). În Statele Unite, Brooks Adams formulează o „lege a civilizaţiei şi a decăderii” (*The Law of Civilization and Decay*, 1896), care aşază civilizaţia modernă în ajunul unui cataclism, comparabil cu cel care a zdrobit Imperiul Roman. În imaginarul epocii, lucrurile cele mai bune şi cele mai rele merg mână-n mână; viitorul se anunţa strălucit sau înfricoşător, soluţiile de mijloc având mai puţină trecere.[113]

Venerat sau temut (dar niciodată banalizat), progresul devenise o religie, asumând, într-o atmosferă parţi al desacralizată, funcţia lui Dumnezeu, şi uneori a Diavolului. În scenariul „pozitiv” (dominant), Occidentul se simţea investit cu o misiune (amintind de psihologia Cruciadelor sau de căutarea Paradisului). El trebuia să-şi depăşească propria condiţie şi să civilizeze lumea. „Ceilalţi” trebuiau să se supună ori să dispară. Unii credeau că vocaţia Chinei era să devină colonie australiană (dată fiind relativa proximitate *dintre* cele două ţări).[114] „Legea progresului” îi inspiră lui Jules Verne (bun burghez şi bun occidental) câteva rânduri foarte caracteristice pentru spiritul timpului: „E legea progresului. Indienii vor dispărea. În faţa rasei anglo-saxone, australienii şi tasmanienii au dispărut. În faţa cuceritori lor Far-Westului,

112 Emile Souvestre, Le Monde tel qu’il sera, Paris, 1846, p. 321.

113 Lucian Boia, La Fin du monde. Une histoire sans fin, cap. 7: „La Crise de 1900”.

114 Prevost-Paradol, La France nouvelle, Paris, 1868, p. 401: „China, de care ele [statele Australiei] sunt mai aproape decât orice altă naţiune civilizată, le va recunoaşte ca stăpân mai devreme sau mai târziu”.

dispar indienii din America de Nord. Poate că, într-o zi, arabii vor dispărea în faţa colonizării franceze.[115]

Europa îşi descoperă o superioritate zdrobitoare, ce nu avea nimic conjunctural, ţinând chiar de esenţa ei. Pentru Jules Michelet, apostol al libertăţii, această superioritate şi calităţile derivate cresc de la est spre vest. „Europa – scrie el – este un pământ liber: sclavul care ajunge aici este eliberat; a fost cazul pentru omenirea fugită din Asia. În această lume aspră a Occidentului, natura nu dăruieşte nimic de bunăvoie; ea impune ca lege necesară exercita-rea libertăţii.”[116] Prin această poziţie geografică şi morală, Europa era superioară Asiei, de asemenea, Europa Occidentală era superioară Europei răsăritene, iar Franţa, pământ occidental prin excelenţă, era desigur superioară tuturor celorlalţi!

Desconsiderarea „celorlalţi” a cunoscut în secolul al XIX-lea faza cea mai acută. Atitudinea corespundea unui avans şi unei dominaţii reale. În secolul al XVIII-lea, Occidentul nu avea încă un avantaj decisiv. Dar în secolul al XIX-lea, odată cu revoluţia tehnologică şi industrială, partida părea deja câştigată, iar avansul faţă de ceilalţi era enorm şi imposibil de recuperat. Negrii erau dispreţuiţi mai de mult; evoluţionismul incipient al secolului al XVIII-lea credea că face operă ştiinţifică plasându-i între omul alb şi maimuţă.[117] Civilizaţiile mai evoluate încă făceau figură onorabilă. China era privită în acelaşi timp cu condescendenţă şi cu respect. Către 1850 însă, China e în cădere liberă, la fel ca toţi ceilalţi. „Un regim imbecil şi barbar”: e diagnosticul lui Tocqueville, căruia interesul filosofilor din Epoca Luminilor pentru „modelul chinez” i se

115 Jules Verne, La Jangada. Huit cents lieues sur l’Amazone, partea I, cap. V.

116 Jules Michelet, Introduction a l’histoire universelle, ediţia a III-a, Paris, 1843, p. 22.

117 Despre imaginarul raselor, lucrarea mea Entre l ’Ange et la Bête. Le mythe de l’Homme diffèrent de l’Antiquité à nos jours, Paris, 1995; traducere românească: Între înger şi fiară. Mitul omului diferit din Antichitate până astăzi, Humanitas, Bucureşti, 2004.

pare bizar.[118] Ierarhia umană e temeinic fixată: albii sus, galbenii la mijloc, negrii jos. Clasificări mai nuanţate nu ezitau să divizeze şi spaţiul alb. Pentru unii, superioritatea nordicilor părea incontestabilă, de vreme ce progresul marcase Nordul mult mai vizibil decât Sudul. Antropologul şi geograful german Friedrich Ratzel nu ezita să meargă până la capătul acestei logici, postulând superioritatea Nordului asupra Sudului în sânul aceleiaşi naţiuni: germanii, americanii, francezii sau italienii din nord păreau prin natură mai înzestraţi decât compatrioţii lor din sud. Avântul Occidentului, şi în particular al anumitor ţări din Occident, a creat atât condiţiile unei dominaţii aproape complete a lumii, cât şi pe cele ale afirmării unui imaginar rasist şi discriminator.

Dar jocurile viitorului nu sunt făcute o dată pentru totdeauna. Mai puţin bogaţi şi mai puţin puternici, şi de asemenea mai puţin creativi (după interpretarea occidentală), ceilalţi erau în schimb mai numeroşi, iar numărul, într-un fel sau în altul, putea să-i favorizeze. Gobineau se temea de metisaj; după el, civilizaţia construită de arieni n-ar face faţă unei degradări biologice. Alţii schiţau deja scenarii de invazie: invazia neagră, eventuală, deşi puţin probabilă; în schimb, invazia galbenă (chinezi şi japonezi reuniţi) părea plauzibilă, iar pe la 1900 a devenit un subiect la modă. Cât despre consecinţele avute în vedere, e suficient să-i dăm cuvântul lui Charles Richet, fiziolog francez şi laureat, în 1913, al Premiului Nobel pentru medicină: „Dacă istoria ar cunoaşte acest lucru absurd, inadmisibil – lichidarea sau dominarea rasei albe de către rasa galbenă –, ar fi un cataclism la fel de grav ca cel mai teribil fenomen meteoritic ce ne-ar putea lovi planeta: căci soarta viitoare a omului ar fi compromisă. Pagodele, caricaturile şi limbile monosilabice ar în locui splendida noastră civilizaţie ariană, iar acesta ar

118 Alexis de Tocqueville, L’Ancien Régime et la Révolution, Paris, 1856, cartea III, cap. III.

fi începutul reîntoarcerii la animalitate."[119] Richet exprimă, cu exces, amestecul de orgoliu şi de teamă al epocii sale.

Democraţia

La fel ca progresul, democraţia este o creaţie occidentală modernă (sfârşitul secolului al XVIII-lea, secolul al XIX-lea), jumătate reală, jumătate imaginară, cu rădăcini în istoria anterioară a Occidentului.[120] Nu atât de adânci totuşi ca să ajungă la istoria Greciei antice şi a democraţiei ateniene. Democraţia occidentală era deja configurată atunci când, spre mijlocul secolului al XIX-lea, modelul atenian a fost invocat ca precedent; altminteri, acesta era de o factură diferită (democraţie directă, spre deosebire de democraţia reprezentativă modernă; concepţie inegalitară asupra condiţiei umane, exprimată prin excluderea mai multor categorii, precum sclavii, singurii beneficiari ai unei anumite egalităţi fiind grupul restrâns al cetăţenilor; în fine, puţină sensibilitate pentru drepturile individului, esenţiale în democraţia modernă). Din precedentul grec, Occidentul a reţinut mai mult cuvântul decât realitatea; iar asta nu priveşte doar democraţia: Occidentul şi-a asumat moştenirea antică, dar a construit o civilizaţie mult diferită, al cărei punct de plecare e mai curând în Evul Mediu decât în Antichitate. Să reamintim anumite condiţii şi evoluţii care-au pregătit calea democraţiei: religia creştină proclamând demnitatea egală a oricărei fiinţe umane; o ţărănime dependentă, desigur, dar beneficiind (spre deosebire de fostul sclav) de o minimă libertate şi de conştiinţa drepturilor sale; oraşele

---

119 Jacques Decornoy, Peril jaune, peur blanche, Paris, 1970.

120 În legătură cu aceste subiecte, am reluat parţial argumentarea din lucrarea mea, Le Mythe de la démocratie, Paris, 2002; traducere românească: Mitul democraţiei, Humanitas, Bucureşti, 2002 şi 2007. Cazul francez este ilustrat de lucrările lui Pierre Rosanvallon: Le Sacre du citoyen. Histoire du suffrage universel en France, Paris, 1992, şi La Démocratie inachevée. Histoire de la souveraineté du peuple en France, Paris, 2000. Mai multe exemple şi statistici sunt scoase din culegerea Questions de démocratie, ediţie de Patrick Cabane! şi Jean Mare Février, Toulouse, 2000.

şi burghezia, fermenţi ai libertăţii şi ai progresului social în plin Ev Mediu; dezvoltarea instrucţiei (chiar şi la un nivel social modest); o societate tot mai diferenţială şi „individualizată”; un lung „exerciţiu” în propunerea de soluţii alternative, de la ereziile Evului Mediu până la filosofia Luminilor; un ideal egalitar persistent, promovat într-o primă fază de mişcările milenariste, reluat apoi şi accentuat de ideologiile revoluţionare; şi, evident, dinamica economică şi socială, specifică Occidentului, impunând o readaptare permanentă a instituţiilor şi a raporturi lor interumane.

S-a produs astfel, în Vest, o lungă „acumulare” democratică, contrastând din ce în ce mai mult cu edificiul socio-politic inegalitar şi autoritar. Această contradicţie a provocat criza şi căderea Vechiului Regim. Exceptând Anglia, cu liberalismul ei timpuriu, faza revoluţionară, concentrată mai ales la sfârşitul secolului al XVIII-lea şi începutul secolului al XIX-lea (Revoluţia americană, Revoluţia Franceză şi prelungirile ei europene), a inversat complet semnele. Cuvintele cheie au devenit *libertate* şi *egalitate* („oamenii se nasc şi rămân liberi şi egali în drepturi”, proclamă *Declaraţia drepturilor omului şi ale cetăţeanului*, din 26 august 1789; iar sloganul Revoluţiei Franceze este „libertate, egalitate, fraternitate”). Democraţia, care încă nu-şi găsise numele, era deja instaurată în planul simboluri lor, aproape de la o zi la alta (dovadă că era pregătită de mult). Dar, dincolo de un anume nivel de aşteptare, implementarea ei reală ridica probleme mai complicate şi chiar insolubile.

Motivul este că democraţia perfectă, care înseamnă deopotrivă *suveranitate a poporului*, *libertate* şi *egalitate*, alunecă simţitor spre o reţetă utopică. Indiferent de proclamaţiile de principii, libertatea şi egalitatea nu pot merge până la expresia lor absolută; în orice organism socio-politic acţionează, nu mai puţin eficace, tendinţele opuse ale constrângerii şi ierarhizării. În plus, este esenţial să luăm în considerare – Tocqueville a remarcat corect –

comportamentul contradictoriu al cuplului libertate-egalitate. Acesta funcţionează acceptabil într-un registru mediu şi limitat; dar pe măsură ce se măreşte doza, unul din cele două principii tinde să-l elimine pe celălalt. O societate absolut liberă ar fi perfect inegalitară: cei puternici s-ar impune pe socoteala celor slabi. Şi invers, o societate absolut egalitară n-ar putea fi condusă decât prin constrângere. Liberalismul „sălbatic" din secolul al XIX-lea şi experienţa comunistă de mai târziu ilustrează până la un punct aceste două derapaje opuse. Epoca manifesta – e altă constatare a lui Tocqueville – un ataşament popular mai puternic pentru egalitate decât pentru libertate; într-adevăr, majoritatea occidentalilor încă aveau un nivel de viaţă modest şi se simţeau umiliţi atât de sărăcia lor, cât şi de bogăţia ostentativă a unei minorităţi (în zilele noastre, ar fi mai curând invers: o condiţie socială ameliorată şi mai multe puncte – pe jumătate reale, pe jumătate simbolice – câştigate de egalitate mută accentul în beneficiul libertăţii, al unei „democraţii liberale"). În ciuda acestei tendinţe profunde, secolul al XIX-lea cunoaşte mai curând afirmarea ideologici liberale şi a liberalismului economic, ceea ce corespundea perfect intereselor marii burghezii, dar scotea de pe ordinea de zi proiectul egalitar. „Îmbogăţiţi-vă": a fost sfatul (real sau anecdotic) dat de Guizot celor care nu erau încă destul de bogaţi. Prima fază a revoluţiei industriale a adâncit contrastul dintre o burghezie tot mai înfloritoare şi un proletariat exploatat fără milă. La un liberalism excesiv, contraponderea (teoretică) a devenit egalitarismul extrem: Marx contra Guizot. Astfel, democraţia s-a scindat: fiecare cu versiunea lui. Contradictorie prin natură, democraţia avea să fie invocată în numele unor proiecte opuse.

Cât despre suveranitatea poporului, principiu suprem al democraţiei, nu trebuie să confundăm referinţa simbolică şi realitatea puterii. În toate societăţile – inclusiv cele mai democratice jocurile sunt făcute de clasa dominantă (din punct de vedere social) şi conducătoare

(politic). În Occidentul secolului al XIX-lea, are loc trecerea de la formula aristocratică şi inegalitară specifică Vechiului Regim la o formulă burgheză, democratică şi în acelaşi timp elitistă. Privilegiile sunt abolite, naţiunea devine *una*. Dar diferenţele sociale rămân la fel de importante, bazate din ce în ce mai puţin pe origine şi din ce în ce mai mult pe bogăţie (şi, într-o anume măsură, pe gradul de instrucţie). Cu siguranţă, această nouă organizare, care permite ceva mai multă mobilitate socială şi încurajează ceva mai mult meritul, e mai puţin inegalitară decât Vechiul Regim. Dar acesta din urmă nu promisese nimănui libertatea şi egalitatea. În secolul al XIX-lea, creşte enorm distanţa între orizontul de aşteptare democratică şi un elitism social şi politic foarte accentuat: o mare deziluzie aflată la originea unui şir de mişcări revoluţionare (culminând în 1848), a unor soluţii cu tentă milenaristă ce propovăduiesc sfârşitul ordinii burgheze, şi, din ce în ce mai mult, a unei acţiuni muncitoreşti, socialiste şi sindicale care sporeşte presiunea asupra autorităţilor burgheze.

Sufragiul universal este un bun indicator al tendinţelor reale şi simbolice ale veacului. Teoretic, era piatra de încercare a democraţiei, născând deopotrivă mari speranţe (la dominaţi) şi mari îngrijorări (la dominanţi). În chip logic (dar trebuie să ne ferim de prea multă logică!), cei dominaţi fiind clar majoritari, sufragiul universal urma să le dea câştig de cauză în faţa unei elite bogate, puternice, arogante, dar minoritare.

Tendinţa irezistibilă, impusă de mitologia democratică şi de o presiune socială crescândă, ducea spre generalizarea dreptului de vot. Dar clasa conducătoare n-a cedat decât pas cu pas, căutând mereu excepţii care, înmulţindu-se în loc să confirme regula, sfârşeau prin a o goli de conţinut. Sub acest aspect, Anglia arată un conservatorism impresionant. În cazul ei, liberalismul şi regimul parlamentar par să fi acţionat ca nişte supape menite să atenueze presiunea democratică; dacă ideologia liberală este o invenţie britanică, n-am spune acelaşi lucru

despre democraţie, mai precis despre componenta sa egalitară. În 1832, se hotărăşte lărgirea corpului electoral; măsură generoasă, în urma căreia numărul alegătorilor creşte la 3, 3% din populaţie! Sunt necesare două reforme suplimentare pentru a instaura în sfârşit, în 1884, o aparenţă de sufragiu universal, cuprinzând 15% din britanici (17% în ajunul Primului Război Mondial). Evident, femeile nu votau, nici servitorii (prea legaţi de stăpânii lor) şi nici alte categorii de persoane considerate prea dependente de familiile sau de patronii lor.

În Statele Unite, votul universal este introdus treptat începând din 1815. În 1840, 14% din americani participă la un scrutin prezidenţial, adevărat record al epocii. Femeile, negrii şi indienii nu votau. Mai târziu, când negrii deveniţi liberi ar fi putut vota, s-a impus o taxă pe vot (*poll-tax*), care i-a îndepărtat de urne pe săraci, şi în special populaţia neagră.

În Franţa, elita respinge votul universal până la Revoluţia din 1848. Din acest moment, toţi bărbaţii adulţi sunt chemaţi la urne, cu unele restricţii totuşi; în ajunul războiului din 1914, alegătorii reprezentau 29% din populaţie (mai mult decât în Anglia, dar încă departe de un vot universal în sensul deplin al cuvântului).

În toate ţările, „univeralizarea" votului a fost însoţită de măsuri restrictive… Sau favorizante. Astfel, în Belgia, în loc de a se limita drepturile unora, s-a preferat umflarea altora. Spre sfârşitul secolului al XIX-lea, capii de familie, proprietarii, funcţionarii şi intelectualii (stâlpii ordinii burgheze) dispuneau de două-trei voturi de persoană. Sufragiul universal semăna cu un joc care punea la încercare ingeniozitatea elitei: ce să mai facă pentru a-i atenua efectele?

Dintre cei de favorizaţi, femeile au trebuit să aştepte destul de mult. În tot secolul al XIX-lea, democraţia apare ca o treabă de bărbaţi, rezervată capilor de familie. Prima ţară care acordă drept de vot femeilor a fost Noua Zeelandă în 1893, urmată de Australia în 1902, Finlanda în

1906 şi Norvegia în 1913. „Ţările mari” se arată mai reticente: Anglia în 1918, Germania în 1919, Statele Unite în 1920… Franţa în 1945 (ca o ironie, ţara drepturilor omului a descoperit cu oarece întârziere drepturile femeii).

Adoptarea sufragiului universal n-a avut rezultatele dramatice pe care unii le sperau, de care alţii se temeau. Cei dominaţi n-au reuşit să pătrundă decât foarte puţin în instituţiile statului care, în esenţă, rămâneau în mâinile elitei. Într-adevăr, puţine asemănări între corpul aleşi lor şi cel al alegători lor. Averea şi poziţia pe scara socială s-au dovedit arme mai eficace decât teoretica egalitate în faţa urnelor. Oricum, masa alegătorilor se arată mai pasivă şi mai uşor de manipulat decât adunările restrânse ale notabililor. Folosind prima oară sufragiul universal pentru a-şi întări autoritatea, Napoleon III a dovedit justeţea tezei lui Tocqueville potrivit căreia egalitatea ar putea duce la un soi de „sclavie blândă”. Trebuie totuşi să admitem că lărgirea dreptului de vot a obligat clasa conducătoare să fie mai receptivă la nevoile şi solicitările categoriilor mijlocii şi inferioare. Pe de altă parte, presiunea de jos în sus s-a manifestat şi prin alte mijloace decât cele pur politice. A fost mai ales cazul luptei duse de clasa muncitoare; la sfârşitul secolului al XIX-lea, aceasta a reuşit să se remarce ca actor social major, folosind armele sale specifice (sindicate, partide socialiste, greve…). Către 1900, condiţia clasei muncitoare începe să se îmbunătăţească, tendinţă care se va accentua în cursul secolului XX. Cauza obiectivă e legată de dinamica economică: o parte din bogăţia acumulată revenea în sfârşit muncitorilor (care plătiseră scump prima fază a revoluţiei industriale). Dar aceste drepturi şi ameliorări au fost mai mult smulse decât primite cadou. Lupta viza desigur revendicări concrete de ordin material; dar, dincolo de acestea, şi într-un mod mai general, era o luptă pentru demnitatea umană, pentru a se împlini imperativele democraţiei: toţi oamenii sunt liberi şi egali… Clasa dominantă putea să tergiverseze, să manipuleze, dar nu

putea ignora legitimitatea unui principiu care se impunea cu forţa unui mit. Alte categorii au intrat la rândul lor în luptă: femeile, minorităţile de tot felul…

Specificul acţiunii democratice e că nu riscă niciodată să-şi epuizeze proiectul, tocmai pentru că idealul ei absolut este inaccesibil. Deşi n-au putut să obţină un control popular deplin, o libertate fără îngrădiri şi egalitatea fără nicio discriminare, dominaţii au marcat cu siguranţă puncte, în timp ce clasa dominantă a trebuit să facă unele concesii, păstrându-şi însă, în esenţă, poziţia privilegiată. Este un compromis, însă un compromis dinamic, în care ultimul cuvânt nu e spus niciodată. Democraţia nu-i permite societăţii occidentale să se împotmolească într-o formulă definitivă; ea este o garanţie a capacităţii sale de înnoire.

Este important să constatăm că restructurările socio-politice ale Occidentului – de o amploare considerabilă – s-au făcut în condiţiile unei relative stabilităţi. Episoadele revoluţionare violente şi represiunile brutale n-au lipsit în secolul al XIX-lea; în 1871, Comuna din Paris este exemplul cel mai impresionant. Dar în ciuda tuturor disfuncţionalităţilor, care n-au lipsit nici în secolul XX (derapajele totalitare), tabloul general e cel al unui mers destul de echilibrat, al unei evoluţii, şi nu al unei revoluţii. Occidentul a beneficiat de lunga experienţă a unei diversităţi sociale şi intelectuale, punctată, desigur, de conflicte şi manifestări de intoleranţă, însă ducând la un pluralism obligatoriu, la dialog, la compromis, la conciliere. Regimul reprezentativ, care a fost tocmai o consecinţă a acestei stări de lucruri, a contribuit şi el la deplasarea luptei din stradă în arena politică. În sfârşit, prodigiosul progres material a avut un rol esenţial în procesul de liniştire.

Specificitatea evoluţiei democratice occidentale apare clar dacă schiţăm o comparaţie cu celelalte părţi ale lumii. Ca toate invenţiile plecate din Occident, democraţia a făcut o carieră mondială. Ea a fost cu atât mai apreciată

cu cât societăţile respective suportau injustiţii mai mari decât societatea occidentală: sărăcie, regimuri despotice, dominaţie străină... Occidentul a simţit pe pielea lui primele efecte ale lecţiei învăţate; popoarele colonizate au invocat chiar principiile europenilor pentru a-şi cere libertatea. Din nefericire, în majoritatea acestor ţări – fie ele din Europa de Est, din Asia, Africa sau America Latină (în grade diferite, desigur) –, aceleaşi înclinări sociale şi politice care făceau democraţia atât de atractivă riscau s-o compromită grav. Am văzut deja că democraţia reală, funcţională, e foarte diferită de democraţia ideală, utopică. Nu este o cultură a reînceperii de la zero, ci a compromisului creator. E totuşi dificil de gândit şi de acţionat la fel în spaţiul neoccidental. Gamă socială destul de redusă, polarizare puternică între dominanţi şi dominaţi, clasă mijlocie insuficient dezvoltată sau chiar absentă, cultură politică autoritară – în acest tip de societăţi democraţia trebuia fie să coboare mult ştacheta, fie, din contră, s-o ridice foarte (prea) sus, alegând calea revoluţionară, cu preţul de a instaura, dacă aceasta ar triumfa, regimuri la fel de ierarhizate şi autoritare (dacă nu mai rău) ca regimurile abolite.

Acesta a fost destinul ţărilor devenite comuniste. Revoluţia rusă din 1917 a exprimat un elan democratic fără precedent; însă departe de a se îmblânzi prin dialog şi compromis, ea şi-a strivit brutal adversarii ca să impună o dictatură „egalitară". Experienţa s-a repetat în mai multe rânduri, din China până în Cuba, trecând prin Europa de Est. A imputa derapajul totalitar exclusiv ideologici comuniste ar fi un mod de a deplasa explicaţia. Aceste societăţi au înclinat spre comunism, sau cel puţin I-au tolerat şi s-au resemnat cu el tocmai pentru că le lipseau condiţiile pentru o sinteză socio-politică mai fină şi mai echilibrată. Dar regimurile revoluţionare sunt de toate culorile; avem socialisme aproximative (în Lumea a Treia), dictaturi religioase fundamentaliste, fără a mai vorbi de tiraniile care nu-şi fac prea multe probleme ideologice.

Invers, regimuri le care au scăpat de valul revoluţionar simulează o democraţie de tip occidental; aceasta însă – ca în majoritatea ţărilor din America Latină – e grav deformată de sărăcie, de fractura socială aproape insurmontabilă şi de tradiţionala înclinaţie autoritară.

Sub acest aspect, ţările ex-comuniste din Europa prezintă o situaţie interesantă şi diferenţiată. Peste tot în această regiune, cu excepţia Iugoslaviei, noul regim a fost impus de Armata Roşie. Dar naţiunile Europei Centrale, cu o tradiţie pe jumătate occidentală, au dovedit o rezistenţă mai mare decât celelalte: revoluţia din 1956 (şi îmblânzirea ulterioară a regimului) în Ungaria, „Primăvara de la Praga" şi „Carta 77", în Cehoslovacia, acţiunea Bisericii şi a Solidarităţii în Polonia. După căderea comunismului, aceste ţări au evoluat fără convulsii majore spre Occident. În schimb, ţările Europei răsăritene: România, Bulgaria, Iugoslavia, Albania, au fost afectate mai profund de revoluţia comunistă, dat fiind că prin structura socială şi cultura lor politică (inclusiv pasivitatea Bisericii Ortodoxe) erau mai puţin adaptate la modernitate; de asemenea, istoria lor postcomunistă se remarcă printr-o implementare mai dificilă a modelului occidental. În fine, Rusia – ţara care, după Marx, a reinventat comunismul adaptându-l la propria-i fizionomie socio-culturală – rămâne vizibil marcată de moştenirea ei autoritară, şi foarte departe de democraţia occidentală.

Naţiunea

Alături de Progres şi Democraţie, Naţiunea reprezintă una din faţetele marii religii politice care a marcat adânc secolul al XIX-lea. Definirea conceptului ridică mai multe dificultăţi. Într-adevăr, cuvântul – aplicat unui popor, unei comunităţi, unei identităţi de origine – e mult mai vechi şi mai puţin precis decât semnificaţia lui actuală. Pe de altă parte, condiţiile favorabile şi elementele constitutive ale naţiunii moderne se afirmă treptat de-a lungul mai multor secole: consolidarea statelor (dar statul singur nu e încă naţiunea), cristalizarea limbilor

„naţionale”, apariţia unui sentiment „patriotic”, dezvoltarea pieţelor interne... E totuşi greu să vorbim cât de cât riguros de naţiune înainte de epoca democratică. Simplă indicaţie de origine sau de apartenenţă, ori de vasalitate faţă de un suveran, „naţiunea” premodernă era departe de forţa mitică pe care o va dobândi într-o epocă mai recentă. Un corp social fragmentat, ca Franţa Vechiului Regim, nu putea fi pe deplin o naţiune. Modelul ideal de naţiune e cel al unei comunităţi de cetăţeni, egali în faţa legii şi care împărtăşesc, prin liberă opţiune, acelaşi ideal.[121] Idealul, în orice caz, este indispensabil, pentru că naţiunea exprimă în primul rând o credinţă pusă de credincioşi mai presus de orice altă valoare. Nu era cazul pe vremea când primau religia şi diferenţele de clasă. În afară de această unificare în imaginar, unificarea în fapt a teritoriului, administrativă şi economică, a reprezentat şi ea o premisă necesară. Acest proces corespunde unei faze istorice aflate la jumătatea drumului între un tip de economie şi de sociabilitate concentrat mai mult la scară locală şi mondializarea din zilele noastre; la jumătatea drumului, am putea spune, între căruţă şi informatică; căile ferate sunt cele care în secolul al XIX-lea acoperă cel mai fidel spaţiul naţional. Naţiunea este căutarea unităţii, la nivelul cel mai înalt, material şi spiritual. Ea presupune, de asemenea, o distincţie clară faţă de celelalte construcţii similare.

În Epoca Luminilor, era naţiunilor era aproape, dar existau destule realităţi şi atitudini care stăteau în calea acestui proiect. Viitoarele naţiuni erau încă prea fragmentate, iar conştiinţa identităţilor locale şi regionale rămânea foarte vie. Lăsând deoparte cazurile „extreme”,

121 Dominique Schnapper, La Communauté des citoyens. Sur l’idée moderne de nation, Paris, 1994. Naţiunea văzută ca o construcţie imaginară, în lucrarea clasică a lui Benedict Anders on, Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism, Londra, 1983 (versiune franceză: L’imaginaire national, Paris, 1996). Vezi de asemenea Anne-Marie Thiesse, La Création des identités nationales. Europe XVIIIe-XXe siècle, Paris, 1999.

ca Germania şi Italia, chiar şi într-o ţară „centralizată” de mult, ca Franţa, unde monarhia absolută săpase neîncetat autonomiile provinciale, acestea continuau să se manifeste. Inclusiv pe plan lingvistic: cu toate progresele francezei, locuitorii regatului vorbeau o diversitate de limbi şi dialecte. În aceeaşi epocă, elita europeană, de la Paris la Sankt-Petersburg, vorbea franţuzeşte şi părea să viseze, măcar la nivelul de sus al vieţii sociale şi intelectuale, o Europă fără frontiere. Frederic cel Mare, principe german, cel care a creat puterea Prusiei, se exprima de preferinţă în franceză. Voltaire, prietenul său francez, nu ezita să-l felicite pentru o victorie (Rossbach, 1757) împotriva armatei franceze. Sunt atitudini ce nu prevestesc apariţia naţionalismului.[122]

Dar *Contractul social* (1765) al lui Jean-Jacques Rousseau punea deja bazele teoretice ale naţiunii „contractuale”, expresie a voinţei comune a cetăţenilor. Iar Johann Gottfried Herder, în *Idei* despre *filosofia istoriei umanităţii* (1784 – 1791), aducea dezbaterea pe terenul istoric şi filosofic, prezentând o lume formată din naţiuni, mari şi mici, dar toate cu un drept egal la existenţă.

După definiţia modernă, prima care a îndeplinit condiţiile esenţiale ale unei naţiuni este Anglia, cu statul ei de drept, cu libertatea individuală, cu o piaţă economică bine structurată şi, nu mai puţin, cu o foarte vie conştiinţă a individualităţii sale. Vor urma Statele Unite, cu revoluţia lor şi cu *Declaraţia de independenţă* (1776). Franţa afirmă clar principiul naţional în 1789 şi în anii revoluţionari ce vor urma; naţiunea îl înlocuieşte simbolic pe rege, toate hotarele interne ce divizau social şi teritorial ţara sunt abolite, cetăţenii, egali şi liberi, confirmă prin adeziunea lor voluntară unitatea şi indivizibilitatea Franţei; în fine, conflictul prelungit cu coaliţiile europene contribuie la întărirea conştiinţei identitare. Tot Revoluţia Franceză şi

122 Despre această Europă „fără frontiere”, unificată de cultura franceză: Louis Réau, L’Europe française au siècle des Lumières, Paris, 1938 şi 1971.

prelungirile ci napoleoniene vor „exporta” într-o bună parte a Europei ideologia combinată a democraţiei şi naţiunii; într-o fază ulterioară, aceasta a fost amplificată de rezistenţa populară în faţa dominaţiei franceze; astfel, după înfrângerea Prusiei în 1806, se dezvoltă nu doar un sentiment prusac de revanşă, ci şi un sentiment de apartenenţă la spaţiul german, pe deasupra decupajelor teritoriale, exprimat cu strălucire de Fichte în *Discursuri către naţiunea germană* (1807 – 1808).

Naţiunea se află în centrul tuturor evoluţiilor din secolul al XIX-lea; totuşi, definiţia precisă a conceptului nu întrunea nici pe departe unanimitatea. În mod evident, mozaicul naţional avea nevoie de un liant, destul de puternic pentru a-i asigura coeziunea şi a stimula sentimentul de apartenenţă. Se puteau invoca, împreună ori separat, limba comună, tradiţii istorice împărtăşite, religia, un anume spaţiu economic, sau, într-un fel oarecum autonom în raport cu aceşti factori „obiectivi”, voinţa, pur şi simplu, de a constitui o naţiune, de a se uni în jurul unui ideal împărtăşit. Sunt orientări mai mult sau mai puţin contradictorii, rezumat e în două modele ideale: modelul francez şi modelul german al naţiunii. Nimic nu ilustrează mai bine divergenţa dintre cele două modele decât cazul Alsaciei. Este Alsacia franceză sau germană? Cu siguranţă franceză, după definiţia franceză a naţiunii, hotărât germană, în interpretarea germană. Concepţia franceză este politică şi voluntaristă. Cum spunea Ernest Renan, „naţiunea e un plebiscit de fiecare zi”. Naţiunea nu e dată, e voită. Într-adevăr, alsacienii vorbeau un dialect german, dar voiau să fie francezi şi optaseră, absolut liber, pentru Franţa; pentru francezi, chestiunea era închisă. Din perspectiva germană, dimpotrivă, contează rădăcinile: etnia, limba, istoria. Te naşti german: e un dat obiectiv care nu poate fi decis prin plebiscit. Astfel, alsacienii nu puteau să fie decât germani; nu erau liberi să aleagă.

Această dublă definiţie a otrăvit relaţiile franco-germane timp de un secol şi a jucat un rol deloc neglijabil

în războaiele care-au însângerat Europa. Totuşi, practica reală a naţiunii nu e atât de rigidă cum ar reieşi din aceste două modele abstracte. Unitatea germană a fost, şi ea, rezultatul unei voinţe politice, nu simpla împlinire automată a unei configuraţii etnice şi culturale; naţiunea franceză, pe de altă parte, unită în jurul valorilor sale politice şi cetăţeneşti, a fost departe de a neglija liantul unei limbi şi al unei culturi comune, şi referinţa la rădăcinile istorice (Valmy, desigur, şi căderea Bastiliei, dar nu mai puţin „strămoşii noştri gali”); filosofia unei comunităţi strâns unite dincolo de orice specificitate lingvistică sau culturală a acţionat în beneficiul limbii franceze, împotriva culturilor regionale şi a limbilor minoritare. Să observăm că în general, şi cu excepţiile de rigoare, decupajele naţionale urmează destul de fidel frontierele lingvistice; limba comună, înlesnind coeziunea, a fost cel mai adesea o premisă importantă a naţiunii; pe de altă parte, ideologia naţională, odată constituită, ca şi statul-naţiune au favorizat omogenizarea lingvistică, promovată printr-o varietate de factori (administraţie, învăţământ, serviciu militar, industrializare, curente migratorii…).

Decisivă în cariera naţiunii a fost fuziunea ei cu statul. Urmând modelul ideal, fiecare naţiune trebuia să se constituie ca stat; fiecare stat trebuia să-şi organizeze spaţiul în funcţie de cerinţele naţiunii. Unirea dintre Putere (statul) şi ideal (naţiunea) elibera o energie redutabilă, evocând, în noul context, alianţa de odinioară dintre spadă şi cruce. A fost punctul de plecare a unei reorganizări a lumii.

Trebuie semnalate două derapaje ale naţiunii, mai exact ale statului-naţiune, în raport cu argumentele sale fondatoare. Mai întâi, derapajul autoritar. Democratică în intenţii, naţiunea îşi propunea să integreze armonios individul (devenit liber) în comunitate. Inevitabil însă, accentul cădea pe interesul comun, ceea ce n-a întârziat să pună într-o poziţie de inferioritate individul, grupurile

particulare, minorităţile... Când interesele erau diferite, naţiunea avea întotdeauna dreptate (naţiunea sau, mai bine zis, elita conducătoare care vorbea în numele naţiunii). În al doilea rând, derapajul conflictual. Idealul originar era cel al unei lumi împărţite între naţiuni libere, egale şi frăţeşti (suveranii făceau război, popoarele însă, devenite libere, la fel ca indivizii, aveau să se inspire din sloganul revoluţionar: libertate, egalitate, fraternitate). S-a întâmplat exact pe dos. Ar fi totuşi nedrept să punem frenezia războinică a secolelor al XIX-lea şi al XX-lea exclusiv pe seama ideologiei naţionale. Interesele divergente, economice şi politice, ale statelor ar fi fost suficiente ca să aţâţe focul. Cu atât mai mult cu cât expansiunea Occidentului şi împărţirea lumii au înmulţit contradicţiile şi importanţa mizei. Armamentele s-au perfecţionat şi ele, în ritmul progresului tehnologic şi industrial. Dar mitul naţiunii a făcut să crească febra. Oamenii se simţeau motivaţi sentimental pentru a-şi nimici adversarul, a-şi apăra familia şi idealul. „Sfânta iubire de patrie" implica ura, la fel de sfântă, împotriva duşmanului. Înainte de apariţia naţiunii, oamenii făceau război fără prea mare patimă; după apariţia ei, era aproape nedemn să nu iubeşti şi să nu urăşti din tot sufletul.

Era inevitabil ca Occidentul să ajungă în Acest punct. Fragmentarea şi competiţia au fost trăsăturile sale constitutive, şi ele i-au asigurat în bună parte succesul. În Vest, războiul s-a manifestat ca un fenomen endemic, rezultantă a unei configuraţii conflictuale. Occidentul a avut cultura războiului (la fel cum a avut cultura succesului şi a autodepăşirii), începând cu războaiele feudale din Evul Mediu, trecând prin războaiele statelor din epoca modernă şi sfârşind apoteotic cu războaiele statelor-naţiuni, pe care înverşunarea ideologică şi forţa tehnologiei le-au făcut cumplite.

În afara câtorva probleme de frontieră – precum Alsacia şi Rinul, la originea diferendului franco-german –, decupajul naţiunilor nu i-a pus Occidentului probleme

majore. Războaiele între statele-naţiuni au avut în esenţă alte motive: tendinţe expansioniste, echilibrul european sau mondial... Naţiunile s-au mulat pe statele formate mai de mult (Franţa, Anglia, Spania) ori s-au constituit prin unirea unor teritorii dispersate, dar apropiate lingvistic şi cultural (Italia şi Germania, la mijlocul secolului al XIX-lea). Propagată însă dincolo de Occident, naţiunea, la fel ca democraţia, a întâlnit realităţi foarte diferite, trebuind să suporte adaptări şi deformări considerabile.

Europa Centrală şi de Est era domeniul imperiilor, conglomerate plurietnice, structuri care ar fi putut conduce (dar nu a fost cazul) la un model multinaţional, diferit de naţiunea de tip occidental. Imperiul Habsburgic (Austria, apoi, din 1867, Austro-Ungaria), Rusia şi Imperiul Otoman îşi împărţeau regiunea. Pe o bună parte din acest spaţiu, amestecul etnic era regula. Pentru a degaja teritorii cât de cât omogene, trebuiau imaginate decupaje abile, insuficiente totuşi pentru a uni ori separa total comunităţile etnice şi lingvistice. Diferenţele culturale, mult mai mari decât în Vest, erau în plus însoţite (adesea exacerbate) de opoziţia dominanţi – dominaţi, şi ea cu însemnată conotaţie naţională (turci musulmani în faţa slavilor ortodocşi în Balcani, germani şi unguri în faţa slavilor şi românilor în monarhia austro-ungară etc.). În aceste ţinuturi, ideologia naţională a căpătat aspectul aproape exclusiv al unei înfruntări între etnii şi culturi. A fost, de o parte, rezistenţa popoarelor supuse, de alta efortul dominanţilor de a impune acestor teritorii mozaicate un model de tip naţional. Astfel, în loc să-şi accepte diversitatea, imperiile au încercat să urmeze exemplul statelor-naţiuni, fără mare succes, dar cu rezultatul garantat de a irita şi mai mult popoarele oprimate. A fost cazul Rusiei, care a dus o politică de rusificare destul de brutală. Austria a jucat, la început, cartea germanizării; în 1867, a trebuit totuşi să le cedeze ungurilor jumătate din imperiu, iar în propria lor jumătate, unde „negermanii" formau două treimi din populaţie, s-a

resemnat să practice un soi de federalism moderat, cu o preeminenţă culturală şi politică, totuşi, a factorului german. În schimb, Ungaria s-a proclamat stat-naţiune, deşi ungurii reprezentau mai puţin de jumătate din populaţie, iar celelalte etnii (slavi şi români) refuzau categoric să devină unguri; în consecinţă, politica de „maghiarizare" a fost un eşec.

Dezmembrarea imperiilor, mai ales în urma Primului Război Mondial, a dat naştere unor „state-naţiuni" de un gen destul de special. Unele erau la fel de plurietnice ca şi imperiile dispărute. Cehoslovacia, de pildă, părea o Austro-Ungarie în versiune redusă; pe lângă cehi, slovaci şi minorităţi dispersate, ea cuprindea zone locuite majoritar de germani, unguri şi ucraineni; germanii (o treime din populaţia părţii „cehe", de fapt un element constitutiv, în egală măsură cu cehii, al Boemiei istorice) erau sensibil mai numeroşi decât slovaci i. Polonia, sub faţada unui stat-naţiune, prezenta şi ea o structură multinaţională (încorporând în special un teritoriu ucrainean). Iugoslavia ilustrează un caz particular; ţară a slavilor din sud, ea părea la prima vedere destul de coerentă din punct de vedere etnic; majoritatea cetăţenilor ei vorbeau aceeaşi limbă sau limbi apropiate. Gravă eroare istorică şi politică: sârbii ortodocşi, croaţii şi slovenii catolici, bosniacii musulmani nu aveau aceeaşi istorie. Înainte de a aparţine sau nu unei anume naţiuni, aparţineau cu siguranţă unor spaţii de civilizaţie diferite. Iugoslavia era tăiată în două de principala linie de fractură europeană: cea care separă Europa catolică şi protestantă de Europa ortodoxă, situaţie pe care factorul musulman o făcea şi mai explozivă. În aceste condiţii, statul iugoslav nu avea nicio şansă de supravieţuire. Ceva mai coerentă, România era la jumătatea drumului între un stat-naţiune şi un stat multinaţional; românii erau majoritari în toate regiunile, însă diversitatea şi ponderea minorităţilor, greu asimilabile (unele reprezentând fostul element dominant), întreţineau o atmosferă de suspiciune potenţial conflictuală (în 1930,

Transilvania număra 58% români şi 42% unguri, germani, evrei etc.; Basarabia, 56% români şi 44% ruşi, ucraineni, evrei, bulgari etc.). În Rusia, Revoluţia bolşevică din 1917 a proclamat egalitatea absolută a naţiunilor, dar federalizarea fostului imperiu, în anii care au urmat, a fost doar o amăgire, incapabilă să contrabalanseze greutatea enormă a structurilor centraliste ale statului şi partidului comunist; prin urmare, perioada comunistă a continuat să consolideze elementul rus şi cultura rusă în detrimentul celorlalte popoare ale Uniunii; acestea vor profita – trei sferturi de secol mai târziu – de căderea comunismului pentru a se elibera şi despărţi de marele frate rus.

Tensiunile naţionale din această parte a Europei s-au calmat relativ, nu atât prin integrarea minorităţilor în sânul naţiunii, cât într-un mod mai radical, prin eliminarea lor, pur şi simplu. Îndată după Primul Război Mondial, turcii i-au expulzat pe grecii care locuiau pe teritoriul turc, grecii, la rândul lor, i-au expulzat pe turci. Milioane de evrei polonezi, ruşi, unguri şi români au fost exterminaţi în timpul celui de-al Doilea Război Mondial. La sfârşitul acestuia, toţi germanii din teritoriile anexate de Polonia (opt milioane de oameni) şi Cehoslovacia (trei milioane) au fost expulzaţi; tătari, germani şi alte grupuri etnice au ajuns, din ordinul lui Stalin, în Asia Centrală. În deceniile următoare, sute de mii de evrei şi germani au emigrat din Uniunea Sovietică şi România; o parte din numeroasa comunitate turcă a părăsit Bulgaria. Astfel, în zilele noastre, tabloul e mai puţin pestriţ decât iniţial. În anumite locuri, tensiunea a slăbit din lipsă de combatanţi. Dar acolo unde competitorii continuă să fie faţă în faţă, confruntarea persistă căpătând uneori accente tragice, ca în fosta Iugoslavie, alteori reuşind, în parte sub presiunea exigenţelor europene, să ajungă la un dialog paşnic (e cazul unguri lor din România şi Slovacia).

Dincolo de frontierele Europei, caracterul artificial sau impus al naţiunii a fost şi mai evident. State de tip „imperial”, precum China, au ales o politică „naţională”

centralistă, în detrimentul regiunilor, foarte diferite din punct de vedere cultural (în cazul Chinei, Tibetul şi „periferia" apuseană musulmană). La o scară mai mică, dosarul irakian a devenit exemplar, în urma evenimentelor recente: sunniţi, şiiţi şi kurzi, aparent puţin dispuşi să trăiască împreună, dar adunaţi mult timp (prin decupajul rezultat din prăbuşirea Imperiului Otoman) într-un simulacru de „stat-naţiune". În schimb, kurzii, împărţiţi între patru ţări (Turcia, Siria, Irak, Iran), nu dispun de un stat propriu. Cazul extrem este ilustrat de Africa Neagră; frontierele trasate de puterile coloniale, ignorând total etniile şi culturile, au servit, la decolonizare, drept cadru pentru noile „state-naţiuni", a căror structură era mai curând tribală şi plurietnică decât naţională; în locul solidarităţii proclamate, regiunea e sfâşiată de conflicte interminabile.

Nu înseamnă că „ne-occidentalii" ar fi trebuit să găsească soluţii inedite în loc să recurgă la o reţetă de import. Lumea actuală s-a constituit pe modelul occidental, adaptat, desigur, şi mai mult sau mai puţin deformat. Statul-naţiune se potrivea cu instituţiile de tip Occidental şi cu normele democraţiei, cu drepturile omului etc. Fărâmiţarea şi amestecul etnic, înapoierea economică şi socială, sărăcia, reflexele autoritare – o multitudine de factori – au contribuit însă la promovarea aspectului dominator şi opresiv al statului-naţiune (prezent şi în Vest, dar atenuat de o mai bună funcţionare a instituţiilor şi de puternica tradiţie pluralistă, liberală şi democratică). De altfel, nici Vestul n-a ştiut să gestioneze diversitatea identităţilor. Elveţia multinaţională este aproape o excepţie. În rest, au fost favorizate spaţiile naţionale compacte, cu preţul de a ignora, a marginaliza sau a înăbuşi minorităţile, din fericire cu mijloace mai puţin brutale decât în celelalte părţi ale lumii (fără a uita excepţiile: izgonirea indienilor în Statele Unite şi antisemitismul criminal al naziştilor); cazul Franţei este exemplar pentru o metodologie de uniformizare strict

administrativă şi culturală. Între statele-naţiuni a existat confruntare şi înfruntare, de fapt un lung război civil european. Occidentul a depăşit cu greu, şi el, moştenirea tribală a naţiunii.

Lumea la şcoala Occidentului

Răspândirea inegală şi diferită a democraţiei şi a ideologiei naţionale se înscrie într-un fenomen de o amploare mai generală: ofensiva pe toate fronturile a Occidentului şi a culturii occidentale. Lumea a căpătat chipul actual în urma unui vast proces de aculturaţie, mai precis de *occidentalizare*. A fost consecinţa unui raport de forţe foarte inegal, şi din ce în ce mai favorabil Occidentului. Neîndoielnic, prestigiul unei civilizaţii victorioase a contat foarte mult; însă oricum, pentru a rămâne în competiţie, sau măcar pentru a nu fi strivit, singura soluţie era de a urma şcoala Occidentului. Totuşi, aculturaţie totală nu există; „neoccidentalii" nu puteau să devină occidentali pur-sânge. Jocul „influenţă-receptare" este complex şi combină seducţia cu neîncrederea şi chiar cu respingerea. În toate cazurile, rezultatul e o sinteză, cu o infuzie occidentală mai mare sau mai mică, mai mult sau mai puţin funcţională. Succesul nu e garantat; în funcţie de capacitatea fiecărei societăţi de a absorbi şi integra elementele modelului, rezultatele au variat de la succesul deplin (destul de rar), trecând prin reuşitele parţiale, până la eşec pur şi simplu. Împrumutul de instituţii, tehnologii şi forme culturale occidentale nu rezolvă în întregime problema; trebuie mai ales ca structurile socio-economice şi mentalităţile să fie suficient de adaptabile pentru a susţine eşafodajul şi a-i conferi trăinicia unei construcţii definitive.

Cazul Europei de Est este exemplar, dacă încercăm să studiem dinamica aculturaţiei, cu virtuţile, dar şi cu dificultăţile şi limitele ei. „Lipită" de Occident, ea a fost prima vizată de occidentalizare. Cuvântul „Europa", s-o repetăm încă o dată, nu trebuie să ne înşele. Deşi e mai aproape de Occident, din punct de vedere geografic şi

cultural, decât celelalte regiuni ale lumii, jumătatea răsăriteană a continentului prezenta, cum am văzut deja, trăsături socio-culturale particulare. Şi ea trebuia să înveţe modelul occidental şi să-l transfere pe un teren destul de diferit. A avut loc aşadar, ca peste tot, un proces de aculturaţie.

Începutul a fost făcut de Rusia, încă de la 1700, prin reformele lui Petru cel Mare. Dosarul rus e foarte elocvent în ce priveşte dificultăţile, reuşitele şi imperfecţiunile (chiar imposibilităţile) unui asemenea demers. În orice caz, formele sunt mai rapid asimilabile decât conţinutul lor. E mai uşor să înfiinţezi (prin decret!) o societate savantă decât să formezi savanţi. De asemenea, elita se adaptează mai uşor la noile reguli de joc decât structurile soci ale profunde. Astfel, aculturaţia trece de sus în jos, şi de la forme la conţinutul lor, proces lung şi complicat, al cărui rezultat rămâne incert. Pentru început, elita rusă şi-a schimbat portul îmbrăcându-se după moda occidentală şi a învăţat franceza. Literatura, aproape exclusiv de inspiraţie religioasă ortodoxă înainte de 1700, a adoptat la rându-i genurile occidentale: teatru, romane, poezie lirică şi epică… Dar faza de imitaţie, cu stângăciile ei, nu e uşor de depăşit; împrumuturile şi originalitatea nu prea merg împreună. Marea literatură rusă, de factură occidentală, dar cu spirit propriu, nu s-a manifestat decât în secolul al XIX-lea, cu Puşkin şi Gogol (către 1830 – 1840), Apoi, la un nivel excepţional, cu Tolstoi şi Dostoievski (către 1860 – 1880). Procesul a durat un secol şi jumătate. Ştiinţele cer şi mai mult timp, şi mai multe eforturi. Academia de Ştiinţe din Sankt-Petersburg era fondată încă din 1725, dar, cu excepţia lui Lomonosov (mai mult un enciclopedist decât un adevărat om de ştiinţă), ştiinţa rusă a rămas mult timp la un nivel destul de modest; în plus, majoritatea numelor importante frapează prin rezonanţa lor germană (provenind din ţările baltice, din Germania, Elveţia etc., recrutare obişnuită în secolul al XVIII-lea, prelungită şi în secolul al XIX-lea). În sfârşit, primii savanţi ruşi de înalt

nivel european apar în secolul al XIX-lea; sunt nume binecunoscute, dar puţin numeroase: matematicianul Lobacevski, chimistul Mendeleev, fiziologul Mecinikov… Şi mai greu de stăpânit e tehnologia, specialitate mai occidentală decât toate. În ciuda unei mitologii tehnologice fictive, fabricată integral în timpul lui Stalin (potrivit căreia ruşii ar fi inventat aproape totul, de la maşina cu aburi la iluminatul electric şi navigaţia aeriană), Rusia a avut puţini ingineri competitivi, trebuind să se mulţumească, la fel ca restul lumii, să împrumute tehnologia pusă la punct de Occident.

Dar cea mai mare dificultate (aproape imposibilitate) a fost aceea de a occidentaliza societatea, mentalităţile, cultura politică. Adoptarea modelului occidental n-a schimbat mare lucru în viaţa ţăranilor (marea majoritate a populaţiei ruse); n-a micşorat enorma prăpastie socială şi n-a uşurat cu nimic un sistem autoritar, birocratic, centralist şi opresiv în cel mai înalt grad. Scriitorii ruşi le puteau da lecţii de scris confraţilor lor occidentali, dar Rusia profundă continua să fie departe, foarte departe de Occident, departe, după unii observatori, chiar şi de Europa. „Ruşii sunt chinezi deghizaţi”[123]: această remarcă a marchizului de Custine exprimă direct stupoarea unui occidental care constata că Rusia, deşi mima Occidentul, rămânea foarte diferită. Rămâne diferită şi acum.

Ţările române (Ţara Românească şi Moldova; România începând din 1859) au intrat mai târziu în procesul de Occidentalizare: într-o manieră mai consistentă, către 1830.[124] Înainte de această perioadă, elita românească se îmbrăca după moda turcească, vorbea greceşte şi scria cu caractere chirilice. În două-trei decenii, transformarea era completă: românii şi (mai ales)

123 Astolphe, marquis de Custine, La Russie en 1839, Paris, 1843, scrisoarea a nouăsprezecea.

124 O interpretare a României, oscilând între Est şi Vest, în cartea mea La Roumanie, un pays à la frontière de l’Europe, Paris, 2003; traducere românească: România, ţară de frontieră a Europei, Humanitas, Bucureşti, 2002, 2005 şi 2007.

românceles se îmbrăcau după ultima modă pariziană, vorbeau franceza curent şi scriau cu caractere latine (spre deosebire de celelalte popoare ortodoxe şi pentru a-şi marca apartenenţa la familia latină). Legile, instituţiile, învăţământul, genurile literare şi artistice s-au aliniat la profilul occidental. Constituţia românească din 1866 s-a inspirat din Constituţia belgiană din 1833, cea mai avansată din Europa. Ţara însă rămânea majoritar rurală, cu o ţărănime săracă şi analfabetă, iar în aceste condiţii formele occidentale şi jocul democratic apăreau oarecum străine în raport cu societatea reală („forme fără fond", după sintagma lui Titu Maiorescu, român foarte occidentalizat, dar critic sever al imitării superficiale a Occidentului). De atunci, România, la fel ca Rusia, a trecut prin comunism şi postcomunism, dar întârzierile se încăpăţânează să persiste: economie neperformantă, nivel de viaţă modest, fractură socială pronunţată (în ciuda proiectului egalizator al comunismului) şi mentalităţi care se aliniază cu greu la cele occidentale (mai puţină organizare şi rigoare, accente paternaliste, naţionaliste şi ortodoxiste...). Sunt caracteristici la fel de valabile şi pentru celelalte ţări din Balcani.

Turcia prezintă o discrepanţă şi mai mare între forme şi fond. Prin reformele lui Kemal Atatürk din anii 1920 şi 1930 (similare întrucâtva cu cele ale lui Petru cel Mare, dar cu două secole mai târziu), statul a devenit laic, iar ţara s-a dotat cu instituţii de tip occidental (în contrast cu celelalte societăţi islamice; de altfel Turcia avea o tradiţie a statului mai puternică, moştenită de la Bizanţ); occidentalizarea s-a făcut şi în privinţa hainelor şi a scrierii. Totuşi, instituţiile continuă să funcţioneze sub atenta supraveghere a armatei: e un regim democratic constrâns să se comporte corect, pentru că, lăsat în voia lui, riscă să se blocheze. Fracturile sociale şi culturale (între cosmopolitul Istanbul, de pildă, şi Turcia profundă) rămân şi ele mari, ilustrând o tendinţă mai generală (şi care se accentuează progresiv) odată ce se trece de la vest

la est.

Miracolul în materie de aculturaţie este Japonia, ţară care a reuşit să adopte aproape integral modelul occidental, fără a renunţa la tradiţii şi la spiritul ei particular, sfârşind prin a se ridica la cel mai înalt nivel tehnologic şi economic. Căutând motivele acestei performanţe, unii istorici au remarcat o asemănare notabilă între vechea societate japoneză şi societatea europeană premodernă: diversificare socială, comerţ activ, dezvoltarea oraşelor, ceea ce ar fi permis o adaptare relativ uşoară la modernitate; şi de asemenea (după estimările lui Angus Maddison), o producţie şi o dinamică economică superioare celorlalte ţări asiatice (669 dolari pe cap de locuitor în 1820; 737 în 1870). De aici, nu e decât un pas, făcut de mai mulţi istorici japonezi (dar şi de americanul David S. Landes), până la afirmaţia că Japonia şi-ar fi putut înfăptui propria revoluţie industrială, chiar şi fără Occident.[125] Aparent, mulţi au ratat de puţin această revoluţie, pe care doar Occidentul a realizat-o efectiv! Pentru a fi „adevăraţi" occidentali, japonezilor le lipsea fermentul individualist, idealismul cuceritor şi curiozitatea ştiinţifică proprii Occidentului. Prin căutarea echilibrului social şi respectul pentru tradiţii, se aflau mai aproape de chinezi. Pe scurt, e cazul straniu al unei civilizaţii împărţite între latura sa „chineză" şi latura „occidentală", contradicţii observabile în subitele schimbări de direcţie: deschidere largă a ţării în faţa occidentali lor în secolul al XVI-lea, permiţând şi un succes notabil al creştinismului, adoptat în epocă de numeroşi japonezi; închidere brutală şi completă din secolul al XVII-lea (masacrarea creştinilor, interzicerea intrării în ţară pentru străini, interzicerea ieşirii din ţară pentru japonezi), fenomen ce trădează o anume fragilitate, frica de o contagiune irezistibilă; şi, în sfârşit, deschiderea radicală din secolul al XIX-lea, un proces de occidentalizare care însă nu exclude neîncrederea faţă de Occident şi visul secret de a-l depăşi

125 David S. Landes, op. cit., p. 482.

pe propriul lui teren.

Cazul Japoniei, prin chiar strălucirea reuşitei sale, pune în evidenţă dificultăţile, lentorile şi limitele unui demers care pentru celelalte societăţi aspirante la occidentalizare s-a dovedit a fi şi mai complicat. Chiar şi pentru japonezi, reuşita n-a venit de la o zi la alta. Totul începe în 1868, odată cu era „Meiji" şi adoptarea unei politici de modernizare sistematice. Totuşi, în 1913, după o jumătate de secol de eforturi susţinute şi în momentul când Japonia era deja o importantă putere regională (bătuse Rusia în 1904 – 1905 într-un mod umilitor pentru marea putere europeană), produsul ei intern pe cap de locuitor (în dolari la valoarea din 1990) nu era decât 1387 dolari, în medie de trei ori mai mic decât cel înregistrat în Franţa (3485), în Germania (3648) şi în Anglia (4921); în 1938, acelaşi indicator abia ajungea la jumătate a nivelului celor trei ţări occidentale menţionate; Japonia era depăşită până şi de Italia, ţară occidentală de mâna a doua (economic vorbind). Japonia a depăşit Marea Britanie la produsul pe locuitor abia în 1980, Franţa în 1989, iar Germania abia după unificarea din 1990.[126] Destul de târziu s-au făcut remarcate şi contribuţiile reale în domeniul ştiinţei şi tehnologiei. Primul Premiu Nobel japonez pentru fizică datează din 1949; pentru chimie, din 1981; pentru medicină, din 1987; pentru teoria economică – spre deosebire de practica economică, în care Japonia nu are rival –, niciun Nobel pentru moment. Oamenii de ştiinţă şi inginerii japonezi au dovedit o uimitoare capacitate de a perfecţiona – până la limite abia imaginabile – invenţii care, de cele mai multe ori, nu le aparţineau; autonomia lor creatoare e de dată recentă.

Într-adevăr, spiritul Occidentului este mai greu de imitat decât regulile şi instituţiile sale. Trebuie asimilată acea instabilitate creatoare care, cu virtuţile şi cu riscurile ei, rămâne un specific al civilizaţiei occidentale.

---

126 Angus Maddison, L'Economie mondiale. Statistiques historiques, pp. 64-69 şi 190-194.

Punând în mişcare întreaga lume, Occidentul a suscitat peste tot atitudini foarte diferite: admiraţie, pe de o parte, complexe şi frustrări, pe de alta. Europa de Est prezintă, sub acest aspect, un comportament caracteristic. O puteam crede mai aptă decât ţările îndepărtate să se apropie, senină, de o civilizaţie relativ apropiată. Dar bătălia ideologică între partizanii şi adversarii Occidentului s-a declanşat cu promptitudine. În Rusia s-au înfruntat „occidentaliştii" şi „slavofilii". Cei din urmă refuzau să pună civilizaţia slavă şi ortodoxă la remorca unei Europe dominate de germanici şi latini de confesiune catolică şi protestantă. Unii prevedeau o iminentă inversare de roluri (Nikolai Danilevski, în cartea lui *Rusia şi Europa*, 1869); după o primă fază, latină, şi o a doua, germanică, se apropie a treia fază a istoriei europene, care va fi dominată de Rusia. O dezbatere interminabilă s-a declanşat şi în România între partizanii Occidentului şi „autohtonişti"; cei din urmă, apărători ai unui specific românesc ireductibil, voiau să-i disocieze pe români atât de Occident, cât şi de mediul slav din jur; exerciţiile pe tema „sufletului românesc" şi o psihologie etnică particulară ocupă un loc semnificativ în imaginarul românesc din secolele al XIX-lea şi al XX-lea, alimentând o întreagă şcoală filosofică. Aceeaşi dispoziţie contradictorie poate fi observată la naţiunile balcanice. Dincolo de Europa, tensiunea creşte, ca şi contrastul între fervoarea prooccidentalizantă şi respingerea înverşunată a oricărei soluţii occidentale.

O regulă psihologică destul de elementară arată că orice complex de inferioritate şi orice frustrare duc automat la strategii compensatorii. Sub acest aspect, regăsim în Europa de Est, în Asia şi mai peste tot în lumea neoccidentală aproape acelaşi tip de discurs „autoapreciator" potrivit căruia inferioritatea materială e transfigurată în superioritate spirituală. Raţionalist şi mecanicist, Occidentul s-ar remarca prin eficacitatea sa, dar şi printr-un deficit de fineţe şi profunzime. Cât despre

„ne-occidentali”, ei ar fi mai aproape de adevărurile fundamentale ce ţin de sufletul omenesc şi de ordinea cosmică. Un apărător al Occidentului ar spune că numeroasele împliniri ale acestuia sunt foarte concrete şi au avut meritul de a marca lumea, în timp ce raporturile privilegiate ale „omului oriental” cu sufletul său şi cu misterele universului rămân a fi dovedite. În fine, fiecare îşi face curaj în felul lui.

VI. Incertitudini (secolul XX şi începutul secolului XXI)

Noile milenarisme

Între 1914 şi 1945, Occidentul a traversat o perioadă de convulsii majore: două războaie mondiale, crize economice, derapaje totalitare... Era ceva nou, dar nu absolut nou. Conflictele interne şi proiectele de reformă globală (milenarisme, utopii, mişcări revoluţionare) caracterizau de mult societatea occidentală. De la o epocă la alta, Occidentul n-a încetat să-şi diversifice ţesutul socio-cultural şi să înainteze din ce în ce mai repede... Spre obiective definite în mod contradictoriu. Era inevitabil ca aceste contradicţii să se agraveze şi lucrurile să ajungă la un punct de ruptură.

Ruptura era totuşi în spiritul Occidentului, o civilizaţie care n-a căutat niciodată stabilitatea, ci din contră, auto depăşirea. Graţie accelerării istoriei pe care o provocase tot el, Occidentul îşi permitea luxul de a-şi schimba chipul, rămânându-şi totodată fidel. Oricât ar fi de diferită faţă de secolele precedente, lumea de azi se înscrie riguros pe o unică linie de evoluţie care e cea a unui Occident dinamic şi înnoitor. Răsturnarea structuri lor existente nu înseamnă defel eşecul civilizaţiei occidentale, ci înflorirea ei, împlinirea misiunii sale istorice care a fost tocmai de a transforma lumea, de a o schimba neîncetat.

Artiştii au sesizat cel mai rapid, intuitiv, potenţialul distructiv şi în acelaşi timp „recreator” al acestei faze noi a istoriei.[127] După 1900, ei au început să demoleze lumea ca

127 O apropiere sugestivă între atmosfera de „sfârşit de civilizaţie” şi

s-o reconstruiască eventual pe noi baze. Fauvism, cubism, futurism, artă abstractă – toate s-au succedat într-o cadenţă dezlănţuită, în răstimpul unui singur deceniu. În această mişcare revoluţionară, să remarcăm, pe lângă occidentali, prezenţa ruşilor (Kandiński şi arta abstractă, Chagall etc.), sugerând un seism politic iminent, tot de inspiraţie occidentală, dar adaptat la contextul particular al Rusiei.

Pentru unii, mersul accelerat şi dezordonat al Occidentului părea să-i prefigureze declinul şi prăbuşirea apropiată. În realitate, a fost exact contrariul (se vede bine din perspectiva noastră de azi): o formidabilă răbufnire de energie, cu multe efecte perverse şi distructive, însă departe de secătuirea anunţată. *Declinul Occidentului*, analiză pesimistă a filosofului german Oswald Spengler (*Der Untergang des Abenlandes*, 1918 – 1922), dă tonul unei tendinţe ilustrate în epocă de numeroase lucrări; apariţia cărţii – coincidenţă simbolică – în chiar momentul când se sfârşea un război ce lovise dur Europa a conferit mesajului un plus de credibilitate. Toţi aceşti profeţi s-au înşelat în mod absolut. Dezorientaţi de un Occident în criză – şi fără să-şi dea seama că, dintotdeauna, criza a fost condiţia lui „normală” –, ei au ajuns să confunde dificultăţile creşterii cu semnele prevestitoare ale sfârşitului. Fapt e că în timpul acestei perioade Occidentul a dovedit o fecunditate excepţională, în bine ca şi în rău, o impresionantă efervescenţă tehnologică, artistică şi ideologică. În această privinţă, cercetările din domeniul energiei nucleare şi explozia primei bombe atomice în 1945 oferă un motiv simbolic, aducător de speranţă şi în acelaşi timp de spaime. În ce priveşte dezvoltarea economică, influenţa perturbatoare a războaielor şi Marii Crize din 1929 – 1933 se reflectă într-o încetinire faţă de perioada precedentă. Pe ansamblul Europei Occidentale, creşterea anuală medie a PIB-ului pe locuitor este

---

noile curente artistice, la Mircea Eliade, Aspects du mythe, Paris, 1963, pp. 92-94; traducere românească: Aspecte ale mitului, Univers, Bucureşti, 1978.

apreciată la 1, 33% din 1870 până în 1913 şi la O, 76% din 1913 până în 1950, cu scăderi diferite de la o ţară la alta (Marea Britanie, de la 1 la O, 93; Franţa, de la 1, 45 la 1, 12; Germania, de la 1, 61 la O, 17; în aceeaşi perioadă, Statele Unite încetineau ritmul de la 1, 82 la 1, 61).[128]

Dis funcţionalităţile Occidentului între cele două războaie mondiale exprimă – dincolo de motivele conjuncturale – insuficienta maturizare a etapei tehnologice şi democratice, o evoluţie ajunsă abia ta, jumătatea drumului". Democratizarea nu satisface nici elitele care o consideră prea avansată, purtătoare de pericole revoluţionare, nici masa celor dominaţi, pentru care era încă departe de a produce rezultatele dorite. Episodul „fronturi lor populare" este caracteristic pentru confruntarea socială şi ideologică acută, relativ bine tolerată de sistem în Franţa, ducând însă, în Spania, la un război civil (1936 – 1939) care, mobilizând partizanii şi adversarii ambelor tabere, a căpătat alura unei înfruntări la scara Europei. În aceste condiţii, regimul parlamentar, cu obiectivele lui limitate şi aparenta ineficienţă, este silit să bată în retragere, în timp ce se afirmă un imaginar autoritar, de dreapta ca şi de stânga, cu soluţii mai mult sau mai puţin radicale, şi mai ales „definitive". Economia, pe de altă parte, nu rezolvă nimic. Jumătate de secol de dezvoltare susţinută atenuase într-o măsură cele mai vizibile disparităţi sociale, dar rămânea mult de făcut; războiul şi criza economică au lovit din plin păturile inferioare şi medii, făcând să crească nervozitatea socială. Războiul, care după unii ar fi avut virtuţi regeneratoare (ar fi trebuit să consume toate energiile negative: războiul menit să ucidă războiul), n-a făcut decât să sporească tensiunile şi să deschidă calea spre un război şi mai cumplit. Cazul-limită e cel al Germaniei: umilită de înfrângere şi de pierderile teritoriale, copleşită de o criză economică extrem de severă, Germania s-a aruncat cu

128 Angus Maddison, L'Economie mondiale. Statistiques historiques, p. 277.

inconştienţă într-o aventură milenaristă.

Într-adevăr, măcinată de un şir impresionant de contradicţii, insatisfacţii şi iluzii, perioada interbelică s-a remarcat printr-un atac „anti-sistem” de o intensitate nemaivăzută, de natură să lase în umbră vechiul milenarism religios sau proiectele mai mult teoretice vizând, în secolul al XIX-lea, reformare a lumii. Dincolo de specificul fiecărei epoci, trebuie subliniată încă o dată remarcabila continuitate a filonului milenarist, acea nevoie de a reinventa civilizaţia, care luminează atât împlinirile, cât şi abuzurile şi derapajele Occidentului.

Unele ţări s-au dovedit mai vulnerabile decât altele. De pildă Germania, care, pe lângă că trecea printr-o perioadă proastă, fusese modelată în secolul al XIX-lea de Prusia, ţară de la hotarul oriental al Europei Centrale, care i-a infuzat tradiţia militară şi autoritară; în plus, concepţia germană despre naţiune, strict etnică, alimenta tentaţia rasismului şi respingerea celuilalt. Italia, ţară mai puţin modernizată, dar suficient de avansată ca să fi prins gustul modernităţii, şi frustrată în ambiţiile ci de mare putere, era gata şi ea să experimenteze soluţii radicale. De cealaltă parte, Rusia prezent a cazul extrem al unei ţări hrănite cu ideologii Occidentale, dar încremenită în structurile ei tradiţionale şi afectată de inegalităţi sociale imposibil de armonizat; tot ce-i rămânea acestei ţări imense era să încerce să forţeze istoria pentru a atinge, pe o cale paralelă, acelaşi nivel cu Occidentul. Dintre ţările europene, Marea Britanie a fost cel mai puţin atinsă, protejată fiind de o solidă carcasă liberală şi individualistă.

După formula milenaristă consacrată, viitorul trebuia să se inspire din caracteristicile vârstei de aur pe care fiecare o vedea în felul lui. Idealul fascismului italian era să reînvie Imperiul Roman. În Germania, naziştii, obsedaţi de puritatea rasială, vor invoca un mod el de-a dreptul preistoric: epoca în care arienii, „blonzii atletici” veniţi din nord, dominau singuri regiunea; proiectul era de a reface calitatea biologică originară, ceea ce impunea eliminarea

celorlalte grupuri rasiale, a evreilor în special (evreii figurau deja printre ţapii ispăşitori ai milenarismului tradiţional; armonia milenaristă cerea expulzarea oricărui corp străin). Aceste doctrine „unanimiste" voiau să rezolve o dată pentru totdeauna istoria contradictorie a Occidentului. Ele propuneau „sfârşituri ale istoriei" care să ducă la o permanentă stare de perfecţiune. Inventând „Reich-ul de o mie de ani", Hitler a găsit formula potrivită, care exprima literal sensul milenarist al proiectului. E uimitor să constaţi cum Occidentul, o civilizaţie atât de „istorică", a putut să producă, prin reacţie, riposte „anti-istorice" atât de puternice.

În marea familie a milenarismelor, comunismul ocupă un loc aparte. În primul rând, se bazează pe o schemă istorică extrem de elaborată; milenarismul lui e de factură ştiinţifică, ceea ce i-a conferit un plus de credibilitate într-o epocă în care ştiinţa devenea o referinţă majoră. În al doilea rând, în timp ce fascismul şi nazismul subordonau explicit individul colectivităţii, comunismul a reuşit turul de forţă (strict teoretic) de a combina înflorirea organismului social cu eliberarea individului, integrând astfel filonul anarhist, la fel de specific pentru milenarism ca şi simţul comunităţii. Această latură „eliberatoare" i-a conferit un blazon, înainte de a naşte o formidabilă decepţie; prinsă în propria sa contradicţie, „noua societate" a uitat de libertate, preferând să dezvolte un aparat opresiv. În sfârşit, aspectul cel mai straniu este migrarea comunismului de la vest spre est, şi în final expansiunea lui pe celelalte continente, contrar teoriei marxiste originare care-l vedea triumfând în centrul occidental al lumii. Tentativele de insurecţie proletară n-au lipsit în Vest: Germania (1919), Italia (1919 – 1920), Spania (victoria Frontului popular, 1936), afectând mai ales verigile slabe ale sistemului occidental. Niciuna însă n-a avut succes; cu o clasă mijlocie relativ dezvoltată, cu un simţ al proprietăţii bine înrădăcinat, şi cu un liberalism economic îmblânzit de un prim val de măsuri sociale,

Occidentul poseda deja anticorpii capabili să-l apere de o revoluţie egalitară. În schimb, Rusia era foarte diferită, la fel ca majoritatea societăţilor din spaţiul neoccidental. În Rusia, ţăranii, care formau marea majoritate a populaţiei, aveau o veche tradiţie a proprietăţii comune (pământurile aparţineau obştii ţărăneşti, fiind atribuite agricultorilor pe rând). Sub acest aspect, pământul rusesc era o invitaţie la comunism mult mai convingătoare decât uzina occidentală. În sfârşit, în Rusia şi în multe alte ţări, sărăcia extremă a claselor inferioare, absenţa unei clase mijlocii solide care să „echilibreze" societatea, precum şi insuficienta cultură democratică au stimulat reflexele egalitare şi au provocat revoluţii sociale violente.

În aceste societăţi abia atinse de modernitate, comunismul a fost şi o strategie de modernizare, continuând, cu obiective mai ambiţioase şi mijloace mai radicale, procesul de Occidentalizare deja început. Modelul nu mai era Occidentul real, ci un Occident „virtual", puternic industrializat şi în acelaşi timp egalitar, pe care Marx îl anunţa ca iminent. Potrivit logicii comuniste, o societate fără exploatare, fără inegalităţi, fără contradicţii, şi în care proprietatea ar aparţine tuturor, ar fi infinit mai eficientă decât capitalismul conflictual şi anarhic. Într-un interval istoric scurt, ţările comuniste urmau să recupereze enorma întârziere acumulată, apoi, continuând competiţia, aveau să lase mult în urmă Occidentul. Orbiţi de utopia egalitară, teoreticienii noului model nu pricepuseră că succesul modelului occidental ţinea tocmai de jocul diversităţilor şi contradicţiilor, „tare" istorice pe care ei îşi propuneau să le elimine. Lumea comunistă s-a umplut cu furnale, uzine şi baraje şi, bineînţeles, cu imense cartiere de blocuri pentru clasa muncitoare. Această industrializare forţată se inspira dintr-un profil occidental deja depăşit, care cerea o tehnologie destul de rudimentară şi o mână de lucru mediu calificată; productivitatea şi spiritul de inovaţie rămâneau extrem de scăzute. Lipsa concurenţei şi refuzul de a lua în

calcul interesul individual s-au dovedit vicii incurabile. În era informaticii, ţările comuniste continuau să-şi exprime performanţa industrială în producţii de cărbune şi oţel (după modelul britanic din secolul al XIX-lea). La capătul unei curse pe care trebuiau s-o câştige conform „legilor istoriei", ca „formaţiune socio-economică" superioară capitalismului, societăţile comuniste s-au regăsit tot în urma Occidentului, la o distanţă chiar mai mare decât la începutul competiţiei. Cu mult sânge şi cu multă sudoare, creaseră o lume paralelă care nu răspundea la comenzi. Nu le rămânea decât să schimbe calea şi să imite, de data asta, adevăratul model occidental.[129]

Impresionează (şi uneori nelinişteşte) această capacitate a Occidentului de a da naştere, pe lângă formula sa dominantă– pluralism, liberalism, democraţie şi individualism –, unor impulsuri total opuse, ce duc spre orizonturi amăgitoare.

Avântul de după război

La sfârşitul celui de-al Doilea Război Mondial, Europa de Vest era epuizată. După ce dominaseră lumea, marile puteri europene se găseau într-o poziţie umilitoare şi periculoasă. Jumătatea estică a continentului trecuse sub dominaţie sovietică, angajată de voie, de nevoie sub steagul comunismului. Instalate în inima Germaniei, tancurile Armatei Roşii păreau capabile, în caz de război, să-şi impună rapid dominaţia până la Atlantic. China devenea şi ca comunistă. Sistemul colonial se prăbuşea. Cum să imaginezi Imperiul britanic fără India (independentă din 1947)? Franţa a pierdut două războaie sângeroase, în Indochina, apoi în Algeria. La rândul lor, americanii au avut parte de o înfrângere (prima din istoria lor) în Vietnam. Până şi Africa Neagră, care părea domeniul de vânătoare al „omului alb", a devenit independentă. În faţa Occidentului, ţările „lumii a treia" şi-au afirmat solidaritatea şi hotărârea de a se în serie pe o

129 Pentru o prezentare mai detaliată a aventurii comuniste, vezi cartea mea La Mythologie scientifique du communisme.

cale proprie de dezvoltare. Dezechilibrat de război, lipsit de imensele-i posesiuni coloniale şi concurat de lagărul comunist care nu înceta să-şi proclame victoria iminentă, Occidentul părea să confirme previziunile cele mai pesimiste. Aşa a intrat în faza cea mai dinamică a istoriei sale.

Cele mai multe ţări occidentale fuseseră lovite dur, dar Occidentul, în ansamblu, ieşea destul de bine din această încercare. În primul rând Statele Unite, replică destul de fidelă a Occidentului european, au câştigat enorm în urma războiului, atât sub aspect economic cât şi geostrategic. Continua astfel deplasarea Occidentului: de la sud spre nord şi de la nord spre vest. Cu ajutor american (planul Marshall), economiile occidentale au depăşit destul de repede dificultăţile primilor ani de după război. Dacă sistemul funcţionează, pierderile cele mai cumplite se recuperează uşor; şi invers, dacă sistemul nu funcţionează, ajutorul cel mai generos nu serveşte la mare lucru. Occidentul a dovedit că mecanismul său era intact şi chiar mai dinamic ca oricând, probabil stimulat de amploarea sarcinii şi de dorinţa de a închide paranteza unei faze istorice tulburi.

Către 1950, se atingea din nou, mai peste tot, nivelul economic de dinainte de război. Şi înaintarea a continuat, irezistibilă. Să comparăm cu performanţele anterioare: între 1820 – 1870, în Europa occidentală se înregistra o medie anuală a creşterii economice pe locuitor de O, 98; între 1870 – 1913– 1, 33; între 1913 – 1950 – O, 76; iar între 1950 – 1973 – 4, 05: de trei ori mai mult şi de trei ori mai repede decât în cele mai bune perioade precedente (Statele Unite aveau 2, 45, ceva mai puţin, dar continuând o evoluţie ce cunoscuse ritmuri mai înalte decât Europa şi, bineînţeles, fără distrugerile războiului). Occidentul nu se dezvoltase niciodată mai repede decât în epoca în care comunismul profeţea zilnic (inclusiv în interiorul taberei occidentale) prăbuşirea apropiată a capitalismului. Sigur, bogaţii au devenit şi mai bogaţi, dar această dinamică

economică excepţională a permis o atenuare notabilă a disparităţilor sociale; sărăcia s-a redus şi, în manifestările ei extreme, a ajuns un fenomen mai curând marginal. S-au redus de asemenea inegalităţile regionale. Zonele rurale rămase mult timp departe de civilizaţia modernă – Franţa „profundă" oferea numeroase exemple – au sfârşit prin a fi integrate, profitând la rândul lor de avantajele (ca şi de inconvenientele!) vieţii moderne. Structura socio-economică occidentală n-a devenit uniformă, desigur, însă oricum prezenta mai puţine contraste. După 1973 (urmare a „şocului petrolier", dar şi a unei anumite „saturări" economice), ritmul a încetinit – în Europa occidentală, creşterea anuală pe cap de locuitor a coborât la 1, 88 între 1973 – 2001, ceea ce a provocat dezechilibre, mai ales un şomaj destul de îngrijorător şi numeroase dificultăţi sectoriale, dar fără a pune serios în pericol nivelul deja atins (în aceeaşi perioadă, Statele Unite înregistrau o creştere anuală de 1, 86 pe locuitor; performanţa lor economică actuală este superioară celei a Europei occidentale).[130]

Nu încercăm să idealizăm situaţia, ci doar să comparăm Occidentul de azi cu Occidentul de ieri, şi Occidentul cu restul lumii. Relativa omogenizare a regiunii se reflectă şi în progresele economice substanţiale ale ţărilor care în epoca industrială rămăseseră mult în urmă, în special sudul: Italia, Spania, Portugalia, fără a uita excepţia „nordică" a Irlandei. În 1913, produsul pe locuitor al Marii Britanii era de două ori mai mare decât cel din Italia şi Irlanda şi aproape de trei ori mai mare decât în Portugalia. Către 1980, Italia – foarte dinamică, după război, din punct de vedere economic –, recuperase întârzierea şi chiar depăşise puţin nivelul britanic (avantaj efemer, anulat de excelentul comportament economic britanic începând de la mijlocul anilor 1980, ca şi de încetinirea creşterii italiene; dar Italia şi-a depăşit categoric handicapul din ultimele secole, ajungând şi

130 Angus Maddison, op. cit., p. 277.

menţinându-se la valorile mediei occidentale). Nu mai puţin exemplar e cazul Irlandei, fosta rudă săracă a arhipelagului britanic: după mai mulţi ani de creştere excepţională, a ajuns la aproape acelaşi nivel economic cu Marea Britanie. Portugalia, care continuă să rămână membrul cel mai sărac al familiei occidentale, a început la rândul ei o creştere economică destul de susţinută; şi-a redus handicapul la jumătate, ajungând la aproximativ 50% din nivelul unor ţări ca Marea Britanie, Germania şi Franţa. Occidentul îşi reduce progresiv decalajele istorice dintre Nord şi Sud, dintre catolici şi protestanţi, şi prezintă un aspect din ce în ce mai unitar (cu câteva excepţii vizibile totuşi, cum ar fi contrastul dintre nordul şi sudul Italiei).

Spre un imperiu european?

În ciuda acestei dezvoltări remarcabile, importanţa relativă a Occidentului european şi în particular a fiecăreia din componentele lui principale, marile puteri de odinioară (Anglia, Franţa, Germania), a scăzut sub toate aspectele: demografic, economic, politic şi militar. Ansambluri mai mari au preluat ştafeta, Statele Unite în primul rând, Uniunea Sovietică (respectiv Rusia, măcar prin dimensiune dacă nu prin eficacitate), Japonia, iar mai recent (şi mai ales în perspectivă) China. În 1870, PIB-ul Marii Britanii depăşea cu puţin economia americană, Franţa urma cu 73%; în 1913, Marea Britanie realiza 43, 5% din PIB-ul Statelor Unite, iar Franţa 28%; în 1950, cele două ţări coborâseră la 24%, respectiv 15%[131]; în prezent, Marea Britanie şi Franţa reprezintă 15 – 16% faţă de Statele Unite, care produc de trei ori şi jumătate mai mult decât cele două ţări împreună. Comparate cu Japonia, fiecare din aceste două ţări europene se situează la circa 45%. Anglia, cel mai întins imperiu şi economia cea mai înfloritoare, a redevenit o insulă, destul de performanţă, desigur, dar totuşi o insulă. Pe vremea lui Ludovic XIV sau a Revoluţiei Franceze, Franţa era la apogeul puterii sale, capabilă la

131 Ibidem, p. 273.

nevoie să înfrunte mari coaliţii europene (celelalte continente nu contau); în zilele noastre, Franţa este un stat mijlociu.

Puterile europene au crezut o vreme că vor putea rămâne în joc graţie imperiilor lor coloniale, deşi acestea le creau deja dificultăţi; nu le mai puteau exploata pur şi simplu, ca furnizoare de materii prime: trebuiau să le trateze mai mult sau mai puţin pe picior de egalitate şi să investească în dezvoltarea lor; în aceste condiţii, costurile riscau să fie mai mari decât profitul (şi oricum curentul ducea irezistibil spre emanciparea popoarelor colonizate). Totuşi, Franţa s-a încăpăţânat (cu riscul unei grave crize naţionale) să păstreze Algeria „franceză", prelungind teritoriul metropolitan pe celălalt ţărm al Mediteranei, ultimă şansă de a rămâne o „ţară mare". „Ţară mare" se voia până şi mica şi săraca Portugalie, prima care şi-a constituit un imperiu colonial şi ultima care a renunţat la el (în 1975, când Angola şi Mozambic au obţinut în sfârşit independenţa). În felul său, şi fără a recurge la mijloacele coloniale, Hitler încercase să facă din Germania un mare imperiu continental, comparabil cu Statele Unite; în raport cu dimensiunea dorită, vechiul Reich era prea mic, şi chiar al Treilea Reich în hotarele sale lărgite după anexarea Austriei, Cehoslovaciei şi Poloniei; astfel, războiul împotriva Rusiei devenea indispensabil, pentru a extinde Germania prin anexarea câmpiei ruse, până la dimensiunile unui imperiu mondial. La sfârşitul războiului, n-au mai rămas „la vârf" decât Statele Unite şi Uniunea Sovietică. Aceasta din urmă, în ciuda anvergurii sale, impresionantă şi ameninţătoare, s-a dovedit incapabilă să facă faţă competiţiei, pur şi simplu pentru că încercase o altă cale de dezvoltare decât cea confirmată în Vest. În cele din urmă, s-a detaşat o singură putere, devenită superputere din lipsă de concurenţi: Statele Unite.

În aceste condiţii, singura soluţie pentru Europa occidentală, dacă voia să recupereze terenul pierdut şi să evite protectoratul american (instaurat, în fapt, îndată

după război şi care continuă şi acum, prin NATO, în domeniul apărării), era calea unificării. Schimbarea a fost spectaculoasă. Aproape de la o zi la alta (la scara istoriei), s-a trecut de la o stare endemică de război la o politică de prietenie şi integrare. Modelul simbolic este înţelegerea franco-germană: două ţări al căror antagonism însângerase Europa deveneau parteneri apropiaţi, lucrând împreună la unitatea continentului. Traumatismele unui război oribil, scăderea puterii, pericolul sovietic şi dorinţa de a limita tutela americană sunt câteva motive evidente ale acestui reviriment. Trebuie totuşi să ţinem seama de bivalenţa esenţială a Occidentului, pământ conflictual şi totodată unificat, de-a lungul întregii sale istorii. Chiar şi atunci când se sfâşiau între ele, ţările din Vest n-au uitat niciodată că aparţineau aceleiaşi civilizaţii şi că formau o mare familie. În faţa „celorlalţi", Occidentul s-a simţit mereu solidar. Astfel, după ultimul război, când unitatea a apărut ca alternativă înţeleaptă în faţa unei divizări sterile şi periculoase, lucruri le au evoluat destul de rapid şi fără dezacorduri majore. După ce semănase vrajba în toate colţuri le planetei, Occidentul, exemplar ca întotdeauna (în bine ca şi în rău), a oferit modelul unei strategii de pace şi unificare. Punctul de plecare a fost în primul rând economic: Comunitatea europeană a cărbunelui şi oţelului (1951), urmată de Comunitatea economică europeană sau Piaţa comună (1958), reunind Franţa, Germania, Italia şi Benelux (spaţiu ce refăcea într-un fel Imperiul lui Carol cel Mare), nucleu la care s-au alăturat în 1973 Marea Britanie, Irlanda şi Danemarca, în 1981 Grecia, în 1986 Spania şi Portugalia. Treptat, dimensiunea politică, culturală şi umană a proiectului a căpătat anvergură: Comunitatea economică a devenit „Uniunea europeană", la care au aderat în 1995 Austria, Finlanda şi Suedia. Această grupare de cincisprezece state reunea aproape întreaga Europă Occidentală (mai puţin Elveţia şi Norvegia) într-un organism economic şi politic comun. Adoptarea monedei unice europene „euro" (excepţii: Marea Britanie,

Danemarca şi Suedia), instituirea unui spaţiu vamal comun (zona Schengen) sunt paşi importanţi şi aparent ireversibili. Spre o confederaţie europeană.

Dificultăţile de parcurs nu trebuie minimalizate. Formula e total inedită şi uneori, în evitabil, se înaintează pe bâlbâite. Nimeni nu poate spune acum dacă peste. Câteva decenii va exista un adevărat stat federal sau mai curând o Europă a patriilor, în care fiecare stat-naţiune şi-ar păstra identitatea. Integrarea va fi desigur progresivă şi din ce în ce mai strânsă. Respingerea Constituţiei europene de către Franţa şi Olanda (în 2005) marchează o pauză, probabil temporară; în faţa provocărilor mondializării, mulţi europeni se simt apăraţi mai bine de frontierele naţionale decât de un spaţiu continental încă insuficient structurat şi armonizat, supus unor decizii incontrolabile. Este o retragere conjuncturală care, în mod normal, n-ar trebui să deturneze evoluţia deja începută.

Europa celor cincisprezece – Occidentul unificat – reprezenta deja un ansamblu comparabil în termeni demografici şi economici cu Statele Unite: populaţie mai mare (aproape 400 de milioane de locuitori faţă de mai puţin de 300 de milioane) şi un produs naţional brut relativ apropiat.

Proiectul european nu s-a oprit însă la hotarul spaţiului occidental. În 2004, zece noi ţări au fost primite în Uniune (Estonia, Letonia, Lituania, Polonia, Republica Cehă, Ungaria, Slovacia, Slovenia, Malta şi Cipru!). A fost sărbătorită atunci, cam prea repede, „unirea celor două părţi, apuseană şi răsăriteană”, ale Europei. Lăsând deoparte cazurile particulare ale Ciprului (grec şi ortodox) şi Maltei (insulă aparţinând de fapt spaţiului occidental), ţările în chestiune sunt legate istoric de zona de margine a Occidentului. Nu e vorba de Europa răsăriteană ortodoxă (şi musulmană pe alocuri), ci de ţările Europei Centrale, catolice şi protestante, în general foarte legate de Occident înainte de apariţia comunismului (am arătat deja că din punct de vedere istoric şi cultural poziţionarea la

est a acestor ţări e falsă, o reminiscenţă din vremea comunismului, când imperiul sovietic a împins Estul până în centrul Germaniei; cine, la 1900, ar fi considerat Austro-Ungaria o ţară a Europei răsăritene?). Mai puţin dezvoltate decât Occidentul şi rămase în urmă în timpul perioadei comuniste, aceste ţări aduc pentru moment o contribuţie destul de modestă la ponderea economică a Uniunii (74 milioane de locuitori, 16% din populaţia Uniunii lărgite la douăzeci şi cinci de membri, dar mai puţin de 4, 5% din produsul ei brut).

Problema cea mai delicată a Uniunii rămâne Europa răsăriteană, *adevărata* Europa răsăriteană, şi, într-un plan mai general, extinderea spre est, chiar şi dincolo de limitele geografice (destul de convenţionale, desigur) ale continentului european. Europa de Est, un ansamblu destul de disparat, cuprinde Rusia, plus ţările ataşate istoric la imperiul rus şi sovietic: Ucraina, Belarus şi micile republici din Caucaz; apoi România; la jumătatea drumului între România şi fostul spaţiu sovietic, Moldova; în fine, ţările din Balcani: Bulgaria, statele fostei Iugoslavii, Albania. Simpla lor enumerare e suficientă pentru a constata că această bucată, sau mai curând acest amestec, e mult mai greu de integrat decât Europa Centrală.

O excepţie totuşi: Grecia. Ţară balcanică, ortodoxă şi nu doar atât („inventând" ortodoxia, a fondat într-un fel spaţiul cultural al Europei de Est), Grecia era la fel de diferită de Occident ca şi celelalte ţări din regiune. Ea a avut îndoita şansă de a fi evitat capcana comunistă şi de a reprezenta pentru Europa un simbol istoric inconturnabil. Puterea imaginarului: Grecia s-ar afla, prin istoria sa veche, la originea civilizaţiei Occidentale şi în acelaşi timp, prin Bizanţ, la originea Europei de Est. Cum să imaginezi Europa fără ea? Astfel, Grecia a fost admisă destul de devreme, devenind singura ţară ortodoxă din Uniunea europeană (iar asta în ciuda unor comportamente mai puţin „ortodoxe" în anumite planuri, cum ar fi rolul cam prea apăsat al bisericii, nerecunoaşterea minorităţilor sau

lipsa de rigoare financiară).

După un parcurs destul de dificil, la 1 ianuarie 2007, România şi Bulgaria au devenit şi ele membre ale Uniunii europene. Mai puţin pregătite decât ţările Europei Centrale (având de recuperat o întârziere istorică), cele două ţări au realizat totuşi progrese în domeniul economic şi al instituţiilor, iar până la urmă, prin dimensiunea lor (o ţară mică – Bulgaria, şi o ţară mijlocie – România), nu vor pune Uniunii probleme insurmontabile.

Cazul fostului imperiu sovietic e foarte diferit. Rusia nu e nici mai europeană, nici mai puţin europeană decât România şi Bulgaria; este la fel de apropiată şi de diferită de Occident (cu contraste mai apăsate însă, şi cu o tendinţă autoritară ce nu se atenuează). Dar trăsătura ei cea mai caracteristică rămâne imensitatea. Înglobând Rusia, Uniunea europeană s-ar învecina cu China şi cu Japonia, ajungând la Pacific; pe hartă, Europa ar părea mai curând o anexă a spaţiului rus.

Problema Rusiei nu în întregime rezolvată, iar viitorul, ca întotdeauna, rămâne deschis; dar în faza actuală a proiectului, în mod vădit, locul ei nu e în Europa. Situaţia se complică în ce priveşte ţările desprinse din fostul imperiu rus, care, într-o primă fază, au rămas legate de Moscova în cadrul CSI (Comunitatea Statelor Independente), un soi de replică orientală a Uniunii europene; evoluţia acestei comunităţi nu a fost strălucită, iar în aceste condiţii, şi ale progreselor înregistrate de democraţie, unele dintre aceste fragmente de imperiu se orientează deja spre Occident, cu intenţia declarată de a integra cândva spaţiul Uniunii. Este cazul Georgiei, al Moldovei, şi mai ales al Ucrainei, după victoria din 2004 a „revoluţiei portocalii”. Însă Ucraina este efectiv o ţară mare, mai întinsă decât Franţa şi cu o populaţie ajunsă deja la 50 de milioane. Cu ea, s-ar alătura Occidentului o parte însemnată din fosta Rusie şi mai ales o ţară care, geografic şi cultural, e greu de separat de partea rusă a continentului (ruşii reprezintă aproape un sfert din

populaţie, Crimeea este mai mult rusă decât ucraineană, iar ţara e practic scindată între o jumătate prooccidentală şi altă jumătate prorusă).

În Balcani, în ciuda dificultăţi lor actuale provocate de ruperea sângeroasă a Iugoslaviei, perspectiva rezonabilă e cea a integrării tuturor ţărişoarelor din regiune. Într-adevăr, având deja o Grecie membră a Uniunii, urmată de Bulgaria şi România, ar fi nepotrivit ca o parte din Balcani să rămână deoparte. S-au început deja negocieri cu Croaţia (singura ţară catolică şi aparţinând istoric Europei Centrale care nu este încă membră a Uniunii), şi va veni desigur ziua în care Serbia, Muntenegru, Bosnia, Macedonia şi Albania vor fi şi ele pregătite să adere.

Rămâne problema Turciei, la fel de complicată ca şi cea a spaţiului ex-sovietic. Obiectiv vorbind, Turcia e mai puţin europeană decât Rusia: religie musulmană, teritoriu situat în cea mai mare parte dincolo de limitele convenţionale ale Europei, „occidentalizare" destul de recentă şi departe de a-i fi impregnat structurile şi mentalităţile; pe de altă parte, Turcia prezintă avantajul că a fost cruţată de experienţa comunistă şi a evoluat, timp de jumătate de secol, strâns legată de Vest, economic şi militar (e cel mai important membru NATO în flancul sudic al alianţei). Mai puţin mare, evident, decât Rusia, e totuşi suficient de mare cu cei 70 de milioane de locuitori (doar Germania, în Uniunea europeană, este mai populată pentru moment, dar având în vedere tendinţele demografice, Turcia o va depăşi în scurt timp; astfel, în cazul aderării, statul cel mai populat al Europei ar fi un stat islamic, cu o bună parte din populaţie puţin integrată în modernitate). Să remarcăm de asemenea că Turcia, în ciuda statutului oficial laic, rămâne totuşi o naţiune musulmană în care islamismul e mai activ decât e creştinismul în ţările europene (tentaţia fundamentalismului rămânând vie, iar statutul celorlalte confesiuni mai degrabă incert). Aderarea Turciei este un

risc pentru Europa, care nu încetează să cântărească argumentele pro şi contra, fără a îndrăzni să ia o hotărâre definitivă.

Adevărul e că ţările şi regiunile Europei se găsesc la niveluri foarte diferite, consecinţă a unei istorii fragmentate ce nu poate fi abolită sau depăşită de la o zi la alta. *Indicatorul de dezvoltare umană* al Naţiunilor Unite prezintă în fiecare an o sinteză sugestivă a condiţiilor economice şi socio-culturale din fiecare ţară, combinând PIB-ul pe cap de locuitor (calculat în funcţie de „paritatea puterii de cumpărare", pentru a estima mai corect nivelul de viaţă real), speranţa de viaţă la naştere şi nivelul din instrucţie (indice de alfabetizare şi şcolarizare). Sunt date cantitative, dar care lămuresc aspecte calitative importante (cu o doză de aproximare, desigur) şi care spun mult despre starea de civilizaţie a unei comunităţi naţionale. În acest tabel (cifre din 2004 publicate în 2006), în care figurează 177 de ţări în ordine descrescătoare, primele douăzeci de locuri sunt ocupate de naţiunile occidentale, europene şi neeuropene, plus Japonia; majoritatea ţărilor din Europa Centrală se află pe locuri le 30 – 40 (Republica Cehă – 30, Ungaria – 35, Polonia – 37); Europa de Est coboară spre locurile 60 – 70 (România – 60; Rusia – 65; Ucraina – 77); în fine, Turcia ocupă poziţia 92 (cu un deficit considerabil al indicelui de alfabetizare a adulţilor, care o situează mult în urma tuturor ţărilor europene).[132]

Aceste cifre definesc clar zone europene distincte, nu doar la nivel material, dar şi în plan mai general, socio-cultural, şi nu doar la nivelul elitelor, ci la nivelul structurilor profunde. Sunt cercuri succesive: Occidentul, Europa Centrală, Europa de Est şi, în sfârşit, Turcia. Europa celor 15 (înainte de 2004) însemna Occidentul unificat (plus Grecia). Europa celor 25 (începând cu 2004)

---

132 Rapport mondial sur le développement humain 2006 (Programul Naţiunilor Unite pentru dezvoltare), „Indicateur du développement humain"; cifre din 2004.

este Occidentul plus Europa Centrală. Europa celor 27 (începând cu 2007) adaugă la acest ansamblu două ţări din Europa de Est. Rămâne de văzut în ce măsură cercurile următoare vor fi atrase şi ele de nucleul occidental.

Occidentul s-ar fi putut opri la hotarele sale. Era probabil soluţia cea mai comodă. A preferat totuşi să înainteze spre Europa Centrală, regiune destul de apropiată din punct de vedere istoric şi cultural. În fapt, era greu, dacă nu imposibil, să abandoneze această regiune care, eliberată de comunism, voia să-şi regăsească locul alături de Occident. Această nouă frontieră putea să fie şi ultima. Dar ţările mici din Europa de Est priveau şi ele spre Occident, şi ele cunoscuseră înainte de comunism, cel puţin prin elitele lor, o influenţă occidentală destul de puternică. De altfel, cum să lase, între Uniunea europeană şi Comunitatea post-sovietică, un spaţiu incert, în care micile naţiuni ale Europei Centrale şi de Est ar deveni (cum s-a întâmplat în ajunul celui de-al Doilea Război Mondial) jucăriile unei istorii imprevizibile şi potenţial periculoase? Într-un fel, Occidentul era silit să-şi continue lărgirea spre est, fără o limită fixată definitiv. Dar, pe lângă această mişcare aproape obligatorie, extinderea a iscat un soi de entuziasm, cel puţin printre liderii politici. Occidentul îşi relua astfel vocaţia cuceritoare, chiar dacă într-un spirit paşnic, urmărind crearea unui imperiu de tip nou, capabil să trateze de la egal la egal cu Statele Unite, iar mâine, poate, cu China. De acea, mărimea contează; cu cât mai mare va fi Europa, cu atât mai mare va fi rolul ei.

În această evoluţie, criza din 2005 era previzibilă (dar, ca de obicei, lucruri le sunt „prevăzute” după ce s-au întâmplat). Respingerea populară a Constituţiei europene a dovedit că liderii politici forţaseră ritmul într-un mod oarecum imprudent. Ei au încercat să consolideze Uniunea şi în acelaşi timp s-o extindă, demersuri destul de contradictorii. Cei care au votat împotriva Constituţiei şi-au exprimat implicit rezervele faţă de extindere. Diferenţa de nivel dintre Europa occidentală şi celelalte regiuni ale

continentului a creat un dublu curent dificil de controlat: pe de o parte, delocalizarea întreprinderi lor occidentale în ţări cu costuri de producţie mai scăzute, pe de alta, migrarea spre Vest a mâinii de lucru mai ieftine din ţările respective. Este o sursă suplimentară de şomaj şi nemulţumire socială care se traduce prin respingerea unei Europe lărgite şi fără frontiere. Treptat, ridicarea nivelului economic şi a nivelului de trai în ţările Europei Centrale şi de Est va atenua acest fenomen, dar astfel de evoluţii au nevoie de timp. Misiunea Europei occidentale e tocmai să dinamizeze şi să asimileze economiile societăţilor din „cealaltă Europă", ducând până la capăt un proces de occidentalizare ajuns la jumătatea drumului. Acest efort riscă să coste destul de scump. Cunoaştem dificultăţile pe care Germania le-a avut şi încălcare în integrarea şi ridicarea la nivelul ei a Germaniei de Est (fosta RFG), teritoriu etnic şi cultural german totuşi, şi mai avansat economic decât celelalte ţări ex-comuniste. O lărgire masivă ar cere, din partea Europei întregi, un efort şi mai considerabil. Optimismul iniţial e pe cale să se dezumfle, iar vocile sceptice se aud deja mai puternic. România şi Bulgaria, care-au trecut la limită, pot fi fericite. Candidaturile următoare riscă să fie tratate cu mai puţină indulgenţă. Dar poate că va fi o criză salutară, permiţând Uniunii să-şi definească mai bine obiectivele şi să devină conştientă într-un mod mai realist de dificultăţile şi limitele proiectului (un proiect care, în mod cert, nu are forţa şi dimensiunea simbolică, aproape religioasă, a statului-naţiune din secolul al XIX-lea; Europa trebuie să facă compromisuri atât cu statele sale naţiuni care, în ciuda unui anume reflux al ideologiei naţionale, rămân realităţi şi simboluri puternice, cât şi cu procesul de globalizare care-o atrage deja într-un ansamblu planetar mai vast).

Cea mai bună dintre lumi

Între timp, Occidentul a izbutit să-şi perfecţioneze sistemul socio-economic. Tranziţia de la Civilizaţia preindustrială la civilizaţia post industrială s-a încheiat în

sfârşit, iar după două secole fluide, de tatonări şi turbulenţe, s-a cristalizat o formulă, relativ stabilă, şi care în condiţiile actuale ale planetei reprezintă, fără ironie, „cea mai bună dintre lumi”.

În primul rând, Occidentul a devenit bogat, mai bogat decât era, de o bogăţie frapantă în comparaţie cu restul lumii. Între cele două soluţii – „îmbogăţiţi-vă” al lui Guizot şi egalitarismul lui Marx –, a triumfat prima. Chiar şi pentru cei mai puţin bogaţi, o bogăţie inegal împărţită este mai bună decât egalitatea în mizerie. Pentru prima oară în istorie, săracii nu mai sunt majoritari. Se află într-o proporţie apropiată de cea a bogaţilor, minoritari şi unii, şi ceilalţi. În ţările Europei occidentale, săracii reprezintă 17% după o estimare din 2001 (considerând pragul de sărăcie la 60% din nivelul de trai mediu; 11% dacă pragul e socotit la 50%); între ţări, diferenţele variază de la 22% în Portugalia la 11% în Danemarca (Franţa şi Germania sunt la 16%).[133] Cât despre mizeria extremă (cei care trăiesc în stradă şi nu au ce mânca), ea continuă să existe, însă a devenit cu totul marginală. Desigur, în societăţi atât de bogate, săracii sunt un subiect scandalos; în plus, au devenit foarte vizibili, pentru că mulţi dintre ei aparţin unor minorităţi rasiale sau religioase (maghrebieni în Franţa, negri şi hispano-americani în Statele Unite…). Prezenţa acestor „excluşi” poate uneori să nască tulburări, dar nu e de natură să blocheze sistemul. Trei sferturi din populaţia occidentală aparţin clasei mijlocii. Iată exact contrariul profeţiilor lui Marx. Departe de a se proletariza, societatea s-a îmburghezit. Conflictele sociale s-au fragmentat şi dispersat, iar războiul anunţat între puţinii bogaţi şi marea armată a săracilor nu va mai avea loc, din lipsă de combatanţi. Condiţia muncitorului s-a îmbunătăţit mult şi, până la urmă, odată cu declinul industriilor tradiţional e (cărbune, oţel etc.), cu noile tehnologii şi cu dezvoltarea serviciilor, această categorie s-a restrâns

133 Lamia Oualalou, „Moins d’exclus au nord de l’Europe”, Le Figaro, 7 martie 2001.

considerabil. Majoritatea occidentalilor nu sunt nici proletari, nici capitalişti. Această majoritate „mijlocie” asigură stabilitatea sistemului.

Democraţia s-a perfecţionat şi ea.[134] *Teoretic*, e aproape perfectă. Sufragiul universal, cheia de boltă a sistemului, este deja o cucerire istorică. Nu mai există cetăţeni de categoria a doua. Toţi sunt egali, femeile şi bărbaţii, negrii şi albii. Discriminarea pe criterii de sex, rasă, religie, comportament sexual etc. Este ilegală şi denunţată de o educaţie insistentă. S-a parcurs un drum lung, chiar şi în comparaţie cu lumea semidemocratică de la 1900, când distincţia între bărbat şi femeie, între burghez şi omul din popor sau între omul alb şi celelalte rase încă era vizibilă. Totuşi, în practică, situaţia nu e întotdeauna strălucită: egalitatea de fapt nu decurge automat din egalitatea de drept (şi va rămâne totdeauna mai mult potenţială decât reală). Dar progresul este incontestabil; nu mai există excludere din principiu, chiar dacă excluderea continuă să se manifeste. Toate libertăţile sunt în plin avânt: libertatea de exprimare, libertatea de mişcare, libertatea fiecăruia de a-şi afirma diferenţa…

Există însă şi libertatea, pentru clasa dominantă, de a-şi urmări obiectivele (cu-atât mai bine, se va spune, dacă toţi câştigă din asta!). Nu trebuie crezuţi cei care, confundând democraţia ideală cu democraţia reală, susţin că aceste clase dominante ar aparţine exclusiv trecutului nedemocratic. Nu există şi nu va exista niciodată o formaţiune socială fără clasă dominantă. Ea reuneşte în zilele noastre elita economică, elita politică şi segmentul elitei intelectuale conectat la sectoarele-cheie, mai ales media. Cei doi piloni majori ai săi, strâns legaţi între ei, sunt puterea şi banii. Egalitatea dorită şi proclamată îşi frânge elanul în faţa acestei fortăreţe greu de cucerit. Nici măcar „egalitatea de şanse” (versiune atenuată a egalităţii pur şi simplu) nu reuşeşte să se impună decât parţial.

---

134 În cele ce urmează, reiau argumentaţia mea din Le Mythe de la démocratie, cap. IV: „2000”.

Mobilitatea socială – mai mare, desigur, decât în perioadele precedente – rămâne totuşi destul de limitată. Ca să accezi ori ca să te menţii la un nivel superior, e bine şi acum să ai „origine bună”. S-ar spune chiar că, sub anumite aspecte, clasa dominantă e mai consolidată ca oricând. Cum, formal, privilegiile nu mai există şi toate căile sunt în principiu deschise tuturor, nu mai există nicio Bastilie de cucerit şi de dărâmat. Dominanţii beneficiază în primul rând de avantajele banului şi ale unei instrucţii mai bune. Banul mai ales le dă o forţă irezistibilă, pentru că în lumea actuală nimic nu mişcă fără acest agent univers al. Vremea micului artizan, în politică, industrie sau ştiinţe, a trecut; totul costă enorm, de pildă o campanie electorală. În vremurile idilice ale „revoluţiei proletare”, săracii încă puteau forţa nota: în zilele noastre, şansele lor sunt mult mai reduse în faţa formidabilei coaliţii dintre putere şi bogăţie. Sufragiul universal e perfect democratic la nivelul accesului la urne; pare mai puţin democratic când privim ce iese din urne. Dominaţii au înregistrat chiar un anume regres în timpul ultimilor zeci de ani. Printre socialiştii francezi sau laburiştii britanici, existau, până la mijlocul secolului XX, mulţi lideri ieşiţi din rândurile clasei muncitoare. Nu mai e cazul acum. După un episod scurt şi timid, „dominaţii” sunt aproape inexistenţi în adunările reprezentative, trebuind să se mulţumească cu statutul de „reprezentaţi”. La servituţile banului se adaugă o specializare tot mai accentuată. Într-o epocă marcată în primul rând de economie şi finanţe, actul de putere cere o pregătire adecvată. Politica este deja o meserie, şi astfel conducătorii, deveniţi tehnocraţi, tind să se rupă de masa alegătorilor.

În paralel, „îmburghezirea” societăţii reduce mult presiunea de jos în sus. La fel şi diferenţierea corpului social, care n-a încetat să crească în ritmul dezvoltării. Nu mai există clase sociale masive, cu interese şi revendicări clar definite, ci o multitudine de segmente socio-profesionale care sunt rareori pe aceeaşi lungime de undă.

Puterea nu mai trebuie să facă faţă unui „front comun”. Revendicările sunt negociate separat, iar cererile – inevitabil minoritare – ce nu convin strategiilor puterii pot fi oricând taxate drept revendicări „categoriale” sau cereri „iresponsabile”.[135] După o lungă perioadă de înfruntări ideologice cu aer de „război civil”, Occidentul pare să fi găsit o soluţie „sintetică” – un amestec de liberalism şi social-democraţie. Dreapta şi stânga s-au apropiat de centru, marginalizând extremele şi combinând politicile liberale şi sociale, cu mici ajustări într-o direcţie sau alta, pentru a face totuşi diferenţa. Alegătorul e liber să aleagă, însă în general alege în interiorul aceleiaşi clase politice, iar opţiunea lui nu duce la o alternativă reală. Viziunile alternative – destul de neliniştitoare – rămân blocate şi, cel puţin în contextul actual, au puţine şanse de a ieşi din marginalitatea lor, indiferent că sunt mişcări de „extremă dreapta”, autoritare şi naţionaliste (sau de-a dreptul rasiste), ori de „extremă stânga”, egalitare şi anarhice.

Fragmentarea e una din caracteristicile cele mai frapante ale modelului occidental. Ea s-a accentuat continuu de la o generaţie la alta, în ritmul evoluţiilor economice şi culturale. Mult timp, clasa dominantă a încercat să limiteze ori să reducă această diversitate, impunându-şi viziunea în toate aspectele esenţiale ale vieţii sociale. Însă odată cu accelerarea istoriei şi afirmarea principiilor democratice, nu-i rămânea decât să-şi schimbe radical strategia şi să accepte ceea ce ori cum nu putea evita. Cele mai multe constrângeri s-au făcut ţăndări. Ca-ntotdeauna, arta şi literatura arată calea; nu mai există canon literar sau artistic (sau există o diversitate, ceea ce e totuna). Religia şi-a înmulţit feţele; există mii de feluri de a crede sau de a nu crede. La fel morala, inclusiv domeniul delicat – multă vreme tabu – al moralei sexual e şi familiale: cupluri necăsătorite, familii monoparentale, homosexualitate, căsătorii homosexuale –

135 Despre raporturile dominanţi-dominaţi, date şi analize pertinente în manualul lui Jacques Lagroye, Sociologie politique, Paris, 1997.

totul tinde să se înscrie în normalitate. Un concept în plin avânt e multiculturalismul. Odinioară ignoraţi, dispreţuiţi, marginalizaţi, „ceilalţi" îşi fac loc în cetate, afirmându-şi caracteristicile şi identitatea: indienii şi negrii americani, aborigenii din Australia... Până la ultimele valuri de emigranţi, venite din toate colţurile Pământului. Societăţile fondate prin colonizare şi imigrare continuă să-şi sporească diversitatea (vezi expansiunea hispanică în Statele Unite sau infuzia masivă de emigranţi, din toate culturile, în Canada şi în Australia). Europa occidentală este afectată şi ea. Adevărată ironie a istoriei: după efortul de uniformizare naţională, obiectiv aproape atins în secolul al XIX-lea şi la începutul secolului XX, lucrurile au luat-o în sens opus, cu masivul curent migrator din ultimii zeci de ani. Era inevitabil ca partea bogată a planetei să atragă populaţiile sărace, iar asta cu atât mai mult cu cât scăderea în Vest a creşterii demografice (consecinţă a progresului socio-economic şi cultural) şi accelerarea creşterii economice de după al Doilea Război Mondial se combinau pentru a face necesară mâna de lucru străină (care continuă să fie cerută chiar şi într-un climat economic mai puţin favorabil, pentru muncile grele şi prost plătite, pe care occidental îi preferă să le lase celorlalţi). Europa Occidentală a ajuns astfel să aibă o populaţie importantă provenind din Europa de Est, Asia, Africa şi mai ales din spaţiul islamic (maghrebieni în Franţa şi în Spania, pakistanezi în Anglia, turci în Germania...). Deosebirile etnice, culturale şi religioase au devenit mai vizibile şi mai sensibile ca oricând în istoria Occidentului.

Toate aceste fenomene reunite duc la o extraordinară diversitate. Cultura diversităţii se impune. Fiecare comunitate, grup sau individ vrea să-şi urmeze drumul propriu. În cazul extrem, fiecare se poate izola şi trăi, graţie Internetului, în interiorul unei comunităţi virtuale. Acest proces de autonomizare este rezultatul unei lupte îndelungate pentru libertate, pentru demnitate personală, pentru dreptul la diferenţă. Dar trebuie văzut şi reversul

medaliei. Prea multă specificitate şi prea mult individualism riscă să facă ţăndări structura socială.

Normele aşa-numitei „corectitudini politice" au tocmai rolul de a armoniza această extraordinară diversitate de valori şi comportamente. Astfel, invocarea componentei creştine a civilizaţiei europene este evitată pentru a nu ofensa celelalte religii; homosexualitatea e prezentată ca fiind la fel de naturală şi legitimă ca „heterosexualitatea" ş.a.m.d. Împinsă prea departe, această încercare de liniştire riscă să instaureze o nouă cenzură, pe măsură ce tabuurile se înmulţesc şi spiritul critic nu mai funcţionează. Pare însă o strategie necesară: este liantul ideologic al unei societăţi fărâmiţate cultural.

Oricum, pentru moment această fărâmiţare serveşte puterea, care poate stăpâni mai uşor o societate în care rămân puţine valori şi interese comune. Pe de altă parte, mondializarea şi depăşirea vechilor cadre naţionale (în sens economic şi politic) defavorizează la rândul lor democraţia. Cum să controlezi democratic întreprinderile multinaţionale şi, în general, jocurile care se fac la scara planetei? Democraţia a fost concepută pentru a funcţiona înăuntrul cetăţii, într-un spaţiu delimitat şi ordonat; „democraţia planetară" nu s-a inventat încă. Acest lucru se poate observa deja la scara Europei; trecând din capitalele europene la Bruxelles, democraţia coboară o treaptă. Portretul-robot al conducătorului european nu este portretul politicianului tradiţional, preocupat în permanenţă (cel puţin formal) de opinia alegătorilor săi, ci al tehnocratului, pragmatic şi eficient, pentru care suveranitatea poporului apare ca un concept abstract şi îndepărtat.

Ar exista deja schiţa unui imperiu mondial[136], reţea invizibilă dar puternică de interese financiare şi strategii de dominare, în faţa cărora obiectivele specific naţionale şi opţiunile democratic exprimate ar fi lipsite de orice

136 Michael Hardt şi Antonio Negri, Empire, Cambridge (Mass.) şi Londra. 2000.

importanţă. Din ce în ce mai mult, jocurile esenţiale se fac în *altă parte*, în exteriorul arenei publice.

În lumea de azi, informaţiile şi ideile circulă uşor şi rapid. Suntem din ce în ce mai bine informaţi. Media – posturile de televiziune în particular – au o formidabilă forţă de penetrare şi de convingere. Libertatea e „totală" – cu excepţiile de rigoare. În primul rând ni se cere să respectăm sistemul lumii aşa cum e, cu echilibrele şi dezechilibrele lui. Spălarea creierelor se face într-un mod subtil şi nu mai puţin insistent. Niciodată n-am fost mai liberi să gândim şi să ne exprimăm în mii de feluri; dar aceste mesaje particulare, inevitabil fragmentate şi contradictorii, au slabe efecte asupra ansamblului; mesajul cel mai penetrant e destul de uniform şi reflectă strategiile clasei dominante. Regulile deja menţionate ale „corectitudinii politice" fac parte din strategie: toţi indivizii, toate categoriile şi valorile vor fi tratate pe picior de egalitate. Proiect lăudabil pe de o parte, dar foarte ipocrit pe de alta, de natură să sporească în mod real egalitatea şi respectul faţă de fiinţa umană, dar şi să mascheze inegalitatea socială fundamentală (în faţa banului, în primul rând) şi să calmeze tensiunile în beneficiul celor care vor să ţină frâiele.

Iată, avem mai multă democraţie decât în orice perioadă a istoriei. Dar şi mai multe restricţii ale democraţiei, strategii ce vizează (şi izbutesc) să-i limiteze puterea. Există motive să ne temem că mondializarea în curs va întări poziţia dominantă (şi incontrolabilă) a banului şi va emancipa decizia politică de scrupulele democratice.

Democraţie sau nu? Răspunsul depinde de exigenţe şi de interpretări. „Da, însă…", ar apărea ca o formulă de compromis. Ar fi absurd să negăm ori să minimalizăm cuceririle democratice ale ultimului secol. Dar suntem foarte departe de orizontul visat. Democraţia este mai avansată la nivelul opţiunilor individuale sau de grup decât la nivelul „superior" al deciziei politice şi economice.

Problema democraţiei este că nu înaintează singură: e prinsă într-un ansamblu mai vast şi mai complex, în care personalitatea şi virtuţile ei sunt atenuate, deformate, uneori abolite. E mai prudent să definim societăţile occidentale actuale ca „plutocraţii liberale cu tentă socială". Dominaţia banului, liberalismul economic şi politic, preocuparea pentru echilibrul social şi pentru o anume calitate a vieţii par să exprime mai bine trăsăturile fundamentale ale Occidentului decât principiile abstracte ale democraţi ei. Suntem departe de democraţia perfectă, dar trebuie să ne obişnuim cu ideea că, oricum, aceea este irealizabilă. Cel puţin deocamdată, şi în ciuda nemulţumirilor şi răbufnirilor punctuale de violenţă, edificiul e relativ solid şi echilibrat, acceptat de cei mai mulţi occidentali şi invidiat de întreaga planetă.

America: *mai democratică şi mai puţin democratică*

Când vorbim despre Occident, trebuie să disociem două modele apropiate, dar nu identice: Europa occidentală şi Statele Unite. Europenii sunt împărţiţi: unii admiră democraţia americană, ceilalţi îi observă mai curând disfuncţionalităţile şi excesele. Toţi au dreptate. America e în acelaşi timp mai democratică şi mai puţin democratică. Contrastele ce caracterizează în general civilizaţia occidentală apar şi mai pronunţate pe solul american. America a fost, din capul locului, un pământ al libertăţii; europenii care s-au stabilit aici fugeau de discriminările şi despotismul din ţările lor de origine. Ei voiau să refacă societatea, liber, într-un spaţiu fără istorie. Proiect de factură milenaristă: într-un fel, America însemna regăsirea paradisului pierdut. Această convingere religioasă, foarte fermă, de origine puritană, a inculcat naţiunii americane o înclinaţie fundamentalistă şi o notă de intoleranţă. Astfel, indienii au fost goniţi de pe pământurile lor şi uneori masacraţi, iar negrii au fost folosiţi ca sclavi, fără mustrări de conştiinţă. Americanii se simţeau investiţi cu o misiune şi cu dreptul de a-şi înfige drapelul şi a-şi extinde frontiere le (atitudine comună în civilizaţia

Occidentală, dar foarte prezentă în conştiinţa americană şi prelungită până în prezent). Cu toate astea, spiritul de libertate rămânea viu şi a fost alimentat continuu de zecile de milioane de imigranţi sosiţi de-a lungul secolelor pe „pământul făgăduinţei". Libertatea şi persecuţia, fraternitatea şi dispreţul faţă de celălalt se reuneau într-o sinteză contradictorie. Sclavia a fost abolită în urma Războiului de Secesiune (1861 – 1865), dar statele din sud au practicat legal discriminarea rasială până în anii 1960 – 1970. Era o moştenire istorică ce trebuia respectată. În epocă, Statele Unite erau naţiunea occidentală cea mai democratică şi cea mai rasistă (cu excepţia Australiei, care a prelungit discriminarea aborigenilor până în anii 1980). Într-o manieră mai generală, societatea americană apărea compartimentată şi ierarhizată pe criterii etnice şi religioase, în frunte rămânând albii protestanţi, fondatori ai ţării. J.F. Kennedy, ales în 1960, a fost primul preşedinte catolic (şi singurul până în prezent). Între timp, orice discriminare legală a fost abolită, iar norme le aşa-numitei „corectitudini politice", inventate tocmai de americani, au scopul de a sancţiona atitudinile socotite discriminatorii. În practică, situaţia e totuşi destul de diferită. Nu se pot anula dintr-odată inegalităţi acumulate timp de generaţii. Sărăcia, criminalitatea şi represiunea corespunzătoare ating incomparabil mai mult comunitatea neagră şi cea hispano-americană decât populaţia „albă".

Statele Unite rămân de departe ţara occidentală cea mai religioasă, singura în care credincioşii continuă să formeze o majoritate. Nu de puţine ori discursul politic e împănat cu fraze de natură religioasă, amestec de genuri evitat în Occidentul european. La rândul ei, politica internaţională capătă accente mesianice. America îşi apără desigur interesele, dar îşi asumă şi sarcina de a face Binele să triumfe în lume. „Axa răului" denunţată de preşedintele George W. Bush se înscrie într-un scenariu cu alură de apocalipsă care se va sfârşi obligatoriu, după încercările de rigoare, cu Triumful Binelui asupra Răului. Americanii

sunt ultimii cruciaţi. Această judecată morală, fără nuanţe, poate fi observată şi în aplicarea pedepsei cu moartea. Statele Unite sunt ultimul stat occidental care continuă să ucidă oficial – pe o scară destul de largă şi cu un soi de fascinaţie – indivizi care, aparent, n-ar merita să mai trăiască.

Aceste caracteristici, absolut frapante, sunt totuşi însoţite, punct cu punct, de opusul lor. Nonconformismul este la fel de prezent ca şi conformismul. America seamănă cu un imens laborator de idei şi comportamente noi. În toate domeniile, ea este în avangardă. Mai conservatoare şi mai puţin conservatoare decât Europa, prezintă chipuri multiple. Este o ţară foarte materialistă care crede enorm în ban, dar şi o ţară foarte idealistă care crede enorm în principii, într-o gamă largă de principii contradictorii. În timpul alegerilor prezidenţiale din 2004 (Bush contra Carry), pe fondul războiului din Irak şi al unei dezbateri pasionate despre marile direcţii de urmat, tendinţele opuse s-au regrupat în jurul celor doi candidaţi, lăsând impresia (evident simplificată) a unei Americi tăiate în două: conservatori şi liberali, belicişti şi pacifişti... Acest mozaic de convingeri şi de comportamente nu împiedică sistemul american să funcţioneze remarcabil de bine, combinând o putere centrală robustă cu o descentralizare foarte accentuată. La nivel local, există mai multă participare şi democraţie decât în ţările europene. Pe măsură ce se urcă de la un nivel la altul, banul şi grupurile de interese puternice îşi afirmă supremaţia. Dar caracterul extrem de fragmentat al societăţii americane (mai fragmentată decât cea din Europa occidentală, cu comunităţi şi cercuri de sociabilitate foarte bine structurate) duce la un anume echilibru, favorizând negocierea şi compromisul între tendinţe contradictorii – şi nu mai puţin complementare.

Prin diversitatea şi contrastele ei, America urcă la nivelul cel mai înalt trăsăturile constitutive ale civilizaţiei occidentale: libertate, individualism, idealism, materialism, spirit de cucerire, aroganţă...; fiecare îşi poate alege

America lui: ţara cea mai admirată şi cea mai urâtă de pe planetă.

Sfârşitul istoriei sau ciocnirea civilizaţiilor? *Perspectivele globalizării*

Două cărţi de succes – amândouă venite, evident, din America – au pus un diagnostic în ce priveşte starea lumii şi viitorul ei previzibil. E vorba de *Sfârşitul istoriei şi ultimul om*, publicată de Francis Fukuyama în 1992, şi de *Ciocnirea civilizaţiilor* de Samuel P. Huntington, apărută în 1996. Primul autor constată unificarea omenirii în jurul modelului liberal şi democratic al Occidentului, al doilea crede că occidentalizarea este imposibilă şi împarte planeta între mai multe civilizaţii, ale căror relaţii ar fi potenţial conflictuale. Teoriile care fac carieră în filosofia istoriei, şi mai ales cele despre viitor, păcătuiesc în general prin lipsă de moderaţie; sunt cele care transmit un mesaj puternic. Specialiştii în Absolut care citesc fără vreo ezitare trecutul, prezentul şi viitorul au totdeauna câştig de cauză în faţa unor interpretări mai puţin convingătoare: nuanţate, ezitante, relativiste… Din păcate, scenariile lor, mult prea perfecte, nu se potrivesc cu o lume mai curând imperfectă.

Ca să revenim la Fukuyama şi Huntington, o posibilă aproximare a realităţii s-ar găsi la jumătatea distanţei dintre cei doi. Modelul occidental e mult mai greu asimilabil decât crede Fukuyama. De-a lungul ultimelor secole a avut loc – am văzut deja – un amplu proces de occidentalizare. Rezultatele sunt parţiale şi vor rămâne parţiale într-un viitor „previzibil”. Nu e uşor să copiezi Occidentul. Este o sinteză complexă în care fiecare element îşi are locul lui. Bogăţia materială, liberalismul şi individualismul, cultura diversităţii, simţul reuşitei şi atâtea alte trăsături particulare se combină într-un mecanism greu de refăcut prin simpla imitaţie. După trei secole de occidentalizare – inclusiv prin comunism – Rusia rămâne o societate în care ingredientele occidentale reprezintă doar o parte a compoziţiei. La rândul ei, Turcia

vrea cu orice preţ să se alăture Occidentului, dar este reţinută de o întreagă inerţie istorică. America Latină, creaţie occidentală, se prezintă în cel mai bun caz ca un Occident foarte deformat – de sărăcie, de fragilitatea culturii democratice... În Africa, acţionează specificităţi multiple, şi în primul rând o teribilă înapoiere economică. La câteva ţări care-au reuşit cu adevărat să combine modelul occidental cu cultura lor tradiţională – ca Japonia şi alte câteva ţări din Asia de Sud-Est –, mult mai numeroase sunt cele care-au eşuat sau care nu izbutesc să depăşească un nivel mediu. Planeta uniform bogată, liberală şi democratică la care visează Fukuyama nu e Pământul de azi, şi nici măcar cel de mâine; cât despre viitorul mai îndepărtat, toate scenariile sunt posibile.

La cealaltă extremă, lumea lui Huntington, decupata în civilizaţii autonome, e la fel de departe de realităţile prezentului. Nu mai există decât *o singură civilizaţie integrală* – Occidentul. Celelalte civilizaţii, mai mult sau mai puţin „contaminate" de modelul occidental, prezintă structuri mixte, foarte adesea prost echilibrate. Într-un fel, situaţia este mai instabilă şi chiar mai periculoasă decât ar fi „compartimentarea" imaginată de teoreticianul american. Nimic nu mai este separat; planeta a devenit *una*, în amestecuri variind de la o regiune la alta. E cam simplist, de pildă, să vorbim de o ciocnire a civilizaţiilor doar în legătură cu înfruntările actuale dintre Occident şi Islam. Există, desigur, elementele unui conflict de ordin cultural şi religios (exprimate atât de Ben Laden, de partea musulmană, cât şi de George W. Bush, de partea „creştină"). Dar ansamblul problemei e mult mai complex. Poate că linia frontului trece mai puţin între Occident şi Islam, cât în interiorul Islamului însuşi.[137] Nicio ţară islamică n-a scăpat de influenţa occidentală. Tocmai această influenţă e socotită nefastă şi inacceptabilă de fundamentaliştii islamici. Primii lor adversari sunt

137 Despre dificultăţile actuale ale Islamului, sugestii interesante la Bernard Lewis, L'Islam en crise, Paris, 2003.

regimurile din propriile ţări (Egipt, Pakistan, Algeria, Iordania… şi chiar Arabia Saudită, atât de conservatoare), pe care ei le acuză de complicităţi cu Occidentul. Unele ţări islamice au mers destul de departe în procesul de secularizare – inimaginabil din perspectiva islamului tradiţional –, inspirate evident de ideologii de origine occidentală. E cazul Tunisiei, parţial al Algeriei şi Egiptului; în Siria şi Irak, partidul Baas a ajuns la putere în anii 1960 cu un program de inspiraţie socialistă şi laică (experiment. Care continuă în Siria, dar care a eşuat în Irak cu declinul şi căderea regimului Saddam Hussein). Din păcate, relativa distanţare faţă de islam a servit mai mult tendinţelor naţionaliste şi autoritare decât democraţiei. Pentru moment, opţiunea rămâne limitată între fundamentalismul religios şi regimurile laice de mână forte. Cultura occidentală câştigă totuşi teren, proces care probabil se va intensifica. Pământul a devenit prea mic pentru ca o civilizaţie să se poată izola. Oricum, e greu să recurgi masiv la tehnologia occidentală fără ca în acelaşi timp să accepţi împrumuturi culturale. Tânăra generaţie, mai ales, este din ce în ce mai receptivă la modul de viaţă occidental; dar tot printre tineri se recrutează şi fundamentaliştii cei mai înverşunaţi. Civilizaţia islamică e sfâşiată, evoluând anarhic şi conflictual între două modele opuse.

Singura combinaţie eficientă între moştenirea tradiţională şi modelul occidental rămâne deocamdată cea întreprinsă de Extremul Orient (rasa „galbenă” de odinioară). Aceste ţări au cunoscut, chiar înainte de a învăţa lecţia Occidentului, un nivel relativ înalt de dezvoltare economică şi de organizare socio-politică (mai puţin diversificate şi dinamice decât Occidentul, dar mult mai avansate decât alte părţi ale lumii). Pe de altă parte, configuraţia lor religioasă a fost şi ea destul de particulară, departe de monoteismul evreiesc, creştin sau islamic. În fapt, e o pluralitate de credinţe (confucianismul, taoismul şi budismul în China, budismul şi şintoismul în Japonia…),

de o concepţie destul de vagă dacă le comparăm cu rigoarea religiilor structurate în jurul unui Dumnezeu unic şi al unui sens determinat al istoriei, şi care n-au jucat niciodată rolul exclusiv şi dominant (din trecut) al creştinismului, şi al islamului, chiar în zilele noastre. Spre deosebire de lumea Islamică, aceste societăţi n-au fost împiedicate de niciun obstacol religios major în raporturile lor cu Occidentul şi în instituirea unui spaţiu socio-cultural secularizat. Riscul unui război religios între China şi lumea occidentală e de neconceput. În condiţiile acestei nedeterminări religioase tradiţionale, ateismul comunist a avut cu siguranţă calea mai liberă în China decât în pravoslavnica Rusie.

Nicio altă regiune a lumii nu dispunea de condiţii la fel de propice pentru armonizarea propriilor structuri şi mentalităţi cu împrumuturile occidentale esenţiale. Astfel, Japonia a devenit o ţară aproape Occidentală; mai recent, cu un succes notabil, pe aceeaşi cale s-au angajat Coreea de Sud, Taiwan, Singapore…

În China, modernizarea a fost întârziată de imensitatea ţării şi de imobilismul unui model care se considera perfect şi care se răspândise în toată regiunea. China a cunoscut o occidentalizare limitată şi superficială, care a pregătit, ca în Rusia, terenul pentru experimentul comunist, favorizat în amândouă ţările, spre deosebire de Occident, atât de o „democraţie a sărăciei”, cât şi de o cultură politică autoritară. Cel puţin comunismul a rupt cu imobilismul modelului tradiţional, încremenit în aparenta lui perfecţiune. Prin numeroasele schimbări de direcţie (China a cunoscut mai multe comunisme succesive, evoluând între formula stalinistă clasică, o anumită doză de „liberalism” şi anarhia „revoluţiei culturale”), noul regim i-a învăţat pe chinezi lecţia schimbării. Concluzia finală – pentru moment cel puţin! – e foarte eclectică: superioritate economică a capitalismului şi superioritate politică a comunismului. Astfel, China e pe cale să experimenteze o soluţie inedită, sinteză surprinzătoare a

doua tipuri de societate total opuse. În plus, nu e vorba de a le contopi într-o soluţie intermediară atenuată, ci dimpotrivă, de a împăca extremele: capitalism sălbatic şi totalitarism politic pur şi dur. Pentru moment formula funcţionează – şi chiar foarte rapid, dacă nu foarte bine – prin forţa conjugată a legilor pieţei, a presiunii politice şi a unei tradiţionale şi neclintite discipline a muncii.

Ritmul de creştere extravagant al economiei chineze creează în Occident un început de psihoză care – transferată în planul unui război economic – aminteşte spaima de „invazia galbenă" manifestată la 1900. Importanţa Chinei e reconsiderată şi „cota" ei creşte, ceea ce, cum am văzut deja, îi sporeşte brusc, prin ricoşeu, ponderea din trecut, până la teoriile ce pretind o supremaţie economică chineză înainte de 1800 (fără să mai vorbim de rasismul pe dos manifestat în Statele Unite în jurul unei superiorităţi intelectuale a „galbenilor" faţă de „albi"). Strălucitul succes economic al Japoniei (şi al câtorva ţări mai mici din regiune) prefigura fenomenul. Japonia e totuşi prea occidentalizată, şi apoi, de una singură, nu poate constitui o ameninţare reală. În schimb, o Chină care ar atinge nivelul economic al Japoniei dă pur şi simplu fiori. Populaţia ei de un miliard trei sute de milioane de locuitori (în 2004) este aproape dublul populaţiei reunite a Uniunii europene şi Statelor Unite. Dacă China s-ar apropia de nivelul de dezvoltare al acestor ţări, ea ar deveni o putere mai mare decât sunt Statele Unite în zilele noastre. În acel moment, superioritatea occidentală ar ţine de domeniul trecutului.

Teoretic, e posibil ca lucrurile să se petreacă în acest fel. Să fim totuşi rezervaţi faţă de asemenea scenarii de viitor care nu fac decât să prelungească tendinţele prezentului şi riscă să fie complet false. Considerată global, China nu e o ţară bogată, ci mai curând săracă. PIB-ul ei pe locuitor, 1490 de dolari (în 2004), este de douăzeci de ori mai mic decât al Statelor Unite, al Europei occidentale sau al Japoniei. O distanţă enormă, mai

impresionantă decât ritmurile ei de creştere. Recalculat după metodo logia PPA (paritatea puterii de cumpărare), considerată mai echitabilă, produsul intern pe cap de locuitor urcă în 2004 la 5900 dolari, în medie de cinci-şase ori mai mic decât cel din Occident. Iar în clasamentul după dezvoltarea umană (pe acelaşi an) China ocupă poziţia 81, cu mult în urma Occidentului, dar şi a Europei de Est şi a Americii Latine.[138] Acest nivel foarte scăzut explică în parte creşterea puternică; de asemenea, costurile de producţie scăzute şi salariile infime se traduc în preţuri care desfid orice concurenţă, produs ele chineze (textile în special) invadând astfel piaţa mondială. Pentru moment, asistăm la expansiunea unei ţări a cărei bogăţie este alimentată de sărăcie şi susţinută de un stat capabil să forţeze creşterea în sectoarele favorizate (şi Rusia comunistă era performantă în anumite domenii – industria militară, cucerirea spaţiului – pe fondul unor condiţii de viaţă extrem de precare). Pe măsură ce progresele economice vor transforma peisajul social în beneficiul tuturor categoriilor, China îşi va pierde avantajele de „bogat sărac" şi va fi silită să-şi alinieze costurile de producţie şi preţurile la nivelul mondial. Perspectivele dezvoltării ei pe termen lung rămân incerte. Ceea ce se vede (cu teamă) din Occident este China dinamică şi performantă, sunt oraşele enorme, cu zgârie-norii care apar ca ciupercile. Dar cea mai mare parte a ţării e departe de acest tip de dezvoltare şi nu face decât să alimenteze cu mână de lucru ieftină regiunile favorizate. Există în China o ruptură teritorială, dar şi o fractură socială care se adâncesc periculos (în viu contrast cu proiectul comunist originar care promitea condiţii egale). Riscul de explozie (socială, regională) e foarte real, cu atât mai mult cu cât China – se uită uneori – nu e un stat-naţiune omogen, ci un imperiu (asemănător într-un fel cu

138 Rapport mondial sur le développement humain 2006, „Paramètres économiques", pp. 331-334. Aceste cifre nu concordă cu seriile lui Angus Maddison, metodologia de calcul fiind diferită.

fosta Uniune Sovietică), cu o istorie ce prezintă o lungă succesiune de unificări şi dezmembrări. Tibetul şi regiunile musulmane din nord-vest nu aparţin – istoric, etnic şi cultural – Chinei propriu-zise. Astfel, din motive în acelaşi timp socio-economice şi identitare, China este o ţară fărâmiţată, în ciuda aparenţelor monolitice. Sub acest aspect, într-adevăr, Partidul Comunist apare ca garant al unităţii ţării (cum era şi în fosta Iugoslavie). Dar cât timp va putea funcţiona economia capitalistă în simbioză cu un sistem politic de natură opusă? Gustul libertăţii nu va răbufni într-o zi? Sau revolta celor săraci? Riscurile unei crize majore, şi chiar dezmembrarea ţării, nu sunt mai puţin plauzibile decât o Chină devenită supraputere.

În celelalte regiuni ale lumii, Occidentul a trebuit să fac a faţă unei duble provocări: pe de o parte, capacitatea concurenţială a economiilor emergente, favorizate de propagarea mondială a tehnologiilor şi capitalurilor şi de o mână de lucru foarte ieftină (aproape „gratuită" în raport cu standardul occidental); pe de altă parte, din contră, incapacitatea mai multor ţări de a se înscrie într-o dinamică a dezvoltării. Până destul de recent, majoritatea ţărilor „în curs de dezvoltare" (mai ales cele din Africa şi din America Latină) au avut ritmuri de creştere pe cap de locuitor inferioare celor din ţările bogate (golind de conţinut însăşi sintagma „în curs de dezvoltare"). Între 1950 şi 1973, faţă de ritmul anual de 4, 05 al Europei occidentale, Africa se limitează la 2, America Latină la 2, 58, Asia (fără Japonia) la 2, 91. Din 1973 până în 2001, Europa occidentală coboară la 1, 88, dar America Latină nu realizează decât O, 91, Africa nu depăşeşte O, 19 (cu ritmuri negative în Africa Neagră); în schimb, Asia îşi începe avântul, cu un ritm de 3, 55.[139]

Africa Neagră a fost multă vreme un caz aproape disperat; venitul ei pe locuitor, deja foarte mic, a scăzut cu 11% în interval de un sfert de secol, în timp ce restul lumii

139 Angus Maddison, op. cit., p. 277.

progresa cu 2% pe an.[140] Preţuri le inechitabile ale materiilor prime au fost adesea incriminate, ca şi datoria internaţională insuportabilă ce afectează bugetele africane. Este o interpretare cam simplistă. Un curs mai avantajos şi mai stabil al preţurilor la materiile prime şi o uşurare a datoriei (sau chiar anularea ei pur şi simplu, ceea ce s-a făcut recent pentru mai multe ţări) ar putea avea unele efecte pozitive. Dar problema e structurală. Mecanismul funcţionează prost. Africa ar avea nevoie de o restructurare radicală, în toate planurile: economic (diversificare), politic (democratizare), cultural (alfabetizare, instruire), sanitar etc. În fond, tirania materiilor prime şi datoria sunt mai mult consecinţele decât cauzele unui sistem global defectuos, care nu va fi vindecat niciodată cu simple paliative.[141]

După anul 2000, tabloul a devenit destul de diferit: creşterea se generalizează. America Latină a început să se comporte mai bine. În fapt, demarajul său economie este anunţat iar şi iar, periodic. De câţiva ani, continentul pare pornit pe o cale promiţătoare: regimurile dictatoriale – cu excepţia celui din Cuba – au dispărut peste tot (noutate absolută în istoria latino-americană!), iar ritmurile de creştere sunt relativ înalte. Unii visează un parteneriat economic cu China: mirajul chinez începe să fascineze lumea. Totul rămâne însă pe baze fragile. China trebuie să facă un tur de forţă ca să armonizeze ritmul înalt de creştere, capitalismul, comunismul, bogăţia şi sărăcia. În America Latină, amestecul e diferit, dar nu mai puţin contradictoriu. Cum să practici democraţia în condiţiile unei fracturi sociale şocante? Nicăieri în lume inegalitatea şi contrastele n-au mai atins asemenea proporţii. Riscurile

---

140 Bilan du monde (editat de ziarul Le Monde), Paris, 2005, p. 86.

141 Carenţele structurale ale ţărilor din „lumea a treia” şi în primul rând din Africa sunt puse în evidenţă de Yves Montenay: Le Mythe du fosse Nord-Sud. Comment on cultive le sous-développement, Paris, 2003. Teza opusă, care acuză practicile discriminatorii ale Occidentului, la Sophie Bessis, L’Occident et les autres. Histoire d’une suprématie, Paris, 2002.

de explozie socială sunt foarte reale, ca şi cele ale unei democraţii pervertite de populism, eşuând în noi formule autoritare (un derapaj stângist, având drept model Cuba, se schiţează deja în Venezuela şi în Bolivia).

Dar medalia de argint a creşterii – aurul rămâne rezervat Chinei – revine în chip destul de neaşteptat Indiei, care obţine performanţe atât în industriile tradiţionale (textile, siderurgie), cât şi în tehnologia de vârf (informatică). Spre deosebire de China, India se remarcă şi prin sistemul ei democratic destul de echilibrat şi funcţional (sub acest din urmă aspect, este aproape o excepţie în Lumea a Treia; e ţara care a asimilat cel mai bine instituţiile reprezentative ale Occidentului). Dar India pleacă şi ea de la un nivel foarte scăzut (produs pe locuitor: 640 dolari în 2004, nici jumătate din cifra chineză; poziţia 126 la indicatorul de dezvoltare umană) [142]; clivajele sale sociale sunt îngrijorătoare şi, în plus, trebuie să facă faţă unei natalităţi galopante (un miliard o sută milioane de locuitori; în câţiva ani, indienii vor fi mai numeroşi decât chinezii).

Chiar Africa Neagră cunoaşte, în sfârşit, o creştere, după zeci de ani de stagnare; începând din 2005, ritmurile sale economice au depăşit în medie 5%. Această accelerare e peste tot consecinţa globalizării, Occidentul aflându-se în inima angrenajului. Economiile emergente au fost fertilizate prin capitalurile şi tehnologiile Occidentale, şi de asemenea stimulate graţie cererii occidentale (materii prime, produse industriale ieftine). Puţin câte puţin, aceste ţări se eliberează de monopolul Occidental, dezvoltând circuite comerciale între ele. China mai ales e pe cale să se impună pe piaţa africană. Dar şi ea este încă foarte dependentă de piaţa Occidentală. Fără Occident, edificiul globalizării s-ar prăbuşi. Ţările fostei Lumi a Treia sunt antrenate într-un proces pe care n-ar fi putut să-l pună în mişcare prin propriile resurse. Pentru ele, creşterea e

142 Rapport mondial sur le développement humain 2006, „Paramètres économiques”, pp. 331-334.

departe de a rezolva toate problemele; în lipsa unei restructurări sociale şi instituţionale şi a unei schimbări de mentalitate, ea riscă chiar să agraveze dezechilibrele. Pentru moment, Occidentul rămâne în frunte la toţi indicatorii: dezvoltare economică, nivel şi calitate a vieţii, diversitate culturală, pluralism politic, libertate de expresie…

Sigur, importanţa lui globală a mai scăzut, dată fiind creşterea celorlalţi. În 1913, Occidentul asigura 54, 3% din producţia mondială (Europa occidentală – 33%; ţările occidentale extraeuropene – 21, 3%), ca să ajungă la 56, 9% în 1950; în 1973, procentul coborâse la 50, 9%, iar în 2001 la 44, 9%. Din acest ultim procent, doar 20, 3% îi mai reveneau Europei occidentale; cu 24, 6%, Occidentul extraeuropean (Statele Unite în primul rând) trece în faţa Europei.[143]

Influenţa Occidentului e de asemenea culturală, în sensul cel mai larg al cuvântului. În ciuda faptului că Occidentul importă la rândul lui valori culturale (mondializarea se manifestă şi în acest domeniu), asimetria între ceea ce dă şi ceea ce primeşte e totală. Modul de viaţă occidental, mai ales în varianta lui americană, a pătruns peste tot. Şi îl adoptă nu doar elitele, ci şi straturile sociale profunde. Putem vorbi de americanizarea planetei, mai mult decât de occidentalizarea ei. Cultura populară americană (muzică, cinema, restaurante McDonald's…) nu mai are graniţe. Limba engleză a devenit (tot datorită Americii) limbă internaţională, prima limbă cu adevărat internaţională, vorbită în toate colţurile lumii şi la toate nivelurile (ştiinţă, diplomaţie, limbă de comunicare). Sub acest aspect, chineza mai are de aşteptat.

Pericole

Civilizaţia dominantă nu are totuşi un cec în alb. Occidentul resimte şi el convulsiile unei instabilităţi ce afectează lumea întreagă, rezultat, în definitiv, al aplicării generalizate a propriului său model. Într-o lume

143 Angus Maddison, op. cit., p. 275.

globalizată, chiar şi cel mai puternic e prins într-o reţea de interdependente din ce în ce mai constrângătoare. Creşterea a încetinit faţă de anii 1950 – 1970, iar această ruptură de ritm provoacă deja dereglări şi o anume nelinişte socială; şomajul este destul de ridicat în mai multe ţări europene. Mondializarea îi avantajează pe cei mai performanţi, adică pe occidentali, dar şi pe cei care, în anumite ramuri, sunt capabili să concureze cu succes ţările cele mai dezvoltate, dezechilibrându-le astfel economiile (textile, electronice etc.) cu preţuri de vânzare imbatabile. Mâna de lucru relativ bine calificată şi ieftină din mai multe regiuni ale lumii, inclusiv Europa de Est (şi chiar Europa Centrală), a devenit o ameninţare pentru muncitorul occidental, dacă nu şi pentru capitalistul care poate câştiga de aici. La astfel amploare fenomenul delocalizării: întreprinderi mutate în ţări mai puţin scumpe, din Europa Centrală şi de Est până în China. Capitalul, care „nu are patrie”, prosperă în mediul internaţional, găsind astfel mijloace pentru a face faţă concurenţei, dar societăţile occidentale îşi pierd substanţa şi îşi adâncesc problemele sociale (şomaj sau salarii mai mici pentru a evita fuga capitalurilor). Sunt complicaţii care cad prost, într-un moment şi aşa delicat, când Occidentul trebuie să facă faţă problemelor lărgirii spre est a Uniunii europene. Sistemul e suficient de solid pentru a evita derapajele majore, dar mecanismul riscă să funcţioneze mai puţin bine, într-o atmosferă socială apăsătoare, şi sub presiunea, limitată încă, dar în creştere, a tendinţelor izolaţioniste şi populiste.

Altă problemă gravă a Occidentului: declinul demografic. Natalitatea scade, populaţia îmbătrâneşte. Este o consecinţă directă a nivelului economic ridicat, a exigenţelor şi avantajelor societăţii de consum. Paradoxal, cu cât oamenii au mai multe mijloace pentru a creşte copii, cu atât fac mai puţini. Bărbaţii şi femeile preferă să urmeze o carieră profesională, să trăiască mai confortabil, şi să-şi concentreze eforturile pe un număr redus de

urmaşi, asigurându-le o viaţă de calitate. Emanciparea femeii, tot mai prezentă pe piaţa muncii şi în toate domeniile vieţii sociale, contribuie mult la această evoluţie. Dacă Occidentul, economic vorbind, rămâne în poziţie dominantă, demografic el scade văzând cu ochii. (În 1913, Europa occidentală reprezenta, încă, 14, 6% din populaţia mondială; în 2001, coborâse la 6, 4%; în aceeaşi perioadă, ţările occidentale extraeuropene au evoluat de la 6, 2% la 5, 5%. Total populaţie pentru civilizaţia occidentală: 20, 8% în 1913 şi 11, 9% în 2001) [144]. Această situaţie „minoritară", agravată de apariţia altor zone economice performante, îi poate afecta influenţa mondială, pe termen lung sau mediu. Pe de altă parte, diferenţa de „presiune" – o lume bogată şi slab populată în faţa unei lumi sărace şi populate în exces – a generat un puternic curent migrator din ţările subdezvoltate spre Vest. Timp de secole, Occidentul a colonizat o bună parte a lumii, prelungindu-şi astfel dincolo de ocean propria civilizaţie; ceea ce se petrece în prezent este exact contrariul. Creşterea puternică de după război, combinată cu creşterea nivelului de trai (îndepărtându-i pe locuitorii Vestului de muncile „inferioare" şi prost plătite) au încurajat recurgerea la mâna de lucru străină. Curentul, odată declanşat, nu s-a mai oprit, în ciuda încetinirii creşterii şi a saturării pieţei; cei care fug de sărăcie, de războaie civile, de persecuţii de tot felul au o destinaţie clară: Occidentul. Pe de altă parte, lipsa de oameni cere deja (şi va cere din ce în ce mai mult) recrutarea nu doar de muncitori slab calificaţi, ci şi de specialişti, inclusiv în sectoare de vârf (informatică, medicină...). Occidentul nu mai e strict occidental; are deja o nuanţă multiculturală. Asta se poate dovedi un avantaj: diversitatea stimulează şi fertilizează. Dar reversul medaliei e la fel de prezent. Imigranţii, în general mai săraci decât restul populaţiei şi izolaţi, cei mai mulţi, într-o poziţie socială mai mult sau mai puţin marginală, au greutăţi în a se integra cu adevărat; diferenţele religioase

144 Ibidem, p. 272.

şi culturale ridică şi ele o barieră, mai ales în cazul comunităţilor islamice care constituie, ele singure, majoritatea imigranţilor din Europa occidentală. Natalitatea lor, superioară mediei, prefigurează pentru viitorii zeci de ani o pondere crescândă a celor de origine „neoccidentală" (populaţia musulmană din Franţa se apropie deja de 10% şi, după unele calcule, ar deveni majoritară către 2060. Este puţin probabil: va urma fără doar şi poate o scădere a natalităţii, musulmanii aliniindu-se mai mult sau mai puţin la comportamentul demografic de ansamblu; dar este greu de contestat că procentul lor va creşte). Semnele de intoleranţă care se înmulţesc de o parte şi de alta sunt un avertisment ce trebuie luat foarte în serios.

Occidentul le inspiră „celorlalţi" o varietate de sentimente, de obicei extrem de puternice şi opuse: admiraţie, emulaţie, invidie, frustrări, ură... Nu lipseşte decât un sentiment – indiferenţa: prin reuşita, prin prezenţa lui, Occidentul nu lasă pe nimeni indiferent. Terorismul se înscrie în această dialectică puternic dramatizată, afectând în special spaţiul islamic, divizat între parteneri şi inamici ai Occidentului. O „coloană a cincea" se află chiar pe solul occidental, unde frustrările din rândul imigranţilor încurajează atitudini extreme, oferind un teren favorabil recrutării teroriste. Desigur, cei care intră în acest joc sunt o minoritate foarte restrânsă, dar terorismul în general este un fenomen minoritar; de aici îi vine şi forţa: cu aceste grupuri restrânse, autonome şi mobile, foarte motivate, discrete şi eficiente, fără teamă de moarte şi cu spirit de sacrificiu personal, descurajarea devine aproape imposibilă. În epoca noastră, distanţele sunt parcurse rapid şi frontierele sunt trecute uşor; reperarea e mai dificilă într-un mediu devenit multietnic; iar capacitatea distructivă a diverselor mecanisme a crescut considerabil. Situaţia cea mai gravă ar fi aceea în care un grupuscul extremist sau altul ar intra în posesia unei bombe nucleare (scenariu de coşmar, însă deja

plauzibil). Masiva forţă de distrugere de care dispune Occidentul – şi Statele Unite în particular – se dovedeşte puţin adecvată în acest conflict invizibil, în care inamicul e dispersat şi greu de reperat. Statele Unite au abordat greşit problema, declanşând „războiul împotriva terorismului" ca un război clasic, în inima Asiei. E genul de război ce nu poate fi câştigat niciodată fără a fi tratate cauzele (ceea ce nu înseamnă că vinovaţii n-ar trebui urmăriţi şi pedepsiţi). Rezolvarea echitabilă a diferendului palestinian ar avea cu siguranţă o influenţă mai pozitivă decât războiul din Irak; precum şi, din partea Americii, un discurs mai echilibrat decât cel care invocă „axa răului" şi „ciocnirea civilizaţii lor". Din păcate, în urma atacurilor teroriste (New York şi Washington – 2001; Madrid – 2003; Londra – 2005), Occidentul riscă să piardă o parte din sufletul său; atmosferă de suspiciune, tentaţia intoleranţei, control poliţienesc sporit, limitarea drepturilor individuale: sunt reacţii potenţial periculoase pentru filosofia şi modul de viaţă al Occidentului.

Revolta cartierelor mărginaşe din Franţa (toamna lui 2005) a pus în evidenţă un pericol mai puţin brutal decât terorismul, dar capabil, pe termen lung, să macine societatea occidentală. Tineri proveniţi din rânduri le imigranţilor au atacat şi ars, cu o furie neaşteptată, obiecte şi locuri simbolice ale societăţii de consum, din care ei se simt excluşi: automobile, magazine, săli de sport... A fost dovada eşecului integrării, sau oricum a unor grave carenţe ale acestui proces. Dacă nu se găsesc soluţiile corecte, această fractură socială şi culturală (care a putut fi observată într-un context diferit, dar nu mai puţin vizibil, în timpul inundaţiilor din New Orleans, când populaţia *neagră* şi *săracă* a oraşului a fost lăsată în voia sorţii) riscă să provoace cândva un război civil.

Mai crede în ceva Occidentul? Prima fază a expansiunii sale a găsit un ferment puternic în religia creştină şi în misiunea asumată de a supune întreaga lume voinţei divine. În epoca modernă, eclipsa parţială a religiei

a fost compensată de afirmarea unor religii laice la fel de puternice: naţiunea, democraţia, progresul, „viitorul luminos”... De-a lungul întregii sale istorii, o serie de obiective înalte, pe pământ sau în cer, au produs acest „idealism cuceritor”, atât de caracteristic pentru civilizaţia occidentală. În zilele noastre, credinţele s-au tocit, erodate de fragmentarea culturală, de creşterea individualismului şi de filosofia de consum. Câţi dintre contemporanii noştri ar fi dispuşi să-şi dea viaţa pentru Dumnezeu, pentru patrie sau pentru o idee despre viitor (atitudini curente încă în urmă cu abia un secol). Ce religie ar mai putea să funcţioneze astăzi? Poate Europa? Dar Europa e mai mult o birocraţie decât o religie. Sub acest aspect, America rămâne mai idealistă decât Occidentul european: cei mai mulţi americani continuă să creadă în Dumnezeu (fază deja depăşită în Europa de Vest) şi în misiunea istorică a ţării lor; asta explică, poate, comportamentul mai dinamic al societăţii americane (inclusiv numeroase excese). Civilizaţia occidentală e pândită de pericolul indiferenţei şi de absenţa unui ţel „transcendent” (atitudini în dezacord cu istoria ei precedentă). Aceasta lipsă de motivaţie a măcinat deja, acum două milenii, civilizaţia greco-romană.

Între apoteoză şi dezastru

Motivele de optimism – dar şi de pesimism – există deopotrivă. Occidentul a pendulat mereu între aceşti doi poli; contrastele evoluţiei sale au fost amplificate şi dramatizate în imaginar, iar asta la o scară din ce în ce mai mare, în ritmul accelerării istoriei.

Jumătatea de secol de după al Doilea Război Mondial s-a remarcat prin performanţe tehnologice susceptibile nu doar de a spori puterea omului, ci şi de a-i transforma radical condiţia. Tehnologia pare să fi şters linia ce separă posibilul de imposibil. Ieşirea în spaţiul extraterestru (începând din 1961) şi primii paşi pe Lună (în 1969) inaugurează poate etapa „cosmica” a umanităţii (către 1970, instalarea unei baze lunare permanente era considerată iminentă, iar un zbor cu oameni spre Marte

foarte apropiat – proiecte care până la urmă au fost amânate). Calculatorul, devenit un instrument banal, sporeşte şi accelerează aproape la infinit volumul şi prelucrarea informaţiilor. Transporturile aeriene şi comunicaţiile electronice (radio, televiziune, Internet, telefonie mobilă) au făcut ca Pământul să devină mic, mai mic decât un stat mijlociu de acum un secol. De asemenea, omul se transformă biologic. În ţările occidentale, speranţa de viaţă la naştere era sub 50 de ani în 1900 (după ce crescuse cu 15 ani în secolul al XIX-lea); în 2000, se apropia deja de 80 de ani, o creştere de 30 de ani, mai mult decât se câştigase din preistorie până la sfârşitul secolului al XIX-lea. Prima cauză a acestei creşteri spectaculoase e scăderea masivă – aproape dispariţia – mortalităţii infantile în ţările cele mai dezvoltate; există însă şi o creştere notabilă a longevităţii, dovedind perfecţionarea organismului uman (printr-o igienă mai bună şi o alimentaţie mai sănătoasă, prin eradicarea principalelor boli infecţioase etc.). Cifrele speranţei de viaţă exprimă destul de fidel nivelul de dezvoltare (asociat cu alte condiţii specifice, sociale şi sanitare), având în frunte Occidentul şi Japonia (în 2004: Japonia – 82, 2 ani; Suedia – 80, 3; Franţa – 79, 6; Germania – 78, 9; Statele Unite – 77, 5; China – 71, 9; Brazilia – 70, 8; Rusia – 65, 2; Congo – 52, 3; Tanzania – 45, 9; Zambia – 37, 7). Cu câteva excepţii, majoritatea ţărilor africane se găsesc la nivelul atins de Occident către 1900, în ciuda imenselor dificultăţi alimentare şi sanitare (subnutriţie, epidemie de SIDA etc.).[145]

Progresul accelerat n-a împiedicat – mai curând dimpotrivă, a stimulat – viziunile sumbre despre viitor, şi chiar despre un viitor foarte apropiat. În majoritatea cazurilor, aceste interpretări pleacă de la dereglări şi pericole reale, amplificate însă şi dramatizate masiv. În

145 Statistici foarte utile despre principalele evoluţii din secolul XX, în cartea lui Bjorn Lomborg, The Skeptical Environmentalist. Measuring the Real State of the World, Cambridge, 2001. Pentru cifrele mai recente, vezi Rapport mondial sur le développement humain 2006.

anii 1950, sub şocul Hiroşimei şi în punctul culminant al Războiului Rece, imaginarul catastrofic era alimentat în primul rând de apocalipsa nucleară (fie sfârşitul umanităţii pur şi simplu, fie, cel mai adesea, decimarea ei, prăbuşirea civilizaţiei tehnologice şi revenirea la barbarie…). Începând din anii 1960, în condiţiile unei relative destinderi, panica nucleară s-a calmat puţin câte puţin, făcând loc unor scenarii ecologice nu mai puţin apocaliptice. Părea deja evident că prin toate activităţile sale, industriale sau agricole, omul altera grav mediul natural, sabotându-şi astfel condiţia de locuitor al planetei. La fel ca dezastrul nuclear, dar punând în mişcare un mecanism propriu, catastrofa ecologică ducea direct la năruirea civilizaţiei (mai precis, a civilizaţiei occidentale, ruptă de natură, lipsită de măsură şi agresivă). În 1972, faimosul raport al Clubului de la Roma: *The Limits of Growth* (*Limitele creşterii*), elaborat de o echipă de la Massachusetts Institute of Technology, spunea fără ocoluri: populaţia mondială creştea prea repede, poluarea făcea ravagii, hrana devenea insuficientă şi materiile prime erau în curs de epuizare; petrolul, bunăoară, va dispărea în circa douăzeci de ani. Civilizaţia tehnologică era condamnată să piară în curând, singura salvare fiind îngheţarea sistemului, adică reducerea la zero a creşterii economice şi demografice. Trebuia inventată „non-dezvoltarea”, altfel spus contrariul întregii istorii a Occidentului. De la aceste sumbre previziuni a trecut aproape jumătate de secol, petrolul continuă să curgă, iar Occidentul supravieţuieşte.

Iată însă că, deja, intervine clima. Către 1970, se miza atât pe răcire, cât şi pe încălzire: numai să se termine totul, într-un fel sau în altul. Răcirea era provocată de pulberile industriale şi agricole care ecranau radiaţia solară. Încălzirea era consecinţa emisiilor de gaze cu efect de seră (în primul rând gazul carbonic). Rămâneau două posibilităţi: fie o nouă eră glaciară, fie o încălzire insuportabilă, vina revenind, în amândouă cazurile,

tehnologiei occidentale. Între timp, lucruri le s-au lămurit: rămâne un singur scenariu, încălzirea globală. Până în 2100, temperatura globului ar urma să crească cu 1, 5 până la 6 grade. În general, probabil pentru a simplifica discuţia, e reţinută valoarea cea mai înaltă (sau chiar mai mult: eventual 9 grade). Evident, fenomenul nu va înceta în 2100; aceleaşi cauze vor continua să acţioneze, iar încălzirea va creşte şi mai mult: va fi sfârşitul erei tehnologice şi poate, într-o zi, sfârşitul omenirii. Pentru a evita dezastrul, există o singură soluţie: reducerea drastică a emisiilor de gaze cu efect de seră, adică inventarea altui tip de civilizaţie; şi mai ales renunţarea, de tot sau aproape de tot, la combustibilii fosili (petrol, cărbune etc., principalii vinovaţi pentru aceste emisii), şi implicit la avion şi automobil. Oricum, nu se poate aştepta la nesfârşit pentru a exploata sursele de energie alternativă (în special fuziunea nucleară, necontrolabilă pentru moment). Dacă nu se iau măsuri radicale chiar de acum, mâine ar putea să fie prea târziu.

Cu toate astea, scenariile optimiste nu lipsesc, şi nu ezită, nici ele, să exagereze în chip spectaculos. Americanii privesc din nou către spaţiu. De data asta, se va merge până la capăt: pe Lună, în curând, şi pe Marte, puţin mai târziu. Iată refugii cosmice pentru omenire dacă Pământul ar deveni de nelocuit! De ceva timp, există proiecte care-şi propun să „teraformeze” Marte, adică s-o transforme într-o planetă similară Pământului; vom avea aşadar ocazia să le punem în practică. Vom dispune astfel de cel puţin o planetă în stare de funcţionare. Iar Marte nu va fi, în niciun caz, ultima escală.

Dar dacă spaţiul cosmic revine în discuţie, vedeta e, din ce în ce mai mult, proiectul biologic. Progresele enorme ale geneticii şi biologiei celulare permit să se întrevadă un viitor apropiat în care omul ar deveni adevăratul stăpân al vieţii. Descifrarea genomului uman, obţinerea de celule stem şi tehnicile de clonare sunt progrese formidabile care deschid perspectiva orientării şi

controlării mecanismelor vitale. Singurele bariere, în acest moment, par să fie cele puse de etică. Are omul dreptul să intervină asupra lui însuşi până în punctul în care ar deveni o fiinţă diferită? Scenariile merg, şi aici, de la apoteoză la coşmar. Coşmarul ar fi modelul Frankenstein, o lume populată cu monştri umani. Apoteoza: o omenire eliberată de servituţile ei biologice. Bolile şi infirmităţile vor dispărea. Omul îşi va atinge potenţialul maxim, fizic şi intelectual. Speranţa de viaţă va creşte într-un ritm şi mai accelerat decât în ultimul secol. Unii vorbesc deja de o durată de viaţă de două-trei sute de ani, cu o tinereţe prelungită şi o sănătate perfectă. Cele două scenarii combinate – biologic şi cosmic – duc la un viitor exaltant, în care niciun obstacol n-ar mai împiedica irezistibilul progres al speciei umane.

Apoteoză sau dezastru? Catastrofa climatică şi remodelarea fiinţei umane exprimă, prin consecinţele lor potenţiale (care pentru moment ţin de imaginar) punctele cele mai avansate ale unei dialectici contradictorii.[146] Dacă i-am crede deopotrivă pe profeţii dezastrului şi pe cei ai apoteozei, o imagine stranie ar apărea peste un secol sau două: fiinţe umane plesnind de sănătate pe un Pământ devenit un infern. Nu este un tablou prea coerent. Dar aşa funcţionează imaginarul Occidentului, sfâşiat mereu între speranţă şi spaimă, între viitorul luminos şi viitorul tenebrelor, sub o tensiune permanentă, aflată la originea impulsului care a creat lumea de azi şi va crea lumea de mâine.

Câteva precizări şi concluzii

Acestei schiţe de istorie a unei lumi modelate de Occident i s-ar putea obiecta că şi Occidentul a luat enorm

146 Despre cele două serii de scenarii: climaterice şi biologice, şi despre mitologiile corespunzătoare, vezi cărţile mele: L'Homme face au climat. L'imaginaire de la pluie et du beau temps, Paris, 2004, şi Quand les centenaires seront jeunes. L'imaginaire de la longévité de l'Antiquité au présent, Paris, 2006; traducere românească: Tinereţe fără bătrâneţe. Imaginarul longevităţii din Antichitate până astăzi, Humanitas, Bucureşti, 2006.

de la alţii. Incontestabil. Aş spune chiar că, înainte de epoca relativ recentă în care modelul conceput în Vest a cucerit planeta, Occidentul a beneficiat în mai mare măsură de contribuţiile celorlalţi decât ceilalţi de contribuţiile lui. În Evul Mediu, savanţii Occidentali au redescoperit ştiinţa (inclusiv vechea ştiinţă greacă) datorită arabilor. Invenţiile esenţiale ale epocii (hârtia, praful de puşcă, busola…) ajung în Europa din China, şi tot prin spaţiul musulman. Bizanţul, la rândul său, le-a oferit un stimulent intelectual învăţaţilor din Vest. Chiar şi mai târziu, Occidentul a continuat să fie receptiv la cele mai diverse producţii culturale; e suficient să menţionăm, pentru ultimele două secole, pictura japoneză, romanul rus, muzica neagră, mistica indiană… şi aşa mai departe, o listă aproape interminabilă.

Această capacitate de a împrumuta şi asimila a fost neîndoielnic una din calităţile sale majore. Civilizaţie de sinteză, combinând moşteniri foarte diverse şi chiar contradictorii – greco-romană, iudeo-creştină, celtică, germanică –, manifestând chiar de la început un simţ al diversităţii (accentuat apoi progresiv), şi destul de complexată, într-o primă fază, de superioritatea civilizaţiilor vecine (Bizanţul şi lslamul), Occidentul era deschis, dornic să înveţe şi să primească. Celelalte civilizaţii au optat mai curând pentru strategii izolaţioniste. Arabii şi turcii, ruşii (înainte de Petru cel Mare), chinezii, japonezii (înainte de era Meiji) n-au acceptat decât cu ţârâita împrumuturile occidentale. Nu vrem să absolutizăm această diferenţă. Deschiderea occidentală a avut şi ea limite şi s-a lovit de numeroase prejudecăţi (mai ales când intra în joc religia). Nici „ceilalţi”, pe de altă parte, nu s-au închis vreodată ermetic (nici nu ar fi posibil). Totul e o chestiune de comparaţie. Mai mult decât ceilalţi, mult mai mult decât ei, Occidentul a privit lumea cu interes şi a dovedit capacitatea de a integra armonios în sinteza lui elemente străine.

Această sinteză, s-o spunem fără echivoc, îi aparţine

integral. Cunoştinţele ştiinţifice de la sfârşitul Evului Mediu au fost într-adevăr împrumutate de la arabi; însă din toate aceste împrumuturi, Occidentul a creat o ştiinţă victorioasă şi transformatoare pe care arabii n-o bănuiau. Hârtia şi tiparul au apărut în altă parte, dar cartea, acest obiect care a revoluţionat lumea, este invenţia exclusivă a Occidentului. De o vreme, se caută izvoare neoccidentale ale Renaşterii, ignorate sau minimalizate de istoricii care nu vedeau dincolo de propriul lor orizont; iniţiativă perfect legitimă: într-adevăr, evreii, arabii şi grecii au oferit culturii occidentale din epocă sugestii deloc neglijabile (tratate evreieşti şi arabe de mistică şi de magie; contribuţii ale erudiţilor greci la reactualizarea operelor antice, fără să uităm, tot aici, un artist de talia lui El Greco). Cu toate astea, Renaşterea rămâne un fenomen tipic occidental, foarte departe de profilul cultural al Greciei sau al spaţiului musulman. De la un secol la altul, toate elementele străine s-au integrat organic într-un demers specific occidental. Celelalte civilizaţii au avut un comportament diferit şi chiar opus; într-o primă fază, atitudinea lor a fost mai curând de respingere; apoi, vrând parcă să recupereze timpul pierdut, au grăbit pasul, adoptând, cu mai mult sau mai puţin succes, segmente întregi ale modelului occidental.

Să fie calea occidentală singura recomandabilă? S-ar putea atinge acelaşi nivel de dezvoltare folosind strategii diferite, sau chiar opuse? Din punct de vedere istoric, răspunsul este categoric: singura formulă câştigătoare a fost cea occidentală. Totuşi, viitorul nu poate fi redus la o simplă prelungire a trecutului. Teoretic, există posibilităţi multiple. Dar, raţional vorbind, prudenţa s-ar cădea să fie de rigoare. Eşecul dureros al filosofiei comuniste trebuie să rămână ca un memento. Experimentele prea originale riscă să coste scump. Evident, nu e cazul – n-ar fi de dorit, şi nici posibil de altfel – ca restul lumii să imite orbeşte Occidentul. Dar câteva principii deja verificate merită reţinute: o diversitate economică, socială şi culturală

semnificativă mai curând decât o societate „monolitică”; libertăţi individuale şi colective; liberă iniţiativă şi concurenţă; politici sociale suficient de suple pentru a nu frâna mişcarea economică, dar suficient de eficiente pentru a limita inegalităţile şi a asigura un anume consens... Modul de a exprima aceste criterii, dozajul şi combinaţiile vor fi desigur diferite de la un spaţiu cultural la altul. Moştenirea fiecăruia va avea întotdeauna un cuvânt de spus. Dar specificităţile culturale nu trebuie să stea în calea raţionalităţii economice.

Influenţa culturii rămâne de altfel un subiect controversat. Se poate constata, pe de o parte, o nouă ofensivă a determinismului cultural de factură weberiană: civilizaţiile ar avea căi diferite, iar unele culturi ar fi mai apte decât altele să „secreteze” dezvoltarea. Pe vremea lui Weber, o astfel de cultură era protestantismul; Apoi, Occidentul întreg, creştin şi post-creştin; mai recent, de ce nu, Extremul Orient. Dar dincolo de preferinţele exprimate, rămâne principiul potrivit căruia ar exista culturi mai performante decât altele. Teza opusă este la fel de prezentă şi nu mai puţin tranşantă: culturile n-ar conta ca factori de dezvoltare. Pretenţia că „anumite culturi sunt mai apte decât altele să se dezvolte şi că valorile democratice sunt inerente anumitor culturi şi străine de altele” ar ţine pur şi simplu de „mit”, mai ales că „analiza statistică şi studiile istorice n-au dovedit existenţa unei relaţii de la cauză la efect între cultură şi progresul economic sau democraţie”[147] – iată judecata foarte „corectă politic” a unei echipe care lucrează pentru un program al Naţiunilor Unite.

Nu putem decât să admirăm încă o dată logica de fier a teoreticienilor. După primul scenariu, n-ar mai fi mare lucru de făcut: aleşii sunt deja separaţi de ceilalţi. În schimb, după a doua teorie, toate speranţele sunt permise, n-ar exista niciun obstacol. Dar de ce să nu acceptăm

147 Rapport mondial sur le développement humain 2004: „La liberté culturelle dans un monde diversifie”, p. 15.

cultura ca unul dintre factorii importanţi care intră în joc, nu „hotărâtor”, desigur (niciun factor, de unul singur, nu e hotărâtor), dar deloc neglijabil. De altfel, cultura (religii, valori, idealuri, comportamente) nu poate fi „extrasă” din ansamblul unei civilizaţii, în care toate elementele, materiale şi spirituale, se contopesc într-o sinteză unică. Pentru Occident, moştenirea culturală rămâne un avantaj: individualismul, diversitatea, voinţa de a descoperi, căutarea viitorului sunt componente care contează în dinamica unei civilizaţii. Extremul Orient, al doilea pol al dezvoltării din zilele noastre, se bazează şi el, în afară de împrumuturile de la Occident, pe valori culturale specifice şi în particular pe o etică a muncii de veche tradiţie; faţă de Occident, dozajul e oarecum diferit: mai puţin individualism şi mai multă disciplină şi solidaritate. Este o variantă care se dovedeşte şi ea funcţională.

Calea dezvoltării, fără să fie unică, rămâne destul de îngustă. Experienţele reuşite nu pot fi ignorate; nu e cazul să reinventăm roata. Sub acest aspect, cazul Chinei este exemplar; ea a sfârşit prin a abandona proiectul economic comunist şi a reintroduce proprietatea privată şi regulile pieţei. Ca să obţii rezultate comparabile cu ale Occidentului, e preferabil să urmezi cât mai fidel modelul occidental. Fără a trece neapărat la protestantism, merită să înveţi câte ceva din „etica protestantă”. Nu trebuie să considerăm ca ţările sărace ar fi condamnate la subdezvoltare din cauze de ordin istoric şi cultural. Dar nici nu trebuie să le considerăm scutite de orice obligaţie de a-şi revizui scara lor de valori. Fanatismul religios, resentimentele tribale, excluderea femeii, dispreţul pentru drepturile omului, comportamentul politic arbitrar nu sunt premise pentru dezvoltare, ci dimpotrivă. Nu poţi să te ridici la nivelul Occidentului făcând exact pe dos decât el. Va trebui apoi să se renunţe la legenda potrivit căreia Occidentul a devenit bogat storcându-i pe ceilalţi, sărăcindu-i şi împiedicându-le dezvoltarea. E foarte adevărat că a profitat de popoarele supuse şi de resursele

din teritoriile lor, dar a putut s-o facă tocmai pentru că era deja bogat şi puternic, prin propriile sale mijloace. Şi invers, în ciuda imenselor imperii coloniale pe care le posedau, Spania şi Portugalia au rămas multă vreme blocate; la fel, Rusia. Superioritatea sau inferioritatea depind în primul rând de structurile sociale şi mentale. Ar fi naiv să credem că fără Occidentul exploatator şi devorator, ţările Lumii a Treia ar ocupa o poziţie mai bună în ierarhia naţiunilor. Desigur, Occidentul a dezechilibrat aceste societăţi tradiţionale şi, în loc să le lase să vegeteze, le-a împins spre periferia lumii dezvoltate. Neputând reveni la starea originară, singurul drum posibil e cel al modernităţii şi dezvoltării. Ajutorul naţiunilor bogate e necesar, dar nu suficient. Capacitatea sau incapacitatea de a depăşi situaţia actuală ţine exclusiv de societăţile în chestiune.

Marea necunoscută rămâne viitorul. Întotdeauna a fost aşa, dar în prezent această afirmaţie capătă un sens mai acut, în condiţiile unei accelerări fără precedent a istoriei. Operă a Occidentului, a aparatului său tehnologic şi industrial, a mentalităţilor sale, competiţia viitorului este pe punctul să producă o ruptură. Până acum, şi în ciuda unui ritm crescător, fiecare generaţie prelua ştafeta, firesc, de la cea precedentă. Partea de inovaţie nu depăşea partea de moştenire. Dar acest raport tinde să se modifice în chip radical; momentul când trecutul nu va mai fi decât o amintire îndepărtată şi vagă ar putea fi aproape. În ultimii zece – cincisprezece ani, un interval extrem de scurt, noi tehnologii, ca Internetul şi telefonia mobilă, au modificat sensibil comportamentele şi raporturile interumane. La fel de brutal, genetica îşi înmulţeşte revelaţiile; clonarea a intrat în practica ştiinţifică curentă, şi singurele scrupule care împiedică – provizoriu – manipularea biologică a fiinţei umane sunt de ordin etic. Dar etica însăşi e în plină mutaţie. Cine s-ar fi gândit, acum mai puţin de jumătate de secol – e doar un exemplu din mii –, că mariajul homosexual va deveni la fel de firesc şi la fel de legal ca şi

„tradiţionala” căsătorie între bărbat şi femeie? (Nu e nicio surpriză că primele ţări care l-au legalizat – Olanda, Belgia, Canada, Spania, Marea Britanie – aparţin, toate, Occidentului.) Este doar una dintre atâtea evoluţii spectaculoase care-au putut fi observate în interval de câţiva ani.

Previziunile pe termen lung sau mediu sunt absolut iluzorii. Nu ştim nimic despre anul 2100. Singura cvasicertitudine e că va fi o lume foarte diferită de cea în care trăim. Tehnologie, mediu, biologie umană, cultură, religie, sociabilitate, mod de viaţă... Totul va fi remodelat după criterii noi. Astfel, Occidentul îşi va fi câştigat pariul. Îşi va fi împlinit raţiunea de a fi, misiunea sa istorică: transformarea lumii şi a condiţiei umane. Este imposibil să estimăm rezultatul: ceea ce ne aşteaptă la capătul drumului aparţine marelui mister care învăluie destinul omului.

Cuprins

I. Introducere – O Europă sau mai multe?
De la o lume fărâmiţată la mondializare
Două sau trei Europe
În căutarea Europei Centrale
Caruselul interpretărilor
II. Premise
Un curent cald şi o pădure deasă
Orient bogat, Occident sărac
Vegetarienii din Sud şi carnivorii din Nord: sinteza
Peisaje: Europa, China, Islamul
Oameni mai puţini, libertăţi mai multe
Dumnezeu şi Cezar
Creştinismul: unificarea lumii şi cucerirea viitorului
O fuziune complexă
III. Demarajul (secolele al XI-lea – al XIV-lea)
Anul o mie: teamă şi speranţă
Moara şi orologiul
Ogoare şi oraşe
O ofensivă intelectuală

Mirajul Orientului
O mie de ani de fericire
Intoleranţa
IV. Cuceriri (secolele al XV-lea – al XVIII-lea)
Marile descoperiri geografice: revoluţia spaţiului
Cartea: o revoluţie culturală
Imitarea Anticilor şi naşterea ştiinţei moderne
De la sfârşitul lumii la mitul progresului
Nord şi Sud, protestanţi şi catolici
Anglia: spre revoluţia industrială
Estul: o altă istorie
V. Supremaţie (secolul al XIX-lea)
Creşterea accelerată
Întârzierea celorlalţi: interpretări
Progresul
Democraţia
Naţiunea
Lumea la şcoala Occidentului
VI. Incertitudini (secolul XX şi începutul secolului XXI)
Noile milenarisme
Avântul de după război
Spre un imperiu european?
Cea mai bună dintre lumi
America: mai democratică şi mai puţin democratică
Sfârşitul istoriei sau ciocnirea civilizaţiilor? Perspectivele globalizării
Pericole
Între apoteoză şi dezastru
Câteva precizări şi concluzii

Cu o mie de ani în urmă, civilizaţia occidentală se desprindea anevoie din starea de anarhie provocată de căderea Imperiului Roman de Apus. Ce şanse avea această societate frustă de ţărani şi războinici, atât de departe de rafinamentul strălucitor al Chinei, al lumii islamice sau al Bizanţului? Aparent, nu prea multe. Şi totuşi, Occidentul a

ajuns să cucerească lumea, a inventat civilizaţia tehnologică şi a schimbat destinul omenirii. Lucian Boia înfăţişează cauzele multiple ale unui triumf nesperat, de la închegarea unui sistem agrar până la sensurile filosofiei creştine şi la mitul Progresului. Marea originalitate a modelului occidental a stat în asumarea fără reticenţe a schimbării şi perfecţionărilor de tot felul. Începând cu primele inovaţii tehnologice ale Evului Mediu, trecând prin marile descoperiri geografice şi prin revoluţia industrială, şi până la actuala globalizare, Occidentul n-a încetat să-şi diversifice propriile structuri şi să-şi accelereze ritmul, împletind interesul şi idealul, speranţa şi disperarea, dispreţul faţă de ceilalţi şi afirmarea demnităţii umane. Din această dinamică şi din aceste contradicţii s-a născut lumea în care trăim.

Foto: Cosmin Bumbuţ
ISBN 978 – 973·50 – 1878·8